

Р.Б. СҮЛЕЙМЕНОВ АТЫНДАҒЫ ШЫҒЫСТАНУ ИНСТИТУТЫ
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ ИМЕНИ Р.Б. СҮЛЕЙМЕНОВА
R.B. SULEIMENOV INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

ҚАЗАҚСТАН ШЫҒЫСТАНУЫ

№ 1, 2022

Р.Б. СҮЛЕЙМЕНОВ АТЫНДАҒЫ ШЫҒЫСТАНУ ИНСТИТУТЫ

**ҚАЗАҚСТАН
ШЫҒЫСТАНУЫ**
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ
№1, 2022

2022

ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ ИМЕНИ Р.Б. СУЛЕЙМЕНОВА

**КАЗАХСТАНСКОЕ
ВОСТОКОВЕДЕНИЕ**
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
№1, 2022

2022

R.B. SULEIMENOV INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

**KAZAKHSTAN ORIENTAL
STUDIES**

SCIENTIFIC JOURNAL

№1, 2022

2022

Ғылыми журнал

**Журнал 2022 жылдан
бері шығады**

**Құрылтайшы және
баспагер:**

Р.Б. Сүлейменов
атындағы Шығыстану
институты

**Редакция мен баспагер
мекен жайы:**

Заңды мекен жайы:
Қазақстан, Алматы қ.,
Шевченко к-сі 28, 050010

Нақты мекен жайы:
Қазақстан, Алматы қ.,
Құрманғазы к-сі 29,
050010

**Журнал Қазақстан
Республикасы Ақпарат
және қоғамдық даму
министрлігінде 2021
жылдың 16 тамызында
тіркелген, куәлік
№KZ54VPY00039118**

**«ҚАЗАҚСТАН ШЫҒЫСТАНУЫ»
№1, 2022**

Бас редактор:

Мәсімханұлы Дүкен, филология
ғылымдарының докторы, профессор, Р.Б.
Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының
бас директоры (Алматы, Қазақстан)

Ғылыми редактор:

Байдаров Еркін Ұланұлы, философия
ғылымдарының кандидаты, доцент, Р.Б.
Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының
жетекші ғылыми қызметкері, (Алматы, Қазақстан)

Жауапты редактор:

Белгожа Ернұр Қуатұлы, тарих
ғылымдарының кандидаты, Р.Б. Сүлейменов
атындағы Шығыстану институтының ғалым-
хатшысы (Алматы, Қазақстан)

Научный журнал

**Журнал издается с 2022
года**

Учредитель и издатель:

Институт востоковедения
имени Р.Б. Сулейменова

**Адрес редакции и
учредителя:**

Юридический адрес:
Казахстан г. Алматы, ул.
Шевченко 28,
050010

Фактический адрес:
Казахстан, г. Алматы, ул.
Курмангазы 29, 050010

**Журнал
зарегистрирован в
Министерстве
информации и
общественного
развития Республики
Казахстан от 16 августа
2021 года, свидетельство
№KZ54VPY00039118**

**«КАЗАХСТАНСКОЕ
ВОСТОКОВЕДЕНИЕ»
№1, 2022**

Главный редактор:

Масимханулы Дукен, доктор
филологических наук, генеральный директор
Института востоковедения имени Р.Б.
Сулейменова (Алматы, Казахстан)

Научный редактор:

Байдаров Еркин Уланович,
кандидат философских наук, доцент, ведущий
научный сотрудник Института востоковедения
имени Р.Б. Сулейменова (Алматы, Казахстан)

Ответственный редактор:

Белгожа Ернур Куатулы, кандидат
исторических наук, ученый-секретарь
Института востоковедения имени Р.Б.
Сулейменова (Алматы, Казахстан)

Scientific journal

**The journal has been
published since 2022**

Founder and publisher:

R.B. Suleimenov Institute
of Oriental Studies

**Editorial office and
founder address:**

Legal address:

Kazakhstan Almaty,
st. Shevchenko 28,
050010

Actual address:

Kazakhstan, Almaty,
st. Kurmangazy 29,
050010

**The journal was
registered with the
Ministry of Information
and Public**

**Development of the
Republic of Kazakhstan
on August 16, 2021,
certificate no.
KZ54VPY00039118**

**«KAZAKHSTAN ORIENTAL
STUDIES»**

№1, 2022

Chief Editor:

Duken Masimkhanuly, Doctor of
Philology, General Director of the R.B. Suleimenov
Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan)

Scientific editor:

Yerkin Baidarov, Candidate of
Philosophical Sciences, Associate Professor, Leading
Researcher at the R.B. Suleimenov Institute of
Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan)

Responsible editor:

Yernur Belgozha, Candidate of Historical
Sciences, Scientific Secretary of the R.B.
Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty,
Kazakhstan)

Редакциялық алқа:

Бас редактор:

Мәсімханұлы Дүкен, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас директоры, филология ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)

Ғылыми редактор:

Байдаров Еркін Ұланұлы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері, философия ғылымдарының кандидаты, доцент (Алматы, Қазақстан)

Жауапты редактор:

Белгोजа Ернұр Қуатұлы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының ғалым хатшысы, тарих ғылымдарының кандидаты (Алматы Қазақстан)

Техникалық редактор:

Тұрлығожаева Алтынгүл Дүйсенқызы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының қоғаммен байланыс жөніндегі маманы (Алматы, Қазақстан)

Редакция алқасының мүшелері:

Әбусейітова Меруерт Қуатқызы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты Республикалық тарихи материалдарды зерттеу ақпараттық орталығының директоры, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)

Каримова Рисалат-Биби Усмановна, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының Ұйғыртану орталығының жетекшісі, тарих ғылымдарының докторы, доцент (Алматы, Қазақстан)

Ким Герман Николаевич, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Азия зерттеулер институтының директоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)

Мұқаметханұлы Нәбижан, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Қазіргі заманғы Қытайды зерттеу орталығының директоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)

Кожирова Светлана Басиевна, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас ғылыми қызметкері, «Астана» халықаралық ғылыми кешенінің Қытай және Азия зерттеулер орталығының жетекшісі, саяси ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)

Дүйсен Ғалымжан Мұстахимұлы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты бас директорының ғылым жөніндегі орынбасары, экономика ғылымдарының докторы, доцент (Алматы, Қазақстан)

Томохико Уяма, Хоккайдо университетінің Славян зерттеулер орталығының профессоры, PhD (Саппоро, Жапония)

Чэн Ян, Шанхай жаһандық басқару және аймақтық зерттеулер академиясының атқарушы президенті, Шанхай халықаралық зерттеулер университетінің профессоры, PhD (Шанхай, Қытай)

Ли Джу-Юн, Торонто университетінің профессоры, PhD (Торонто, Канада)

Зия-Ул-Хак Мухамед, Исламабад халықаралық ислам университетінің Исламтану институтының бас директоры, профессор (Исламабад, Пәкістан)

Атабаки Тоурадж, Нидерланды Корольдігі Өнер және ғылым академиясының Халықаралық әлеуметтік тарих институтының профессоры, PhD, (Амстердам, Нидерланды)

Батырхан Болатбек Шәденұлы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері, PhD (Алматы, Қазақстан).

Николаева Камила Сергеевна, Ташкент мемлекеттік шығыстану университеті, Қытай тарихы, мәдениет, саясат және экономика кафедрасының меңгерушісі, саясаттану ғылымдарының кандидаты (Ташкент, Өзбекстан)

Масабаев Қанат Ізімұлы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты бас директорының стратегиялық даму және халықаралық байланыстар жөніндегі орынбасары (Алматы, Қазақстан)

Әмірбекова Сағыныш Көпеновна, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының докторантура мен магистратура бойынша ғалым хатшы (Алматы, Қазақстан)

Редакционная коллегия:

Главный редактор:

Масимханулы Дукен, Генеральный директор Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, доктор филологических наук, профессор (Алматы, Казахстан)

Научный редактор:

Байдаров Еркин Уланович, ведущий научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, кандидат философских наук, доцент (Алматы, Казахстан)

Ответственный редактор:

Белгожа Ернур Куатулы, ученый секретарь Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, кандидат исторических наук (Алматы, Казахстан)

Технический редактор:

Турлыгожаева Алтынгүль Дуйсеновна, специалист по связям с общественностью Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова (Алматы, Казахстан)

Члены редколлегии:

Абусейтова Меруерт Хуатовна, директор Республиканского информационного центра по изучению исторических материалов при Институте востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент НАН РК (Алматы, Казахстан)

Каримова Рисалат-Биби Усмановна, руководитель Центра уйгуроведения Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, доктор исторических наук, доцент (Алматы, Казахстан)

Ким Герман Николаевич, директор Института азиатских исследований КазНУ им. Аль-Фараби, доктор исторических наук, профессор (Алматы, Казахстан)

Набижан Мукаматханулы, директор Центра исследований современного Китая КазНУ им. Аль-Фараби, доктор исторических наук, профессор (Алматы, Казахстан)

Кожирова Светлана Басиевна, главный научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, руководитель Центра Китайских и Азиатских исследований Международного научного комплекса Астана, доктор политических наук, профессор (Алматы, Казахстан)

Дуйсен Галымжан Мустахимулы, заместитель генерального директора по науке Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, доктор экономических наук, доцент (Алматы, Казахстан)

Томохико Уяма, профессор Центра славянских исследований при Университете Хоккайдо, PhD (Саппоро, Япония)

Чэн Ян, PhD, профессор, Исполнительный президент Шанхайской академии глобального управления и региональных исследований Шанхайского университета международных исследований (Шанхай, Китай)

Ли Джу-Юн, PhD, профессор Университета Торонто (Торонто, Канада)

Зия-Ул-Хак Мухамед, Генеральный директор Института исламских исследований Международного исламского университета, профессор (Исламабад, Пакистан)

Атабаки Тоурадж, PhD, профессор Международного института социальной истории Королевской академии искусств и наук Нидерландов (Амстердам, Нидерланды)

Батырхан Болатбек Шаденулы, ведущий научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, PhD (Алматы, Казахстан)

Николаева Камила Сергеевна, Ташкентский государственный университет востоковедения, заведующая кафедрой Истории, культуры, политики и экономики Китая, кандидат политических наук (Ташкент, Узбекистан)

Масабаев Канат Изимович, заместитель генерального директора по стратегическому развитию и международным связям Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова (Алматы, Казахстан)

Амирбекова Сағыныш Копеновна, ученый секретарь по докторантуре и магистратуре Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова (Алматы, Казахстан)

Editorial Board:

Editor-in-Chief:

Masimkhanuly Duken, General Director of R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Doctor of Philology, Professor (Almaty, Kazakhstan)

Science Editor:

Baidarov Yerkin, Leading Researcher of R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor (Almaty, Kazakhstan)

Responsible editor:

Belgozha Yernur, Scientific Secretary of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Candidate of Historical Sciences (Almaty, Kazakhstan)

Technical editor:

Turlygozhayeva Altyngul, Public Relations Specialist at the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan)

Members of the Editorial Board:

Abuseitova Meruert, Director of the Republican Information Center for the Study of Historical Materials of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (Almaty, Kazakhstan)

Karimova Risalat-Bibi, Head of the Uighur Studies Center of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Almaty, Kazakhstan)

Kim German, Director of the Institute of Asian Studies of the Al-Farabi Kazakh National University, Doctor of Historical Sciences, Professor (Almaty, Kazakhstan)

Nabizhan Mukhametkhanuly, Director of the Center for Studies of Modern China of Al-Farabi Kazakh National University, Doctor of Historical Sciences, Professor (Almaty, Kazakhstan)

Kozhirova Svetlana, Chief researcher of the Institute of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Head of the Center for Chinese and Asian Studies of the International Scientific Complex Astana, Doctor of Political Sciences, Professor (Almaty, Kazakhstan)

Duisen Galymzhan, Deputy Director General for Science of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Doctor of Economics, Associate Professor (Almaty, Kazakhstan)

Tomohiko Uyama, Professor of the Slavic-Eurasian Research Center at Hokkaido University, PhD (Sapporo, Japan)

Cheng Yang, Executive President в Shanghai Academy of Global Governance and Area Studies, Shanghai International Studies University, PhD, Professor (Shanghai, China)

Lee Joo-Yup, Professor of the University of Toronto, PhD (Toronto, Canada)

Zia-Ul-Haq Mohammed, General Director of the Institute of Islamic Studies of the International Islamic University, Professor (Islamabad, Pakistan)

Atabaki Touraj, Professor at the International Institute for Social History of the Royal Academy of Arts and Sciences of the Netherlands, PhD (Amsterdam, the Netherlands)

Batyrkhan Bolatbek, Leading researcher of the R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, PhD, (Almaty, Kazakhstan)

Nikolaeva Kamilla, Head of the Department of Chinese History, Culture, Politics and Economics of the Tashkent State University of Oriental Studies, Candidate of Political Sciences (Tashkent, Uzbekistan)

Masabaev Kanat, Deputy Director for Strategic Development and International Relations of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan)

Amirbekova Sagynysh, Academic Secretary for Master's and Doctoral Studies, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, (Almaty, Kazakhstan)

МАЗМҰНЫ

<i>Алғысөз</i>	16
Шығыс елдерінің тарихы мен мәдениеті	
Кайхэ Айсин Джиоро. <i>Хуйхуэй тобының қалыптасу кезеңіндегі зерттеу: шығыс этникалық топтармен қарым-қатынас</i>	21
Шығыс елдері қарым-қатынастары	
Мәсімханұлы Д., Әбиденқызы А. <i>«Ұлы Жібек жолы» және Қытай мәдениеті</i>	30
Кожирова С.Б. <i>«Бір белдеу – бір жол» бастамасы – ҚХР-ның Орталық Азия елдерімен ынтымақтастығының жаңа үлгісі</i>	53
Керімбаев Е.Ә. <i>Қазақстанда «Бір белдеу – бір жол» аясында қытай тілі мен мәдениетінің қарқынды таралуы</i>	66
Байдаров Е.У. <i>Қытай + Орталық Азия аймақтық диалогы: өзге ұқсақ форматтардан ерекшелігі және аймақ үшін мүмкіндіктер</i>	77
Идрышева Ж.Қ., Тұрсын Р. <i>Қытай-Түркия қарым-қатынасы дамуының мәселелері</i>	88
Деректану	
Көмеков Б.Е., Көмекова Р.Б. <i>Мұхаммед ибн Нәджіп Бакраның «Жаһан-намесіне» дерекнамалық мен тарихнамалық баға берілуіне орай</i>	100
Шығыс филологиясы	
Салтакова Ж. <i>Түркі халықтарындағы шежіре тарқату дәстүрі немесе ұлттық жад</i>	112

СОДЕРЖАНИЕ

Предисловие	16
История и культура Восточных стран	
Кайхэ Айсин Джиоро. <i>Исследование группы Хуэйхуэй в период ее становления: отношения с восточными этническими группами</i>	21
Страны Востока в международных отношениях	
Масимханұлы Д., Абиденқызы А. <i>«Великий Шелковый путь» и Китайская культура</i>	30
Кожирова С.Б. <i>Инициатива «Один пояс - один путь» – новая модель сотрудничества КНР со странами Центральной Азии</i>	53
Керимбаев Е.А. <i>Интенсивное распространение китайского языка и культуры в Казахстане в рамках «Один пояс – один путь»</i>	66
Байдаров Е.У. <i>Региональный диалог Китай + Центральная Азия: отличия от других аналогичных форматов и возможности для региона</i>	77
Идрышева Ж.К., Турсын Р. <i>Вопросы развития Китайско-Турецких отношений</i>	88
Источниковедение	
Кумеков Б., Кумекова Р. <i>К источниковедческой и историографической оценке «Джахън-наме» Мухаммада Ибн Наджйб Бакрәна</i>	100
Восточная филология	
Салтакова Ж. <i>Традиция родословия у тюркских народов или национальная память</i>	112

CONTENT

Foreword	16
History and culture of the Eastern countries	
Kaihe Aisingioro. <i>Study of the huihui group during its formation: relations with eastern ethnic group</i>	21
The countries of the East in international relations	
Massimkhanuly D., Abidenkyzy A. <i>The Great Silk Road and Chinese culture</i>	30
Kozhirova S.B. <i>The one belt - one road initiative – new model of China’s cooperation with the countries of Central Asia</i>	53
Kerimbayev E.A. <i>Intensive dissemination of Chinese language and culture in Kazakhstan within the framework of «One belt, one road»</i>	66
Ye.U. Baidarov <i>China + Central Asia regional dialog: differences from other similar formats and opportunities for the region</i>	77
Ydrysheva Zh. K., Tursyn R. <i>Issues of the development of Chinese-Turkish relations</i>	88
Source study	
Kumekov B., Kumekova R. <i>No source studies and historiographical assessment «Jahān-nāme» Muhammad Ibn Najib Bakrān</i>	100
Oriental philology	
Saltakova Zh. <i>Turkic people’s custom of genealogical method of storytelling or national memory</i>	112

АЛҒЫСӨЗ

Шығыстану (ориенталистика) – Азия және Солтүстік Африка елдерінің тарихын, экономикасын, тілдерін, этнографиясын, мәдениетін, дінін, философиясын, материалдық және рухани мәдениеттерінің ескерткіштерін кешенді түрде зерттейтін ғылым. Бұл оның негізгі анықтамасы. Дәл осы ғылымды атау үшін «ориенталистика» термині қолданылады, яғни шығыстану ғылымының екінші атауы бар, ол – ориенталистика.

Шығыстану ғылымы өз ішінде мынадай аймақтық салаларға бөлінеді: египтология, семитология, ассириология, арабистика, шумерология, урартология, кумранистика, малаистика, ирантану, түркітану, синология (қытайтану), моңғолтану, үндітану, жапонтану және т.б.

Шығыстану ғылымына Азия мен Солтүстік Африка елдерін іштей салаларға және аймақтарға бөліп қарастыру үрдісі тән. Ол үрдіс бойынша Шығыс елдерінің тарихын, экономикасын, әдебиетін және тілін зерттеуге мамандану, мысалы: шығыстанушы-тарихшы, шығыстанушы-лингвист т.б. Сонымен бірге, Азия мен Солтүстік Африка елдерінің дінін, философиясын, мәдениетін жеке салаларға жіктеп қарастыру. Мысалы, араб елдерінің қазіргі саяси проблемаларына сараптама жасау немесе Қытайдың Орта Азия елдерімен болған экономикалық қатынастарын зерттеу.

Бүгінде шығыстану ғылымының зерттеу аясы кеңейіп, негізгі мақсаты – Шығыстың және Орталық Азия елдерінің, оның ішінде, еліміздің осы уақытқа дейін бұрмаланған тарихын, рухани-мәдени қазынасын терең зерттеп, Шығыстың және Түркі әлемінің әлемдік өркениеттің дамуына қосқан үлесін баршаға нақтылап, анықтап беру болып табылады. Оған қоса, шығыстану ғылымының алдында әртүрлі өркениеттер арасындағы диалогты қалыпты арнаға түсіріп, қазіргі әлемдегі бірқатар маңызды тарихи-мәдени, рухани, саяси және ұлттық проблемалардың әділ шешімін табу міндеті тұр.

Біздің елімізде шығыстану ғылымы саласымен арнайы айналысатын Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі жанындағы Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты бар. Құрылғанына ширек ғасырдан асқан ғылыми орталық Азия мен Солтүстік Африка елдерін, Қазақстан мен Шығыс елдері қарым-қатынасының тарихи-мәдени, әлеуметтік-экономикалық, саяси, діни, сонымен қатар, өркениет және мәдениетаралық қырларына іргелі және қолданбалы негізде жүйелі зерттеулер жүргізіп келеді.

Институтта аталған сала мамандарының үлкен қосыны шоғырланған. Сонымен бірге, Институттың халықаралық байланыс ауқымы да өте кең. Институт ғалымдары әлемнің көптеген елдерінің іргелі ғылыми орталықтарымен, жетекші ғалымдарымен бірге қоян-қолтық жұмыс істеп келеді. Міне осы жағдайдың бәрі Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты алдына үлкен міндет қойып отыр. Ол міндет болса – Институттың өзінің жеке ғылыми басылымын (хабаршы) шығару.

Осыған байланысты Институт 2022 жылдан бастап «Қазақстанның шығыстануы» атты журнал шығаруды қолға алды. Журналда отандық және шетелдік белгілі шығыстанушы ғалымдардың, магистранттар мен докторанттардың шығыстану ғылымының өзекті мәселелеріне, Азия мен Солтүстік Африка елдерінің тарихы мен мәдениетіне, тілі мен әдебиетіне, экономикасы мен ішкі-сыртқы саясатына қатысты, сондай-ақ, Қазақстан мен Шығыс елдері арасындағы тарихи-мәдени, әлеуметтік-экономикалық, саяси, діни байланыстарын қарастырған еңбектері жарияланады. Журналда жарияланған материалдар ғылыми қауым үшін ғана емес, жалпы оқырмандар үшін де қызықты әрі пайдалы болады деп үміттенеміз. Осы саладағы барлық мамандарды шығармашылық ынтымақтастыққа шақырамыз.

Сіздерден тың да сүбелі еңбектер күтеміз.

Дукен Мәсімханұлы

Бас редактор, Р.Б.Сүлейменов атындағы
Шығыстану институтының бас директоры,
филология ғылымдарының докторы, профессор.

ПРЕДИСЛОВИЕ

Востоковедение (ориенталистика) – наука, комплексно исследующая историю, экономику, язык, этнографию, культуру, религию, философию, памятники материальной и духовной культуры стран Азии и Северной Африки. Это его основное определение. Для данной науки используется термин «ориенталистика», то есть, это второе название востоковедения.

Внутри востоковедение подразделяется на такие региональные области, как: египтология, семитология, ассириология, арабистика, шумерология, урартология, кумранистика, малаистика, иранистика, тюркология, синология (китаеведение), монголоведение, индология, японистика и т.п.

Востоковедению присущ процесс рассмотрения стран Азии и Северной Африки, изнутри разделив на отрасли и регионы. Исходя из этого, имеются специализации по исследованию истории, экономики, литературы и языка стран Востока, например: историк-востоковед, лингвист-востоковед и др. Наряду с этим, религия, философия, культура стран Азии и Северной Африки рассматриваются, классифицируясь по отдельным отраслям. К примеру, экспертиза по современным политическим проблемам арабских стран или исследование экономических отношений Китая со странами Центральной Азии.

Ныне, ареал исследований востоковедения расширился и основной его целью является углубленное исследование по сей день искаженной истории и духовно-культурных богатств стран Востока и Центральной Азии, в частности, нашей страны, конкретизация и определение вклада Востока и Тюркского мира в развитие мировой цивилизации. А также, перед востоковедением поставлена задача – уравновесить диалог между различными цивилизациями и найти справедливое решение для ряда важных историко-культурных, духовных, политических и национальных проблем современного мира.

В нашей стране есть Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова при Министерстве Науки и высшего образования Республики Казахстан, непосредственно занимающийся наукой востоковедения. Научный центр с историей более, чем четверть века, проводит системные фундаментальные и прикладные исследования стран Азии и Северной Африки, историко-культурные, социально-экономические, политические, конфессиональные, а так же, цивилизационные и межкультурные аспекты взаимоотношений Казахстана и стран Востока.

В Институте сконцентрирована большая армия востоковедов. Также, масштаб международных связей Института очень широк. Ученые Института тесно работают с крупными научными центрами и ведущими учеными многих стран мира. И все это возлагает на Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова большую задачу – выпуск собственного научного издания (вестник) Института.

В связи с этим, с 2022 года, Институт приступил к изданию журнала «Казахстанское востоковедение». В журнале будут опубликованы работы отечественных и зарубежных известных ученых, магистрантов и докторантов, посвященные актуальным вопросам востоковедения, в которых рассматриваются история и культура, язык и литература, экономика, внешняя и внутренняя политика стран Азии и Северной Африки, а также, историко-культурные, социально-экономические, политические, религиозные связи между Казахстаном и странами Востока.

Надеемся, что материалы, опубликованные в журнале, будут полезны и интересны не только научному сообществу, но и широкому кругу читателей. Всех специалистов по данной отрасли приглашаем к творческому сотрудничеству.

Ждем от вас оригинальных и интересных работ.

Дукен Масимханулы
Главный редактор, генеральный директор
Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова,
доктор филологических наук, профессор.

FOREWORD

Oriental Studies (Orientalism) is the science comprehensively exploring the history, economy, language, ethnography, culture, religion, philosophy, monuments of the material and spiritual culture of Asia and North Africa. This is the principal definition of it. The term "Orientalism" is used for this science, i.e. it is the second name of oriental studies.

Inside Oriental Studies is subdivided into regional fields such as: Egyptology, Semitology, Assyriology, Arab Studies, Sumerology, Urartology, Qomran Studies, Malay Studies, Iranian Studies, Turkology, Sinology, Mongolian Studies, Indology, Japanese Studies, etc..

Oriental Studies is inherent in the process of looking at the countries of Asia and North Africa by dividing them into branches and regions from inside. Based on this, there are specialisations for the study of the history, economy, literature and language of Eastern countries, for example: orientalist historian, orientalist linguist, etc. At the same time, religion, philosophy and culture of Asian and North African countries are also examined, being classified into separate branches. For example, expertise on contemporary political issues in Arab countries or research on China's economic relations with Central Asian countries.

Today, the area of Oriental studies has expanded and the main objective is to study the distorted history and spiritual and cultural wealth of the Eastern and Central Asian countries, in particular our country, to specify and define the contribution of the East and the Turkic world in the development of the world civilization. In addition, the Oriental studies have the task of counterbalancing the dialogue between different civilizations and finding equitable solutions for a number of important historical, cultural, spiritual, political and national problems of the modern world.

In our country, there is the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies under the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan is directly engaged in the science of Oriental Studies. The scientific centre with a history of more than a quarter of a century, conducts systematic fundamental and applied research into the countries of Asia and North Africa, historical, cultural, socio-economic, political, confessional, as well as civilizational and intercultural aspects of relations between Kazakhstan and the countries of the East.

The Institute is host a large army of Orientalists. Also, there is a very large scale of international ties of the Institute. The researchers of the Institute work closely with major research centres and leading scientists in many countries of the world. And all this puts on R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies a big task - to publish its own scientific publication (bulletin) of the Institute.

In this regard, since 2022, the Institute has started to publish the journal "Oriental Science of Kazakhstan". The journal will publish the works of domestic and foreign renowned scientists, undergraduates and doctoral students on current issues of Oriental Studies, which address the history and culture, language and literature, economy, foreign and domestic politics of Asia and North Africa, as well as, historical, cultural, socio-economic, political, religious relations between Kazakhstan and the countries of the East.

We hope that the materials published in the journal will be useful and interesting not only to the scientific community, but also to a wide range of readers. We invite all specialists in this field to creative cooperation.

We are looking forward to original and significant works from you.

Duken Massimkhanuly
Chief Editor, Director General
R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies,
Doctor of Philological Sciences, Professor.

IRSTI 03.09.03

Kaihe Aisingioro

Ritsumeikan University, Kyoto, Japan

E-mail: wesihunerdemunggeidoro@gmail.com

STUDY OF THE HUIHUI GROUP DURING ITS FORMATION: RELATIONS WITH EASTERN ETHNIC GROUPS

Abstract. Relations with surrounding ethnic groups were an important reason why the Huihui changed their name and religious beliefs after migrating to Central Asia. Previous research on Huihui and Donghu is not thorough enough. The purpose of this article is to take a comprehensive look at Huihui's diplomatic relations with non-Chinese ethnic groups in the East, such as the Chinese, the Jurchens, and even more so the Xixia (Tanguts), in order to examine the diplomatic development of this undefined Turkic Islamic group. I believe that the Huihui changed their religious beliefs and developed new cultural worldviews over the course of a long historical development determined by the region of their residence. The influence of surrounding foreign ethnic groups, such as the Donghus, on them could not be ignored. This indicates that Huihui comes from the same lineage; In terms of research methods, the process of Huihui's foreign relations is examined from the perspectives of linguistics, ethnology, cultural anthropology, and religious studies by comparing documents in different languages in Central Asia, West Asia, and East Asia. The article shows the foreign policy image of the Huihui group at the early stage of its formation.

Key words: Huihui, Huihe, Uyghur, Donghu, Liao, China, Xixia, Kara-Khitai, Kara-Khanid Khanate.

Introduction

The study of the Huihui Group during its formation and its relations with Eastern ethnic groups serves as an intriguing and relevant topic in understanding the dynamics of cultural interactions and interethnic relations. The Huihui Group, a term used to refer to the Muslim population in China, holds a significant position in the country's rich historical and cultural tapestry.

The formation of the Huihui Group traces back to ancient times, originating from the interactions between Arab and Persian traders with the indigenous Chinese population along the Silk Road. As a result of intermarriages and cultural assimilation, a unique ethnic identity emerged, combining Islamic traditions with Chinese customs. This dynamic fusion of cultures and religions shaped the foundation of the Huihui Group.

Studying the formation of the Huihui Group and its relations with Eastern ethnic groups provides invaluable insights into the complexities of multicultural societies, religious coexistence, and the adaptability of minority groups within a larger cultural framework. Exploring the historical and contemporary aspects of these interactions sheds light on the endurance and resilience of the Huihui Group within the evolving social fabric of China.

Materials and research methods

When studying the Huihui group during its formation and exploring its relations with eastern ethnic groups, various materials and research methods were used:

1. Historical documents and literature: Analyzing historical records, chronicles, and literary sources from the relevant time period. Looking for references to the Huihui group and their interactions with eastern ethnic groups. This provided insights into the social, political, and economic aspects of their relationship.

2. Linguistic analysis: Examining language patterns, dialects, loanwords, and linguistic similarities between the Huihui group and eastern ethnic groups. Comparing linguistic data provides linguistic interactions and the possible influence of one group on another.

3. Comparative analysis: Comparing the Huihui group's formation and relations with eastern ethnic groups to similar cases in other regions or time periods. This comparative approach highlighted common patterns or unique aspects of their interactions.

History of the study of the problem

Central Asia, Liao 遼, and Kara Khitai 西遼

At this time, far away in Uyğur's homeland to the east, a Khitan hero named Yelü Abaoji 耶律阿保机 established a massive Khitan regime in 916 A.D.; the land starting from the Amur River Basin in the east to Ganzhou 甘州 (now Zhangye 张掖) and in the north to Kherlen River 克鲁伦河, in the south occupies 16 State of Youyun 幽云十六州. According to the History of the Hui 《回族史》 "Although there have been frequent regime changes in Central and Western Asia and Northwest China, the exchanges between the Liao Dynasty and various Islamic countries and regions have not been interrupted."

At this point, when Abbasid Caliphate, also known as Heiyidashi 黑衣大食, according to "History of the Liao. Taizuji 《辽史.太祖纪》 record" In the second year of Tianzan 天赞二年 (924 A.D.) Liao and Abbasid Caliphate connected; in the September, "The envoy of Abbasid Caliphate came" Abbasid Caliph Muktedir 哈里发穆克塔迪尔 (المقتدر بالله، أبو الفضل) sent an envoy to the Liao. The envoy of the Abbasid Caliphate came 大食国来贡 needs to be questioned. I did not find relevant records in the relevant Arabic literature. In the Abbasid Caliphate dynasty, its kings a mission to Russia through Central Asia to explain at the invitation of the King of Bulgaria, and there is no record of being sent on a mission to the more East. In addition, there is a paragraph in "History of the Hui 《回族史》" about the ninth years of Kaitai 开泰九年 in October 1020 A.D. and 1021 A.D., "The Abbasid Caliphate sent envoys into elephants and gifts twice and asked for his son to marry the Khitan princess.", "canonizing Prince Banlang Husli's daughter Klao as a princess and marrying Abbasid Caliphate Prince. "The understanding of Central Asia became vague at that time. It was called a large and small Dashi; the Dashiguo 大食国, referred to the Abbasid Caliphate dynasty west of Khwarazm. The Xiaoshiguo 小食国 refersto the Kara-Khanid Khanate. In "WenxianTong Kao 《文献通考》" Volume 346 卷三四六 "Khitai 《契丹》" contains: "Gaochang 高昌, Qiuci 龟兹, Khotan 于阗, Daxiaoshi 大小食, Ganzhou people 甘州人 trade with each other." The Xiaoshi 小食 here is the Kara-Khanid Khanate; in the 14th year of Tonghe 统和十四年 Liao Shengzong 辽圣宗 (November 996 A.D.), Allan Ali Ben Musa Khan 阿尔斯兰阿里.本.穆萨汗 (علي بن موسى) Sending an envoy to propose marriage for his son, but was not accepted. By March 1021, Shengzong of Liao agreed to marry his clan daughter to the "Prince of Da Shi." In 1047 A.D., in the 16th year of Chongxi 崇熙十六年 of Liao Xingzong 兴宗, the "King of Uyğur Arslan (Khahan of Kara-Khanid Khanate) and Khitan princess got a kid, they sent an envoy to let Liao's King know this news." This overlaps with the Abbasid dynasty Prince's marriage proposal in the

"History of the Hui." Therefore, I argue that the author confuses two Dashi 大食. Misunderstood the Kara-Khanid Khanate as the Abbasid Caliphate. Moreover, it took a long time to travel from West Asia to Northeast Asia at the time, and Kara-Khanid Khanate bordered Liao. According to the Liao historical document, the Kara-Khanid Khanatesent envoys to the Liao 16 times; 13 times were a tribute, two times to ask for marriage, and one time for help. During the Liao Dynasty, the Kara-Khanid Khanate and the Liao were friendly.

However, the affirmative statement in "History of the Hui" that Muslims live in the Liao territory has an insufficient basis. It is only evidenced by the Liao Dynasty construction of the Niujie 牛街 Mosque in Liao's Nanjing 南京 (Beijing) in the 14th year of TongHe 统和十四年 (996 A.D.), but later generations have verified it. It is also not historical facts. According to the 205th volume of "Yuan Shi" 《元史》二零五卷 and the inscription on the Huihui scholar's grave 筛黑坟 in the temple of worship, it is proved that the temple should be built at the first year of the Zhiyuan 至元元年 of Yuan Dynasty, Official ZhongshuPingzhangZhengshi 中书平章政事 Huihui people Ahama (احمد) and his sons built this Mosque in around 1280 A.D.

Discussion

East Hu 东胡's first invasion of Central Asia: "The Muslims in Xiliao is the main source of Hui people in the Yuan Dynasty." "In 1124 A.D., the DaliaoXingGuoJieduShi 兴国节度使 Yelü Dashi 耶律大石 parted ways with Emperor TianZuo 天祚帝 of Liao, Dashi 大石 led two hundred horses to the north of Kedun City (the upper reaches of the Tula River in Mongolia), he met the leaders of seven states from eighteen tribes, they supported him to stand on his own. Dashi started his invasion of Central Asia in 1132 A.D. in Yemili 叶密立 (now Xinjiang Emin 额敏); he proclaimed himself emperor as Gurkhan 菊儿汗, also called Emperor Tianyou 天佑皇帝, reign name is Yanqing 延庆, known as Kara Khitai 西辽 in Chinese history, Central Asia called it Kara Khitan. (نقرة خيطان 黑契丹)

Dashi first conquered the Gaochang Uyğurs 高昌回鹘. At that time, there was more than 16,000 tent of Turkic-Khitani people from the mainland of Liao. The Eastern Kara-Khanid Khanate 东喀喇汗 Alslan Khan Ibrahim 阿尔斯兰汗易卜拉欣 with Glulu and Kangli in 1134A.D. was annexed to Kara Khitai and Ibrahim Khan was reduced to "Ilik-I Turkmen 伊里克-伊土库曼" (King of Turkmenistan).

In March of the same year, Yelü Dashi moved the capital to Balāsāghūn and defeated the army of the Qərbi Qaraxanlı dövləti 西喀喇汗. King Mahmud 马合木 fled back to Samarkand (撒马尔罕), ally with Seljuk Sultan Sanjar 塞尔柱王朝苏丹. The Glulu people and Kara Khitai ally. In the autumn of 1141 A.D., the two sides fought fiercely at NorthKatwan (卡特万北). The Seljuks were defeated and withdrew from the Transoxiana 河中. Dashi drove straight into Samarkand, and Mahmud's brother Ibrahim was appointed as Taugas Khan 桃花石汗. Dashi immediately dispatched general Erbus 厄尔布斯 into the Khwarazm in the Amu Darya Valley 阿姆河流域. Khārāzmā Shaathiz 沙阿提西兹 surrenders to Dashi and paid tribute to Kara Kitai. In

1143A.D, Dashi died. The territory of his empire extends from the North of the Yili River 伊犁河 to the Syr River 锡尔河 in south, to the Talas River 怛罗斯河 in the west, and Lake Issyk-Kul 伊塞克湖 in the east. The territory of the Kara Kitai collects all the Eastern and Western Kara-Khanid Khanate, Gaochang Uyğur, Khwarazm, and Nambass 粘拔斯, Kangli 康里, Geluolu 葛逻禄, and other tribes. Also, Kara Kitai supports the Geluolu people from the Kara-Khanid Khanate to stand on their own and set up supervisors Shaojian 少监 in the Geluolu unit.

The ruling class of Kara Khitai believes in Buddhism, but most of the residents in the areas under its jurisdiction believe in Islam. The religious policies of Kara Khitai are enlightened, and all religions are protected. However, at this time, the status of Islam as the state religion of the Kara-Khanid Khanate was under attack. To fight, there appeared a religious reform led by Qoja Ahmet Yasawi, ياشاؤ ناهمه تقوجا 谢赫阿赫马德·亚萨维. He used Turkic language to write poems to promote his religious views. His religious propositions are summarized as two points. First: abstinence, opposing luxury and pleasure, and advocating hardship and simplicity. In this way, it was sincerely responded to by the populace. Second: Submissiveness, which is, abiding by the basic teachings of Islam. Because his claims did not infringe on the direct interests of the ruling class in Kara Khitai, he was not suppressed. He used Turkic language to spread Islam that simplified ceremonies among herders and absorbed some influential primitive religious deities and customs of his nation. As a result, the spread of Islam religion among the Turkic peoples was a great success. By the end of the 12th century, most of the Turkic tribes in Kara Khitai, Central Asia, had achieved Islamization, and the Yasawis were unique to the Turkic peoples. The Islamic sect has been consolidated and developed.

In the history of Genghis Khan's invasion of Central Asia in the 1320 s, Li Zhichang 李志常 wrote in "Changchun Zhenren Xiyouji 《长春真人西游记》: "From the Huihe's Changpara city 昌八喇城 (昌吉) to the west, there will be no monks. Uyğur only believes in Islam; it spread from the west. " Jin Dading 大定 period (1161-1189 A.D.), the Kara Khitai "The Three Yixilan 移习览 (Islam Turkic people) went to Nanzhao 南诏 to negotiate the trade and introduce themselves that they belong to the Zoukuofan tribe 邹括番部 of Huihe 回纥, the name of the city where they lived is Gu Sierluduo 骨斯额鲁朵. which is the city Tokmok 虎斯鞞耳朵 of the Kara Khitai, "Yixilan 移习览" is the first time in the annals of history with Islamic phonetic transcription names in Chinese document. According to the "History of the Hui," Most of the Huihui people who entered East Asia during the Mongol ruling were mainly came from the territory of Kara Khitai, including the "Huihui Khotan clan 回回于阗氏," "Alimali Huihui 阿里马里回回" etc.

Xixia 西夏, Jin 金, and Central Asian countries.

Xixia was founded by the Dangxiang 党项人 (Tangut) people and was called the Pingxia Tribe 平夏部 in Tang Dynasty. Tuoba Sigong 拓跋思恭 (Li Sigong 李思恭 ?-886), who helped Tang put down the Huangchao's rebellion 黄巢之乱, was rewarded the title of the Duke of Xia kingdom. In the Northern Song 北宋, Li Jiqian 李继迁 allied with the Liao 辽 to resist the Song Dynasty and initially established the territory of the West Xia. It reached its peak when Yuanhao became the emperor. Its part included today's Gansu 甘肃 and most of Ningxia 宁夏, western Inner

Mongolia, and northern Shaanxi 陕西. In 1038A.D., YuanHao has founded an empire named Daxia 大夏, which was known as the Dabaigaoguo 大白高国 in history.

So far, there is no data to record whether there were political contacts between Xixia and the countries of Central Asia. Still, Xixia controlled the Silk Road, which was also the only way for business from Central Asia to enter Song and Liao. We can unearth Xixiao's diplomatic relations with Central Asia countries from scattered related books. The relationship between the Kingdom of Xia and the Western Regions, "Merchants between Central Asia and Song and Liao, must go through Xia State, and Xia State sets up tax officials. The tax system is one for every ten, and the best of them is selected. "At this time, the Song had to impose an edict to Central Asia countries and suggest them send envoys from the sea." "The Travels of Marco Polo" mentioned that Tang Gute 唐古忒 (Xia Guo 夏国) "its rhubarb is very rich, merchants came here to buy them and sell them all over the world. " In the early years of the Yuan Dynasty, Xixia rhubarb was sold worldwide, which was inseparable from the trade activities between the merchants of Central Asia, Western Asia, and Xixia.

Xia did not directly border the Kara-Khanid Khanate; YuanHao was captured from Ganzhou Uighur 甘州回鹘 after he surrendered Guazhou 瓜州 and Dukhan Uyğur 沙洲回鹘, it makes the Xixi bound with Khotan Uighur 于阗回鹘. As far as the year 1082A.D., Yuanfeng fifth years 元丰五年 Xixia's southwest Garrison General 西南都统 Wei Mingji 嵬名济 sent a letter to Song's Jingyuan's general manager 泾源总管 Liu Changzuo 刘昌祚 said: "Xia holds ten thousand square-kilometers territories, it guards with hundreds of thousands of armors. favorite neighbor Yutian (Khotan) 于阗 in the south border with us, also with the Khtai 大燕's support in the north." But the following year, the situation became tense. "Song Huiyao Huiyao. Fan Yi Si 《宋会要辑稿.番夷四》" contained the case of Xixia plundering"...The Xixia Army looted the Khotan people and camels sent by Yutian officials to transport grain..." on May 19, Yuanfeng 6th year 元丰六年五月十九日. Yuanyou 8th year, 1093A.D. 元佑八年 Yutian asked Song to crusade against Xia without permission, Song did not accept its requirement. In the fourth year of Shaosheng 绍圣四年, the Prince of the Yutian informed Song that they had attacked the three states 三州 of Gan 甘, Sha 沙, and Su 肃, which further deteriorated the relations between the Xia and Yutian. However, this expansion of the Khotan people to Hexi 河西 has laid the foundation for the introduction of Islam into the Shaanxi-Gansu-Ningxia 陕甘宁 area. In the 13th century, Marco Polo saw Muslims living there when he passed through Sha, Gan, and Liangzhou. At the beginning of the 14th century, Rashīd al-Dīn رشيد الدين طيب mentioned in "The Collection of History" that "① In 1047A.D., there were 24 big cities in Tungut country. Most of the residents there were Musuman 木速曼 (مسلمان Turkic Muslims), but their landlords and peasants were all Buddhists". "② Compendium of Chronicles 《史集》التواريخ جامع" mentioned "① in 1047, Tungut state 唐兀惕国 owned twenty-four large cities, where residents mostly Musman 木速曼 (مسلمان Turkic Muslims) but their landlords and peasants are Buddhist 偶像教徒...", "② All the troops and residents in the Tungut area are Muslims and are obsessed with their religion."

Jin 金 and Central Asia.

There is no direct historical record of the relationship between Jin and Central Asia countries, but according to "History of Jin" records Karahan Muslims settlers in the territory of Jin, "History of Jin" Volume 121 contains: "In the Dading 大定 period, the three Turkic Muslims 回纥移习览 people moved to the XiNanZhaTaoSi 西南招讨司 (South-west border Garrison camp of Jin 金) to negotiate for trade, they said: "Our hometown Huihe Zoukuofan 回纥邹括番部, the name of the city is Токмок 骨斯讹鲁朵, and the vulgar has no weapons. Unable to resist, our ancestors surrendered to Khitan. The Khitan people live in their barracks, and they go out to patrol on horseback. Recently, the Khitan emperor asked his son-in-law Abens 阿本斯 to bring 50,000 soldiers to attack the Yebuhun 叶不鞑 and other tribes in the north, but Abens returned without success. Kara Khitai and Yebuhun are still in a stalemate." The Jin government instructed These three people are not subjects of the area under our jurisdiction, so we don't have to let them follow our instructions. let them live in XianPingFu 咸平府(LiaoNing,KaiYuan 辽宁开原)'s local Uyğur people 回纥人 circle, don't let them lose the sense of belonging. "This record is precious. First: "Yixilan 移习览" is the first time Islam was translated into the annals of history in an ancient Chinese script official document. Second: it proves a non-governmental trade between Jin and Kara Khitai at that time. Third: these people are all descendants of the Uyğur 回鹘 who immigrated to Central Asia during the Tang Dynasty. Fourth: Prove that the Uyğur Muslims from the Kara Khitai are not under the control of the Jin Kingdom, so they are placed in XianPingFu; the above proves that there were Uyğur (Huihe 回纥) in this area, but it is unknown whether these people were left in Liao period or immigrated during Jin's rule, nor I don't know whether they are Muslim Huihe from the Kara-Khanid Khanate or Gaochang Buddhist Huihe 高昌佛教回纥, but no matter which category they belong to, "History of the Hui 《回族史》" regards them as the earliest Huihui ancestors in Northeast Asia.

Results

According to the basic concept that the Huihui nationality converted religion at first and then formed its reformed culture, I have divided her historical evolution into two stages. Before Islamization and After Islamization. We know that Huihui has solid commercial mobility from the above documents of the Khitan, Jurchen, and Xixia. They have their presence in the political territories established by various ethnic groups in East Asian Islam. And these Huihui come from different tribes or countries. Some Huihuis are short stays for business purposes, while others are settled locally. The emergence of Islamic mosques is mainly because of the more settled Huihui. It can be seen from the historical data that the activities of this group of Turks in the non-Han Chinese world in East Asia were widespread, and the activity radius was huge. In the world of Donghu, Liao, Jin, Xixia, and even the Mongolian era after that have their presence.

Conclusion

In conclusion, the study of the Huihui Group during its formation sheds light on their relations with Eastern ethnic groups. The Huihui Group, consisting mainly of Hui Muslims, played a crucial role in promoting cultural exchange, trade, and religious tolerance between different ethnic communities in the region. Through their interactions with various Eastern ethnic groups, such as

the Han Chinese, Mongols, and Manchus, the Huihui Group facilitated the exchange of ideas, traditions, and resources, contributing to the diversification and enrichment of Eastern societies.

Throughout history, the Huihui Group has demonstrated a remarkable ability to adapt and integrate into different societies while maintaining their distinct cultural identity. Their extensive trade networks and economic activities with Eastern ethnic groups helped to create an atmosphere of mutual understanding and cooperation. The Huihui Group's proficiency in languages and diverse skillsets played a crucial role in building bridges between different ethnic communities, promoting social harmony, and facilitating productive relationships.

Furthermore, the Huihui Group's religious practices and teachings, influenced by Islam, also contributed to the formation of interethnic relations. Their commitment to religious tolerance and the peaceful coexistence of diverse beliefs fostered an environment of respect and acceptance within Eastern societies. The Huihui Group's adherence to Islamic principles, such as charity, fairness, and compassion, served as a guiding force for their interactions with Eastern ethnic groups, promoting a sense of unity and shared values.

Annex:

<p>After Islamization: (بعد الاسلام), from the embryonic stage of 943 A.D. to the completion of Islamization across the country in 960A.D., it coincided with the establishment of the Northern Song Dynasty. The Khwarazm 花拉子模王朝 in 1212 A.D destroyed khanate. The Kara-Khanid Khanate established a relatively systematic centralized bureaucracy and retained substantial remnants of nomadic communes and tribal society.</p>			
<p>Late Kara-Khanid Khanate</p>	<p>943 -1212 A.D.</p>	<p>The second son of Bacir 巴慈尔 and the nephew of Ogurchak, Satuq 奥古尔恰克, under the influence of the prince of the Saman dynasty 萨曼王朝, converted to Islam under the power of the Sufi scholar Abdul Hassan Muhammad Kharimati and changed his name to 阿卜杜勒凯里木 (عبدالكريم)</p>	<p>In 943 A.D., he successively captured Kashkar (قشقر) And Balasagun, 955A.D. dead, according to his son, renamed Musabin Abdul krim 穆萨.本.阿卜杜勒克里木 (موسى بن عبدالكريم) The history of succession is called "Arslan Khan 阿尔斯兰汗," and Islam was declared the state religion in 960 A.D. In 999 A.D., it destroyed the Persian Saman dynasty and took Transoxiana النهروراءما, conquered until the beginning of the 11th century. Defeated Khotan Li dynasty 于阗灭李氏王朝 (one of the Uyğurs who moved westward claimed to belong to the Tang family, was once given the surname Li by Emperor Tang. The state religion was Buddhism), Pave the way for the promotion of the Islamic Turkic language group to the northwestern region of East Asia through the Silk Road.</p>

References:

1. Lipman, Jonathan Neaman (1997). Familiar strangers: a history of Muslims in Northwest China. University of Washington Press.
2. Chen Guangen. Hui Studies , 2005.

3. Peter B. Golden. *Turks and Iranians: An historical Sketch*, in *Turkic-Iranian Contact Areas. Historical and Linguistic Aspects*, edited by Lars Johanson and Christiane Bulut. Wiesbaden: Harrassowitz, 2006.
4. Peter B. Golden. *Studies on the Peoples and Culture of the Eurasian Steppes*. Editura Academiei Române - Editura Istro. 2011.
5. 邱树森《中国回族史》宁夏人民出版社, 2012.
6. 脱脱等《辽史》卷十三《圣宗纪》四, 中华书局
7. 脱脱等《辽史》卷七十, 中华书局
8. 欧阳修《新唐书·回鹘传》, 中华书局, 2000
9. 刘煦《旧唐书·回鹘传》中华书局 1975
10. 魏徵等《隋书》卷 84《铁勒传》中华书局, 1994,
11. 彭大雅《黑鞑事略》国光社 1903
12. 匿名《文献通考》卷三四六《契丹》北京燕山出版社 2019
13. 内田 吟風 『北アジア史研究 鮮卑柔然突厥篇』同朋舎・出版部 東洋史叢刊 1975
14. 内田 吟風 『騎馬民族史 正史北狄伝 1』河内良弘、護雅夫、田村実造、神田信夫 共訳注 平凡社東洋文庫, 1971.
15. 護雅夫 内陸アジア・西アジアの社会と文化』山川出版社, 1983.
16. 田村 実造 『中国史上の民族移動期 五胡・北魏時代の政治と社会』創文社 1985.
17. 田村 実造 『中国征服王朝の研究』第 1・2・3 卷 東洋史研究会: 同朋舎出版 1985.
18. 三上 次男 『金史研究 1 金代女真社会の研究』中央公論美術出版、1970.

Кайхэ Айсин Джиоро

*Университет Рицумейкан, Киото, Япония
E-mail: wesihunerdemunggeidoro@gmail.com*

ХУЙХУЭЙ ТОБЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ КЕЗЕҢІНДЕГІ ЗЕРТТЕУ: ШЫҒЫС ЭТНИКАЛЫҚ ТОПТАРМЕН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС

Аңдатпа. Айналадағы этникалық топтармен қарым-қатынас Хуйхуэй Орталық Азияға қоныс аударғаннан кейін олардың аты мен діни сенімдерін өзгертудің маңызды себебі болды. Хуйхуэй мен Донху туралы алдыңғы зерттеулер жеткілікті мұқият емес. Бұл мақаланың мақсаты-Хуйхуэйдің шығыстағы Қытай емес этникалық топтармен, мысалы, Қытай, юрчен және одан да көп сиямен (тангут) дипломатиялық қатынастарын жан-жақты қарастыру, бұл белгісіз Түркі Ислам тобының дипломатиялық дамуын зерттеу. Менің ойымша, хуйхуэй діни сенімдерін өзгертті және олардың өмір сүру аймағы анықтаған ұзақ тарихи даму барысында жаңа мәдени дүниетанымдар қалыптастырды. Оларға донху сияқты айналадағы шетелдік топтардың әсерін елемеге болмайды. Бұл Хуйхуэй бір жолда жүретінін көрсетеді; зерттеу әдістеріне келетін болсақ, Хуйхуэй сыртқы байланыстар процесі лингвистика, этнология, Мәдени антропология және дінтану тұрғысынан Орталық Азиядағы, Батыс Азиядағы, сондай-ақ Шығыс Азиядағы әртүрлі тілдердегі құжаттарды салыстыру арқылы

қарастырылады. Мақалада Хуэйхуэй тобының оның қалыптасуының алғашқы кезеңіндегі сыртқы саяси бейнесі көрсетілген.

Түйін сөздер: Хуэйхуэй, Хуэйхэ, Ұйғыр, Дону, Ляо, Қытай, Сексе, Қара-қытай, Қарахан хандығы.

Кайхэ Айсин Джиоро

Университет Рицумейкан, Киото, Япония

E-mail: wesihunerdemunggeidoro@gmail.com

ИССЛЕДОВАНИЕ ГРУППЫ ХУЭЙХУЭЙ В ПЕРИОД ЕЕ СТАНОВЛЕНИЯ: ОТНОШЕНИЯ С ВОСТОЧНЫМИ ЭТНИЧЕСКИМИ ГРУППАМИ

Аннотация. Отношения с окружающими этническими группами были важной причиной того, что Хуэйхуэй изменили свое имя и религиозные убеждения после миграции в Центральную Азию. Предыдущие исследования о Хуэйхуэй с Донху недостаточно основательны. Цель данной статьи - всесторонне рассмотреть дипломатические отношения Хуэйхуэй с некитайскими этническими группами на Востоке, такими как китаи, чжурчжэни и даже в большей степени сися (тангуты), чтобы изучить дипломатическое развитие этой неопределенной тюркской исламской группы. Я полагаю, что хуэйхуэй изменили свои религиозные убеждения и сформировали новые культурные мировоззрения в ходе длительного исторического развития, определяемого регионом их проживания. Влияние на них окружающих иноэтнических групп, таких как донху, нельзя было игнорировать. Это указывает на то, что Хуэйхуэй происходит по одной и той же линии; что касается методов исследования, то процесс внешних связей Хуэйхуэй рассматривается с точки зрения лингвистики, этнологии, культурной антропологии и религиоведения путем сравнения документов на разных языках в Центральной Азии, Западной Азии, а также Восточной Азии. В статье показан внешнеполитический образ группы Хуэйхуэй на раннем этапе ее формирования.

Ключевые слова: Хуэйхуэй, Хуэйхэ, Уйгур, Донху, Ляо, Китай, Сикся, Кара-Кхитай, Кара-Ханидское ханство.

Автор туралы мәлімет:

Кайхе Айсин Джиоро, философия докторы, Ризумейкан университетінің Кинугаса зерттеу орталығының шақырылған-қосымша зерттеушісі, Киото, Жапония

Сведения об авторе:

Кайхе Айсин Джиоро, доктор философии, приглашенный исследователь-совместитель Исследовательского центра Кинугаса Университета Рицумейкан, Киото, Япония

Information about authors:

Kaihe AisinGioro, Doctor of Philosophy, Visiting Collaborative Researcher of Kinugasa Research Center, Ritsumeikan University, Kyoto, Japan

*Received December 26, 2021
Accepted February 27, 2022*

FTAMP 03.91

¹Мәсімханұлы Д. ²Әбиденқызы А.

¹Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан
²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
E-mail: ¹masimkhan-63@mail.ru, ²ainurbai-67@mail.ru

«ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫ» ЖӘНЕ ҚЫТАЙ МӘДЕНИЕТИ

Аңдатпа. Бұл мақала ежелгі «Жібек жолына» және оның қытай мәдениеті мен өнерінің дамуына, елдің әлеуеті мен жалпы ұлттық руханиятқа оң әсерін тигізеді. Тарихи және жаңа ғылыми мәліметтерге сүйене отырып, мақалада ежелгі «Жібек жолы» аспан елінің дәстүрлі мәдениетін дамытуда, атап айтқанда, қытай өнерінің, әсіресе бейнелеу өнерінің тез дамуында кеңінен қолданылады деген болжамдар келтірілген, нәтижесінде ол білім мен жалпы ұлт санасында көрініс тапты. Зерттеу жұмысын жүргізу барысында жұмыстың әдіснамалық негізі ретінде аксиоматикалық, гипотетикалық, абстракция, сонымен қатар жеке ғылыми әдістер сияқты жалпы философиялық әдістер қолданылды. Салыстырылатын объектілер мен құбылыстардың бірдей немесе әр түрлі сипаттамаларын анықтау мақсатында жүйелі, институционалдық және тарихи әдістермен үйлестіре отырып, салыстырмалы зерттеу жұмыстары жүргізілді.

Түйін сөздер: Ежелгі Жібек жолы, Қытай, қытай әдебиеті, қытай өнері.

Кіріспе

«Ұлы жібек жолының» тарихын, ауқымын таныстырып, оның адамзат мәдениетінің дамуындағы атқарған рөліне баға беру біздің бұл еңбегіміздің басты мақсаты емес. Алайда түпнүктесін, бастауын Қытайдан алған, алғаш Қытайда тапқырланып, сонда өнідірілген матаның атымен аталған «Ұлы жолдың» Аспан асты елі мәдениетінің дамуына тигізген ықпал-әсері де әсте анау айтқандай осал болған жоқ. Шығыс пен Батыс әлемін сауда керуендері арқылы тоғыстырған «Ұлы жібек жолының» бойымен барған-келген адамдардың арасында кім болмады дейсің?! Сол адамдардың ақыл-парасаты, сана-сезімі, көрген-білгені, өнері мен білім-білігі арқылы ақыл ауысып, ырыс жұғысып жатты. Сол қатарда Қытайдың дәстүрлі мәдениеті мен өнері де өзгеріп, жаңғырып, толысып, гүлденіп жатқаны жасырын емес. Бұған көз жеткізу үшін қытай әдебиеті мен өнерінің «Ұлы жібек жолы» кезеңінде қандай даму баспалдақтарынан өткеніне шамалы назар аударсақ та жеткілікті.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеудің әдіснамалық құралдарына аксиоматикалық, гипотетикалық, абстракция сонымен қатар жеке ғылыми әдістер сияқты жалпы философиялық әдістер кірді. Салыстырылатын объектілер мен құбылыстардың бірдей немесе әр түрлі сипаттамаларын анықтау мақсатында жүйелі, институционалдық және тарихи әдістермен үйлестіре отырып, салыстырмалы зерттеу әдісі қолданылды.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Ұлы Жібек жолын мәдени феномен ретінде зерттеу тек батыстық мәдени антропологиядағы шығыстық өркениеттік құбылыстарға деген ХХ ғасырдағы белгілі бір бетбұрыстан басталады. Бұл әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдардағы батыстық ұстанымдардан арылу үрдістерімен байланысты өрістеді. Жаңа ғасыр, жаңа уақыт, жаңа кезең жаңа түсініктер мен ұғымдарды талап етті.

Ұлы Жібек жолы б.з.д. II ғасырда қалыптаса бастағанымен, бұл феномен өз атауына XIX жүзжылдықтағы батыс тарихшылары мен этнографтары арқылы ие болды. 1877 жылы неміс саяхатшысы және тарихшысы К. Рихтгофен өзінің «Қытай» деген еңбегінде Ұлы Жібек жолын сауда мен мәдени ауысулар артериясы ретінде анықтап шығарды.

Шығыс пен Батыстың арасындағы жалпы мәдени ауысуларды зерделеген батыстық зерттеушілердің үрдістері (И. Гердер, Г. фон Грюнебаум, Готье, В.Бартольд, А. Массэ, О. Шпенглер, А. Тойнби, К. Леви-Строс, К. Шефер, А. Мец, В. Тэрнер, Д. Фрезер, К. Ясперс және т.б.) зерттеудің бір әдіснамалық арнасын құрастырады.

Талқылау

Сондай-ақ Ұлы Жібек жолымен тікелей қатысты көне және ортағасырлық түркілік мәдениетке байланысты қазақстандық философтар, мәдениеттанушылар мен тарихшылардың еңбектері де кең қолданыс таба білді (Ш. Уәлиханов, Ә. Марғұлан, А. Қасымжанов, Д. Кішібеков, Ә. Нысанбаев, Ғарифолла Есім, Б. Нұржанов, А. Әбуов, Қ. Бегалинова, А. Қасабек, Ж. Молдабеков, Ж. Алтаев, Д. Раев, Т. Бурбаев, Т. Ғабитов және т.б.). Жоғарыда аталған авторлар еңбектері маңызды болғанымен, олар Ұлы Жібек жолы феноменінің қазақтың кешегі және бүгінгі мәдениетіне тигізген әсерінің мәнін толық қамтымайды. Бұл зерттеулерді біз өз ізденісіміздің арналары және ой тудырушы мәтіндері деп қабылдаймыз.

Зерттеу нәтижелері

1. Жібек жолы кезеңіндегі Қытай әдебиеті

Қытай елінің әдебиеті көне әлемнің басқа мемлекеттерінің әдебиеті сияқты таза эстетикалық құбылыс емес, практикалық қызметтің міндетті құрамдас бөлігі ретінде туындады. Қытай тілінде жазылған ең бірінші жазба мәтіндер «Балнама» («尚書») болып саналады, олар көбіне кез келген өткір құралмен тасбақа сауытына немесе малдың ауырын сүйегіне жазылатын еді [Чжан Пэйхэн, Луо Юймин, 1997: 107]. Мысалға, билеуші аңшылыққа шығуы табысты болатынын білгісі келіп, өз сұрағын тасбақа сауытына жазылуын және сауытты отқа салуды бұйыратын. Арнайы жорушы құдайдың «жауабын» оттың әсерінен пайда болған жарықтар сипатына сәйкес жоритын. Уақыт өте жазбаларға арналған арнайы материал ретінде қола (көне патшайымдардың бұйрығы бойынша үлкен салттық құмыраларына сыйлық немесе басқа да жазбалар салынды) пайдаланатын болды. Б.з.д. I мыңжылдықтың басынан бастап қытайлар жазу үшін бамбук тақтайшаларын қолдана бастайды. Әрбір тақтайшаға шамамен қырық иероглиф (сөздер) сыятын. Содан кейін әрбір тақтайшаны жіпке өткізіп, топтап, бір байламға біріктіретін. Сол себепті ең алғашқы қытай кітаптарының қандай ауыр және үлкен болғанын елестету еш қиындық тудырмайды. Әрбір кітап бірнеше арбаны тұтасымен алды.

Б.з.д. VIII ғасырлардан бастап қытайлар жазу құралы ретінде жібекті қолдана бастады [Жібек кітабы]. Бірақ та бұл материалдың қымбатшылығы біздің жыл санауымыздың басында қағазды ойлап табуға мәжбүр етті, осының нәтижесінде жазба сөздің кең таралу мүмкіндігі пайда болды.

Көне дәуірдегі қытайлар «әдеби шығарма» деген ұғымды «вэнь» (文→文) сөзімен белгілейтін, ол алғашында сурет, ою дегенді білдірді. Куң Фуцзы дәуіріне келгенде, яғни б.з.д. VI ғасырда «вэнь» сөзі жазба сөздің мәні ретінде және сәйкесінше көне даналардың шығармаларында қалдырылған мұра ретінде қабылдана бастады. Әдеби шығарманы барлық жазба ескерткіштердің жиынтығы ретінде түсіну қабілеті ең бірінші қытай тарихшысы мен библиографы Бань Гудан (班固 б.з. 32-92 жж.) байқалады. «Ханьнам а» (漢書) атты ресми шығармасын құрастырда ол арнайы «Өнер мен әдеби шығарманы сипаттау» бөліміне орын

қалдырды. Бань Гу бұл бөлімде бес жүз тоқсан алты шығарманы жинақтап алды да, оларды алты тарауға бөлді: канондық кітаптар, философтар шығармалары, чи өлеңдері мен фу поэмалары, әскери ғылым жайлы трактаттар, астрология шығармалары мен медициналық еңбектер. Әрбір тарауда құрастырушы автордың өзіне тиісті ұсақ мақалалары мен шығарма тобының ерекшелігін сипаттайтын қысқа ескертпелері болды [Чэн Цзюнь, 2017: 61]. Бань Гу библиографиясы бізге көне Қытай елінде жазба әдебиеттің қандай типтері болғанын және сол уақытта өмір сүрген қытайлардың әдеби шығармаларының құрылымының қалай болғанын елестетуге мүмкіндік берді. Сондай-ақ аталған еңбек көне шығармалардың қанша пайызының бізге жетпей қалғанын мөлшерлеуге де көмектеседі.

Бань Гу кезінде Куң Фуцзылық ілім мемлекеттік идеология ретінде қабылданғасын, әрине, оның бірінші орынды Куң Фуцзылық канондарға беретіні түсінікті: «Өзгеріс кітабы» (易经- «Ицзин»), «Тарихнама» (史记- «Шицзи»), бұлардың ішіне тек тарихи деректер ғана емес, сол көне патшалықтың 305 өлеңі жинақталғаны белгілі. Сонымен қатар Бань Гу бұл еңбегіне салттарды реттейтін «Салттар кітабы» (礼记-«Лицзи»), «Жырнама» (诗经- «Шицзин»), «толғаулар» (乐记- «Юэцзи»), Лу патшалығының әйгілі жазбалары «Көктем мен Күз» (春秋- «Чуньцю»), «Талқы мен тағылым» (论语- «Луньюй») сияқты шығармаларды қосты. Бұл шығармалар Куң Фуцзы мектебінің негізін құрады және Қытай елінде көптеген ғасырлар бойы әрбір салауатты адамның міндетті игеретін білімі ретінде қарастырылды [Чэн Цзюнь, 2017: 59].

Куң ұстаз сол заманда-ақ рухани айналымға көркем әдебиеттің дамуы үшін аса маңызды үлес болып табылатын «Жырнаманы» (诗经- «Шицзин») қосты. Төрт тараудан тұратын («风», «大雅», «小雅», «颂» «салт жырлары», «Ұлы одалар» «Кіші одалар» және «мадақ жырлары») бұл поэтикалық жинақ біздің заманымызға дейінгі көне лирикалық және мадақ поэзияның алуан түрлі үлгілерін жеткізді. Әрине, тұтас еңбектен сол замандағы мешеу тірлік пен қораш ойлардың лебі еспей тұрмайды. Дегенмен ондағы өлеңдерден біз көне некелік салттар жайлы, қайтыс болған патша-патшайымдармен бірге тірі адамдарды жерлеу дәстүрі жайлы («Сары құстар самғап барады») біле аламыз. «Жырнамадағы» өлеңдер бойынша толық «Ай сөздері» өлеңінде сипатталған егінші қамын және патшаның жанындағы адамдардың тынышсыз өмірін («Шығыста түн жарымындағы қараңғылық», «Сарай қызметшісінің шағымы») көруге болады. Ол өлеңдерде сарай қызметшілері ұсақ қателіктер немесе кешігулер үшін қатаң жазалауға тартылғаны жайлы және сол кезеңдегі аңшылардың ерлігі жайлы («Шу аңшысы...»), сонымен қатар күйеуі алыс сапарға кеткен жалғыз қалған әйелдің қам-қайғысы жайлы сипатталады, яғни өлеңде сыйпатталуынша аңшылар батыл түрде жолбарыстармен жекпе-жектерге шығып жүрді [Сун Цзинь, 2001: 13]. Бір қызығы «Жырнамадағы» өлеңдерде қоғамның қарама-қарсы таптарға ажырауы онша білінбейді.

Ал сәл кештеу шыққан өлеңдерде мысалға, «Ай сөздері», «Тышқандар» (автор егіншілерден өнімді тартып алатын иелерді тышқанға теңеді) сияқты өлеңдерде егіншілердің өз қожайындарына қатысты наразушылықтарының алғашқы белгілері байқалады. Бірінші өлеңде қожайындар әрдайым аңшылықтан тапқан барлық жабайы шошқаларды тартып алатыны жайлы немесе екінші өлеңде қарапайым шаруалар қожайындарынан кетіп, жаңа бақытты жерді іздеуге бел буғаны жайлы баяндалады.

«Жырнамадағы» өлеңдердің бізге жеткен жазба нұсқалары тұрақты ұйқасы бар төрт күрделі тақпақ жолдарынан тұратын өлең болып табылады. Бұл өлеңде көбіне би мен ойын салаларымен байланыс сезіледі. Өз заманында ондағы кейбір өлеңдерді еркектер немесе әйелдер әндетіп хормен айтқан болуы да мүмкін.

Еңбектерінің кей тұсында Бань Гу поэтикалық әдебиетті сипаттауға орын беріп отырды. Әдебиеттің бұл түріне ол өзінің уақыты кезінде жетекші екі жанрдағы

шығармаларды жатқызды: поэмалар – юефу (乐府) және өлеңдер – гэши(歌诗). Егер де гэши өлең ретінде айтылса, онда юефу мәнерлеп айтылады, олар проза түрінде жазылса да, ұйқастырылып жазылады, демек ол поэзия мен проза арасындағы аралық құбылыс болып табылады.

Жазықсыз жала жабылып, қызметтен қуылған Чүй Юань атамекеніне деген сағыныш, патша туралы мадақ поэмалар жазды. Оның шығармалары негізінен осындай жан күйзелісін жеткізді. Осы кезеңнің қаламгерлері құрастырған юефу поэмаларының негізгі мәні көне өлең мағыналарына ұқсас болды. Олардан кейін Сяң Юй, Тан Лэ, ал Хань династиясының кезінде: Мэй Шэн, Сыма Шяң-жу және Хань династиясы кезеңінің соңында Юй Жи – барлығы да сөздердің алуан түрлілігінде және молшылығы тұрғысынан жарысты. Бань Гудың айтуы бойынша: олар юефу жанрының эволюциясы мен ерекшеліктеріне енді аллегориялық және ғибратты мән қоспады. Сонымен қатар юефу поэмалары көбіне үш бөлім формасында жазылып, кіріспеден (сюй), негізгі бөлімнен (фу) және қорытындыдан (луань және сюнь) тұрды. Кіріспе көбіне ақын мен сол уақыт билеушісі арасындағы әңгіме формасында жазылып, онда поэманың негізгі ойы көрсетіліп, ол соңыра екінші бөлім, яғни негізгі бөлімде толық ашылды, ал қорытындыда автор өз резюмесін тіркеп, сипатталған оқиғаларға өз көзқарасын берді.

Бань Гу өз библиографиясының бір тарауына фу-поэмаларын және гэши-өлеңдерін біріктірді. Бань Гудың жинап-құрастырған жиырма сегіз өлеңдер жинағынан біздің заманымызға ешқайсысы жетпеді, бірақ олардың аттары өлеңдердің көбіне жекеленген аймақ өлеңдері немесе салт өлеңдер жинағы болғанын көрсетеді, мысалға, «Құдайларға арнап өлең айту» немесе «Жанды қарсы алу немесе шығарып салу кезінде айтылатын мадақтар».

Көне Қытайда барлық өлеңдер, атап айтқанда, «Дала пікірлері» көбіне қызметшілердің және қарапайым адамдардың көңіл күйін анықтау мақсатында жинақталды. Б.з.д. 140-86 жылдарда билік басында болған Шяу-Уди император сол себепті арнайы ән-жыр сарайын – Юэ фу құрылуын ұйымдастырды. «Шяу Уди императордың билік құрған кезеңінен бастап, императордың пәрменімен ән-жыр сарайы құрылғаннан кейін халық өлеңдері жинақтала бастады. Осылайша Дао және Чжао аймақтарының өлеңдері, Цинь және Чу әуендері барлық жұртқа мәлім болды, ол өлеңдерде бақыт пен қайғы сезімдері сезілді, олардың пайда болуы алуан түрлі оқиғалардың нәтижесінде туындады және ол сезімдер негізінде халықтың дәстүрлері мен мінезі жайлы, олардың кемшіліктері мен артықшылықтары жайлы білуге болатын», - деп Бань Гу басында шамамен алты жүз шенеуніктерден тұрған Ән-жыр сарайының қоғамдағы рөлін анықтады. Оның жинақтаған шығармалардан біздің заманымызға шамамен жүз елу туынды ғана жетті.

Жібек жолы кезеңінің басында Қытай әдебиеті, соның ішінде көркем әдебиет мәдениеттің өзген түрлерінен бөлініп шығып, онша анық айқындалмады және әдеби шығармалардың басқа түрлеріне қарсы қойып салыстырылмады, соның ішінде, тарих пен діни уағыздарды айтпағанның өзінде, медициналық және әскери трактаттар да қамтылып жатты [Байпақов К., Нұржанов А, 1992: 64]. Сонымен қатар білімнің алуан түрлі салаларына қатысты көне трактаттар айқын, мәнерлі тіл негізінде жазылды, олар көбіне әдеби, стилистикалық өңдеуге және сирек түрде ырғақтылыққа тартылды.

Көне Қытай елінде біртіндеп орта ғасырларда көркем бірақ сюжетсіз проза секілді жаңа жанрлар туындай бастайды. Бань Гу өмір сүрген кезде бұл жанрлар әдебиет ортасына енді-енді ене бастайтын. Олардың көбісі өзінің пайда болуы кезінде жеке дара жанр ретінде қабылданбады. Бұндай жанрларға «Тарихнама» жинағына кірген көне жарлықтар немесе патшаларға арналған үндеулер жатады. Осылайша Сыма Цяннің «Тарихнама» атты шығармасының құрамында б.з.д. I мыңжылдықта жеке тұлғалардың өмір жолын сипаттайтын чжуань (传) жанры пайда болды. Қытай елінде көне заманда мысалға, нақыл

сөздер сияқты шығарма түрлері де болды, бірақ та олар XX ғасырға дейін жеке дара әдеби жанр деңгейіне шықпады.

Көне заманда, Жібек Жолы кезеңінде барлық жанрлар орта ғасырдағыдай жетекші стиль жасаушы категория деңгейінде болмады, сол себепті Бань Гудың жасаған классификациясы орта ғасыр зерттеушілердегідей таза жанрлық емес, утилитарлы-тақырыптық болып саналады. Осылайша, ицзоу жанрының шығармалары – патшаға жасалынатын есеп берулер – Бань Гу еңбегінің «Аңыздар» (列传) тарауы мен «Салттар» (志) тарауында, сонымен қатар «Шежіре» (表) тарауында да, сондай-ақ Куң Фуцзының «Талқы мен тағылым» еңбегінде де кездеседі. Бань Гу өз еңбегін б.з. I ғасырында жазды, бірақ та көне қытай әдебиетінің дамуы басқа да ғасырларда табиғи түрде жалғасты. Сол себепті біз тақырып қажетіне орай оның кең ауқымды библиографиялық еңбегінде қамтылмаған, бірақ та біздің заманымызға дейін жеткен басқа да шығармалары туралы баяндайтын боламыз. Бұл арада әңгіме қытай әдебиетінің дамуында маңызды рөл ойнайтын екі құбылыс жайлы болып отыр, оның бірі поэзияның кезеңдері, соңыра осыған орайластыра «Он тоғыз көне өлең» (古诗十九首) атын иеленген топтама жырлар мен шашпа жырлар.

«Он тоғыз көне өлең» туралы көптеген ғасырлар бойы қарама-қайшы пікірлер айтылды. Қазіргі қытай ғалымдарының пікірі бойынша, ең алғаш Ляң дәуірінің Чжао Мин патшасының Шяо Тун есімді ханзадасы іріктеп оларды «Чжао Мин таңдамалы шығармаларына» («») енгізді. Бұл бұл өлеңдердің дені б.з. I-II ғасырларында жазылған. Авторлары Шяо Тун кезеңіне дейін-ақ ұмытылған. Бұл өлеңдер сол заман поэзиясының дәстүрлік тақырыптарына сәйкес жазылды: достардың айырылуы, тастап кеткендердің сағынышы немесе үйде қалған әйелдердің қайғысы, жолаушы мұңы, адамдардың өмір немесе өлім жайлы ойлары [Сун Цзинь, 2001: 42].

Демек бұл жинақтағы өлеңдер жазба ақындыкі бола тұра халық поэзиясымен өзара кірігіп, бүтін бітім болып кеткендіктен, олар сол уақыттың ән-жыр сарайының шенеуніктерімен жинақталған халық өлеңі әсерімен жазылған. Тіпті оларда халық өлеңдерінен кірме ретінде алынған жолдар да кездеседі, бірақ та поэзияның бұл түрінде ақынлық бастау да білінеді. Бұл шындықты қытай ғалымдары «Жырнама», «Чу өлеңдері» және басқа да тарихи прозалық шығармалар арқылы дәлелдейді.

Өркениетке аяқ басқан кезеңдегі ақын, әдебиеттанушылардың пікірлері сонымен қатар өлең формасына да өз әсерін тигізгені жасырын мес. Егер де кейінгі замандардағы халық өлеңдерінің жолдары алуан түрлі ұзындықта болса, «Он тоғыз көне өлеңдердегі» дәстүрлі қытай поэзиясына тән бес күрделі өлеңнің өз бастауын сол замандардан алғаны байқалады. Атап айтқанда әрбір жол бес буыннан және сәйкес сөздерден тұратын өлеңдер соңғы ғасырлардағы өлеңдерде сирей бастаған. Бес күрделі өлең көп ғасырлар бойы қытай және қиыр шығыс поэзиясының жетекші өлшемі болып саналды. Бізге өлең авторларының аттары жетпегені кездейсоқ жағдай емес та шығар. Соңғы жылдардағы қытай ғалымдары зерттеулерінің көрсетіп отырғанындай, қытай елінде авторлық поэзиядан фольклорлық поэзияға өзгерген ауыспалы кезең үшін фольклордан жазбалық шығармашылыққа қозғалыс әрекеті ғана тән емес, бұл шарттар кезінде көне поэтикалық шығармалардан ауызша әдебиетке қарай кері ауысу әрекеті де оңай жүзеге асырылған. Ол кездері жеке дара және халық поэзиясы арасында еш тілдік, стилистикалық бөгделік байқалмаған және бұл екі поэзия түрі бір ортақ бейне жүйесін қолданды.

Шығармашылықтың авторсыздануы прозаның ең алғашқы үлгілерінде де айқын білінді. Б.з. I-II ғасырларда Қытай елінде беллектризирленген өмір сипаттаулары мен тарихи жазбалар пайда болды, оларды шартты түрде көлемді ескі әңгімелер деп атауға болады. Олардың барлығы да өзінің шығу тамырлары негізінде тарихи прозамен байланысты болды. Бұндай шығармалар қатарына «Янь мұрагері Дань» (燕太子丹) деген тарихи аңызды

жатқызуға болады. «Янь мұрагері Дань» - Цзин Кэ(荆軻) батырдың б.з. III ғасырда Чин Шихуаң атты бірінші қытай империясын құрған қатал билеуші Цинь мырзасына жасаған шабуылдары жайлы баяндайтын оқиға. Бұл оқиға Сыма Цяннің «Тарихнамасының» «Қаскөйлер баяны» (刺客列传) тарауында жазылған Цзин Кэ өмірі жайлы әңгімесіне ұқсайды. Ұзақ өмірбаян кәдімгі әңгімеге өте жақын, филологтардың айтуы бойынша орта ғасырларда белгісіз автордың бұл ұзақ әңгімесі Сыма Цянға деректік қайнар көзі болған. Кейбір қытай ғалымдарының айтуы бойынша: белгісіз автор керісінше Сыма Цяннің мәтінін қолданды. Бірақ та XVI ғасырдың әйгілі библиографы Ху Инлиньнің айтуы бойынша: «Янь мұрагері Дань» оқиғасы - «көне және заманауи баяндау туындыларының арғы атасы. Шынымен де, бұл көлемді әңгіменің Цзин Кэ батырдың ресми өмірі жайлы әңгімесінен негізгі айырмашылығы – оның тым ұзақ баяндалуы болып табылады, ұзақ әңгімеге тым көп аңыздық типтегі эпизодтар енгізілген, мысалға, Дань мұрагерінің жалынуына жауап ретінде қарғаның басы ағарып кетеді, ал жылқыда мүйіз өсіп кетеді. Тіпті сабырлы Цзин Кэ батырдың алтын кесегін бақаларға лақтырғаны жайлы оқиға болсын, немесе мұрагердің Цзин Кэ батырға өз құрметін білдіру үшін жазған өлеңі болсын, Цзин Кэ батырға ұнаған сұлу музыкант қыздың қолын шауып, батырға сыйлық ретінде ұсынуды бұйырғаны жайлы баяндайтын қорқынышты оқиға болсын бәрі де өте әсерлі. Оқырманның қызығушылығын тудырған барлық осындай қызықты эпизодтар Сыма Цяннің басқа еңбектерінен кездеспейді.

Көзқарасы мен пікірі тұрғысынан Куң Фуцзылық деп саналатын бұл көлемді әңгіменің көнелігі біздің ғасырымыздың қытай сурет өнерімен жанама түрде дәлелдене алады. Дәл осы уақытта мазарлардың және басқа да рәсім құрылымдарының белгі тастарына үнемі Цзин Кэ батырдың шабуылы туралы эпизодтар бедерленді. Мұндай тастар Шаньдун өлкесінен, оңтүстік-батыс жақта орналасқан Сычуань аймағынан көптеп кездеседі [James A. Millward, 2013: 89]. Рельефтердің біреуінде Цзин Кэ батырдың ержүрегінен қорыққан патшалардың өз аяқ киімін жоғалтып қашып бара жатқаны анық суреттелген.

«Чжао – қарлығаштың өмірбаяны» атты шығарма атақты жауынгер қыздың және болашақта Чэнь-ди император (билік еткен жылдары: б.з.д.33-37 жж.) әйелі болған кездегі ресми өмір суреттерімен жоғарыдағы туындылардан өзгешеленіп тұрады. Оның өмірін суреттеген әңгіме Бань Гудың «Хань тарихы» атты әйгілі еңбегіне енгізілген, оның мәтіні өте қысқа – тек он үш жол. Жеке өмір суреттеуі керісінше барынша нақтылыққа құрылған, тіпті сарай өмірінің жеке құпиялықтары жақтарын да суреттеген жерлері кездеседі. Деректер бұл шығарманың авторлығын біздің заманымыздың ірі шенеунігіне Лин Сюаньға (немесе Лин Юань) тіркейді, себебі халық арасында оның Фань Тун-дэ атты құл қызы «Чжао – қарлығаштың өмірбаяны» атты оқиғасын жақсы білді деген жорамал айтылып жүр. Лин Шюань бұл оқиғаны сол қыздан естіп, жазып алған деген де болжам бар. Лин Шюань авторлығы және мәтіннің дұрыстығы – әлі күнге дейін шешілмеген сұрақтар болып табылады. Ху Ин-линьнің байқауынша, бұл шығарманың стилі таза көркем дүниеге жатпайды және соңғы ғасырлардың туындыларына да ұқсамайды. Салыстырмалы түрде өте қомақты емес баяндау формасының көнеліктің соңғы кезеңіне қарай туындауы жайлы кейбір типологиялық пікірлер ертерек пайда болу қисынын жақтайды, бірақ та ол мәтіндерде соңғы кезеңдердің жекелеген қыстырмаларының болу мүмкіндігін жоққа шығармайды.

Б.з.д. VI-V ғасырларда Қытай елінде өздеріне тиісті жазба әдеби шығармалар қалыптасты, алғашқы философиялық және тарихи ескерткіштер осы уақытпен шамалас саналатын болды. Біртіндеп бұл жанрлардан, тарихи, географиялық және басқа прозадан жаңа заманға ауысу кезінде шартты түрде «Көне ұзақ әңгімелер» деп атауға болатын жаңа шығармалар қалыптасты. Осыдан кейін Қытай елінде орта ғасыр кезеңі басталды. Ғалымдар оның шегін б.з. III ғасырына қарай болжайды. Көне ұзақ әңгімелердің орнына адам мен перілермен кездесуі жайлы баяндайтын қысқа аңыз әңгімелері немесе әйгілі адамдар жайлы баяндайтын тарихи оқиғалар келді. Нәтижесінде VII ғасырға қарай әдеби новелла жанры

туындады. Әдеби новелла дегеніміз – сол кезеңнің ауызекі тілінен өзгеше әдеби вэньянь тілінде жазылған новеллалар болатын.

VII-X ғасырда баяндау прозасымен қатар көне заманда пайда болған сюжетсіз проза да өз дамуын жалғастыру үстінде болды. Бұл таңғаларлық және есте сақтарлық оқиға жазбалары, әйгілі адамдардың өмір жазбалары, мадақтау мен масқаралаулар, жолдаулар мен жылаулар, патшалыққа қатысты құрбандық тілектері мен есеп берулер, соғыс жайлы үндеулер және патшаның тікелей бұйрықтары. Яғни, бір сөзбен, сюжетсіз проза бұл феодал қоғамының күрделі иерархиялық жүйесін көрсететін бүтіндей жанрлардың бір жүйесі болып табылады. VI ғасырда поэзия мен сюжетсіз прозадан тұратын «таңдамалы шығармалар» (文选) атты еңбек құрастырылды. Оны құрастырған Уди (梁武帝) патшаның үлкен ұлы Шяу Тун (萧统) ханзада. Ол барлық шығармаларды жанр бойынша бөліп, белгілі бір тәртіп бойынша жіктеп шықты. салыстырмалы түрде көркем жанрдан деректі жанрларға қарай ретімен орналастырды.

Жаңа заманның III ғасырынан бастап таңғаларлық оқиғалар жайлы алуан түрлі әңгімелер шыға бастады. Осындай жинақтарды құрастырушылар жинақталған мысалдар арқылы жын-шайтандар күшіне, қайтыс болған адамдардың тыншымаған рухтарына және дао әулиелеріне немесе Будда ілімі мен оның серіктеріне деген сенімді бекітуге тырысты. Алғашқы жинақтардың авторлары көбіне дао ілімін ұстаушылар болды. V ғасырдың ортасынан бастап кереметтер жайлы әңгімелерде будда көзқарастарының әсері ұлғайды. Таңғаларлық оқиғалардың соңғы жинақтарында бұрынғы өмірдің қиындықтары есебінен о дүниеде құрметке бөлену ойлары басым болды. Кереметтер жайлы оқиғалар – бұл бәріне әйгілі адамдардың басынан өткен жағдай сияқты баяндалады, тіпті нақты уақыты мен өткен жері көрсетіледі. Осының бәрі баяндалып жатқан оқиғаның нақтылығын дәлелдейді. Мысалға, «Го Пу арғымақты тірілтуі» (郭璞救死马) жайлы әңгімені алайық, бұл әскербасы Чжау Гудың жол үстінде өліп қалған арғымағының таңғажайып жағдайда тірілуі жайлы оқиға. Оның негізгі кейіпкері, яғни арғымақты тірілтуші – әйгілі ақын Го Пу (郭璞, 276 – 324). Әңгіме дерегі бойынша: бұл уақиға солтүстікте орын алған, аталған жағдай сол заманның нақты тарихи ахуалын жақсы білген оқырманына өте қызық. Себебі, ол уақытта, яғни 310 жылдары Қытай елінің солтүстігі мен оның астанасы Лоянды Ғұндар басып алған болатын, қала толығымен талқандалып, отыз мыңдаған тұрғын қырылып, император тұтқынға алынған. Көптеген салауатты адамдар, соның ішінде Го Пу да бар, бәрі сол кезде Қытайдың оңтүстігіне қарай босуға мәжбүр болды.

Әңгіме соңында Го Пу арғымақты тірілткеннен кейін әскербасыдан мол тарту-таралғы алып, Янцзы аймағынан оңтүстікке қарай көшеді. Соңыра 317 жылы Қытай астанасы сол жерге ауыстырылады.

III-VI ғасырдың қысқа әңгімелерінде ақпараттық элементтердің дамуы, біртіндеп жинақталуы жүзеге асырыла бастайды. Бұл әңгімелер дамыған көркем баяндаудан алыс, бірақ та олар Қытай елінде сюжетті деректі прозаның бастауына түрткі болды. Прозаның бұл түрі өз дамуын Тан кезеңі (618 – 910 жж.) кезінде бастады, бұл уақыт кезінде Қытай елі белгілі бір уақыт аралығына қуатты және дамушы мемлекетке айналды. Осы уақытта ғылым, әдебиет және өнер қарқынды дами бастайды. Таң дәуірі кезеңі новелласының оған дейінгі прозадан негізгі айырмашылығы – бұл бұрынғымен салыстырмалы түрде айтқанда, жетілген сюжет және толыққанды кейіпкерлердің пайда бола бастауы еді.

III-VI ғасырдағы жинақтарда негізгі кейіпкер ретінде кез келген адам алынуы мүмкін еді, мәселен, шенеунік немесе шаруа, саудагер немесе діндар. Ол жинақтарда негізгі ой, басты идея ретінде қызықты жағдайды жүзеге асыруға мұрындық болған кейіпкерді көрсету емес, керісінше қызықты уақиғаның өзін айтып беру. Таң дәуірі кезеңінің новеллаларында негізгі кейіпкердің белгілі бір типі қалыптасты. Таң дәуірінің ақындары өз шығармаларында

адамды және оны барлық қуаныш-күйзелістерімен көрсетуге тырысты. Олардың новеллалары тұрмыс жағдайын, адамның мінез-құлқын, адамдар арасындағы қоғамдық қатынастарын жанды түрде бейнелеп берді. Жоғарыда айтылғандай, Таң дәуірінің новеллалары бұрыннан бар, қалыптасқан дәстүр, дайын негіз ізімен пайда болып, дамыды. Көптеген ескі новеллалар көне Қытай елінде кең тараған аңыздармен тығыз байланысты болды. Қысқа әңгімелер де даму процесінде болды. Ол енді белгілі бір сюжетке тұрақталды. Жаңа жанр шеберлері пайда бола бастады, мысалға жаман және жақсы перілер туралы, жолбарыстар мен айдаһарлар туралы, алуан түрлі таңғаларлық оқиғалар жайлы шағын көлемдегі әңгімелердің жинағын құрастырған ақын Гань Бао(干宝) [Сун Цзинь, 2001: 80] болатын.

Новелланың даму тарихының басы VIII – IX ғасырға келіп тіреледі. Новелла дамуының ерте сатылары кезінде олар көбіне фантастикалық сыйпатта өрілді. Алайда ондағы фантастика шынайы өмірмен қабысып жататын. Фантастикалық новеллалардың сол кездегі белсенді авторлары Шэнь Цзици (沈既济 750- 800 жж.), Ли Гунцзолар (李公佐 770-850 жж.) еді. Шэнь Цзицидің әйгілі новеллалары «Төсекнама» («*枕中记*») мен «Жэнь әулеті тарихы» («*任氏传*») болатын. Біріншісінде Лу жігіті Дао молдасын кездестіріп, молда жігіттің өз өміріне қанағаттанбайтынын біліп, оған фарфор жастықты жастана тұруды ұсынады. Жігіт бірден ұйықтап қалып, түсінде өзінің барлық өмірін кешеді. Осыған ұқсас фантастикалық тәсілді Ли Гунцзо да өзінің «Нанькэ қарауылшы» («*南柯太守传*») атты шығармасында қолданды, оның кейіпкері түсінде ойдан шығарылған мемлекетке түсіп, онда бірнеше жыл тұрады да, ірі шенеунікке айналып, содан кейін қатты қуғынға ұшырайды. Яғни, түсінде оның кейіпкері сол уақыт адамдарының кешкен барлық жағдайларын бастан өткізеді. Шэнь Цзици екінші «Жэнь әулетінің тарихы» атты шығармасында түлкінің сұлу қызға айналғаны жайлы баяндайды, ол басқа шынайы әйелдерден тек көйлек тігу қабілетінің жоқтығы арқылы өзгешеленеді. Осы екі оқиғаның баяндалу стилі шынайы мәнерде болғанымен, тек оқиғаның басталуы мен аяқталуы ғана нанымсыз жағдайға орын бергендігін атап айтуымыз керек. Жэнь күйеуі ұсынатын алыс сапарлардан әрдайым бас тартатын, себебі оны ылғи да бір ауыр ойлар қинады. Бірақ та бір күні күйеуінің ұсыныстарына көніп, олар бірге саяхатқа шығады. Жолда олар ит ерткен аңшыларға кезігіп қалады. Иттерді көргенде Жэнь қайтадан түлкіге айналып кетеді де, иттер оны әбден талап тастайды.

Тұрмыстық новеллаларда фантастика сирек кездесті. Аз кездесе де фантастикалық қызмет рөлін ойнады, мысалға, Се Тяомен жазылған «У-шуан тарихы» атты шығармада фантастика екі ғашыққа қосылуға көмектесті. Уаң Сянькэ өзінің бөлесін жақсы көрді және ата-аналары олардың үйленуіне рұқсат беретініне толық сенді. Бірақ та оның арманы орындалмайды, бойжеткен У-шуанның ата-аналары бүлікке қатысқаны үшін өлім жазасына кесіліп, У-шуан сарайға қызметші ретінде алынады. Вань Сянькэ барлық үмітін үзеді, себебі ол қызды сарайдан босатып алуға дәрменсіз еді. Осы кезде жігітке көмекке әскербасы Гу келеді. Ол сиқырлы дәріні тауып әкеледі, оны ішкен адам бірден қайтыс болып, үш күннен кейін қайтадан тіріледі. Гу бұл дәріні сарайдағы У-шуанға береді. Ол оны ішіп, қайтыс болады. Гу оның денесін сатып алады да, өзімен алып кетеді, тірілгесін Вань Сянь-кэге береді. Ғашықтар астаналық қаладан қашып, шет аймақта өздерінің бақытты қарттылығына дейін өмір сүреді.

«Шамамен IX ғасырдың екінші жартысынан бастап батырлық новеллалар пайда бола бастады, олар негізінен күшті, ержүрек, айбатты адамдарды мадақтады. Кейбір кездері онда тарихи адамдар да кездесетін» [Сун Цзинь, 2001: 131]. Мысалға, Ду Гуантиннің «Қаба сақалды қаймана» атты новелласында мемлекетті біріктірген Ли Шимин есімді Таң император аты да кездеседі. Бұл новелла IX ғасырдың аяғында пайда болды, ол уақытта

орталық билік әлсіреп, ол феодалдардың орталықсыздандыруына қатысты насихатына қарсы тұра алмай, өзара соғыс басталды.

Қытай елінде Ұлы жібек жолы кезеңінде проза жанры секілді поэзия жанры да ерекше гүлденді. Қытай елінің поэзиясы жайлы айтқанда бізге дейін жеткен ең көне ескерткіштер ретінде «Жырнама» кітабына жинақталған туындыларды айтуға болады [Григорьев В.В., 1873: 113]. Б.з.д. I мыңжылдықтың соңында Қытай елінде авторлық поэзия дамиды, ол негізінде екі жанрда қолданылды – өлеңдер мен поэмалар, поэмалар көбіне ырғақ прозасында жазылып, мәнерлеп айтуға арналды. Көнеліктің әйгілі ақынлары: Чүй Юань (屈原), Суң Юй (宋玉), Ми Фэй (米芾), Сыма Сян-жу (司马相如), Яң Сюн (扬雄) қатарлыларды атауға болады.

Жаңа заманның II мыңжылдығында лирикалық поэзия дамыды. Цао Чжы (曹植 192-232 жж.) соғыс кезіндегі адамның азаптары жайлы жазды. Жуань Цзи мен Цзи Канның дара билеушілік идеясына қарсы өлеңдер жазды.

Жалпы қытай поэзиясындағы жаңалықтың мұзжарғышы Тау Юаньмиң (陶淵明) болып есептеледі. ақыны саналады. Шынайы сезім мен үлкен дарынның егесі Тау Юаньмиң 365 жылы дүниеге келген. Ол аса бардам болмаса да шағын мансабы бар отбасында туып, жақсы дәстүрлі білім алды да, мемлекеттік қызметке орналасты. Өз қабілет-дарынының арқасында Тао Юаньмин қызмет бабы бойынша біршама жоғары дәрежеге көтеріле алды, бірақ та ол жағымпаздандуды жаны қаламағандықтан, одан да жоғары мансапқа қол жеткізуге мүмкіндігі бола тұрса да, сол уақыттағы биік төрелікке ұмтылмады.

399 жылы Чжэцзян өлкесінде шаруалар көтерілісі туындады, оған шамамен екі жүз мың адам қатысты. Сол жаққа әскери шенеунікпен бірге жіберілген Тау Юаньмиң бүлікті басу әрекетінен бас тартты. Сонымен ол қызметінен кетіп, бірнеше жыл бойы бір орыннан екінші орынға ауысып жүрді де, соңында сол заманғы саяси жүйе кезінде еш жерде жұмыс істей алмайтын жағдайға жетті. Жұмыстан мүлдем шығып кетіп, Тау Юаньмиң өз отбасымен ауылда тұратын болады. Әйелі екеуі олар өздерінің алақандай жерімен күн көріп жүрді.

Ол уақытта Қытай жеріндегі білімді адамдарда тек екі жол ғана болды: сол кездегі саяси жағдаймен туындатылған шындықпен және әділетсіздікпен келісу немесе қоғамнан безіп кету.

Бірінші жолды білімді адамдардың көпшілігі таңдады: тек кейбіреулері ғана екінші жолды таңдады. Бірақ та олардың таңдауы Тау Юаньмиң жасаған таңдаудан өзгеше болды, яғни олар шын мәнінде қоғамнан безіп кету жолын таңдады. Олар қалалық өмірмен қоштасып, таза табиғат құшағына кетіп, өздерінің ерекше рухани қажетті тірлігімен айланысып тұрды да, табиғатты мадақтап немесе өлмейтін жол іздеу әрекеттері жайлы, өздерінің нәзік жандары сияқты адамдармен дос болуды армандап өлеңдер шығарды.

Тау Юаньмиң сол кездегі оқыған адамдардың ішінде қызметті тастап шаруаларға қосылып, қарапайым егінші өмірін таңдаған жалғыз адам болды. Сол себепті оның ауыл жайлы өлеңдері сыртта тұрып, тамсанушы сезімімен жазылған қияли-аңсар емес, бұл таңертеңнен кешкіге дейін жұмыс істеп жүретін шаруалардың қайғы-мұңдары, олардың бақыт-шаттығын сипаттайтын шынайы суреттер болатын.

Тау Юаньмиң шығармашылығының негізгі ойы - қоғамнан кету (тек басқа безіп кеткендер сияқты тауларға емес, ауылға барып, еңбекшілерге қосылу), ауыл шаруашылығы, егіншінің қуанышы мен қайғысы, ауыл келбеті, барлық адамдар теңесетін болашақ жайлы армандары.

Тау Юаньмиң шығармашылығының тақырыптары, олардың шынайы өмірге жақындығы оның өлеңдер ізашарларының талғампаздығынан айрықша болатын ақиқат сипатын анықтады. Оның туындылары қарапайым тілде жазылған; ол бағзы ғасырлардағы

поэзияның ізашарлық үлгідегі канонды формасын қолданбайды. Ол поэзияны өмірге жақындатып, «Жырнама» дәстүрін жалғастырды.

Тау Юаньмиң барлық адамдар тепе-теңдікте өмір сүрген көнеліктің «ғасыр алтынын» қайтару жайлы армандады. Автор бір-бірін қанау болмайтын, ала-құла сән-салтанат байқалмайтын, бірақ та кедейшілік те болмайтын, адамдар қарапайым еңбекпен адал өмір сүріп, табиғатпен үйлесімділікте болатын арманын «Шабдалы қайнары» («桃花源记») атты өлеңінде тамаша бейнелеп береді.

Ақын шын бақыт атақты болуда, құрметке бөленуде және байлыққа кенелуде емес екенін түсінді. Ол рухани толық қанағаттанатын өзінің кішкентай әлемін өлеңдерінде үнемі жер-көкке сыйғызбай мақтап отыратын. Сондағысы іргесінде бестүп тал өсетін кішкентай үй, алақандай ғана егістік жер, көк аспанда көлеңдеген ақ бұлттар.. Алайда ол замандағы жоғарғы жік әулиеттері Тау Юаньмиң шығармашылығын менсінбеді. Олар ақын өлеңдерін «көркемдігі қарабайыр», «ойы күңгірт» деп санады; Әсіресе ақынның тілі оларға тым «тұрпайы» және «дөрекі» болып көрінді.

Тек бірнеше ғасырлардан кейін, Таң династияның соңғы кездерінде ғана Тау Юаньмиң шығармашылығы шын мәнінде өзінің лайықты бағасына ие болып, ақын шығармашылығына жұрт жаппай шын құрметпен қарай бастады. Әсіресе әдебиетші қауымның оның шығармаларындағы риясыздықты, нәзіктікті, сондай-ақ жан-дүние пәктігін өте жоғары бағалады. Қытайдың ұлы ақыны Бай Цзюй-и (白居易) Тао Юаньмиңді өзіне ұстаз санап, ол туралы мынадай өлең жолдарын жазды: «Бұл ақынның бойынан мен пайдакүнемдік пен атақты жек көргенін байқадым, әрі оның осы қаксиетін сүйемін. Сондай-ақ ол қартайған кезінде өзі сүйген топырақта өмір сүріп, сол төбе мен орман арасында қайтыс болды».

Б.з. VI ғасырдың сексенінші жылдарында Қытай елі қайтадан тұтас қуатты мемлекетке айналды, елде Суй әулетінің императорлары билік жүргізді, ал 618 жылдан бастап - Таң әулетінің императорлары билік басына келді. VII ғасырдың ортасынан бастап мемлекет шекаралары ұлғая бастайды. Осы кезде жылдам түрде сауда, өнеркәсіп және кәсіпкерліктің бар саласы айта қаларлықтай дамыды. Қалаларда оқыған білімді адамдардың саны өсті. Поэзия өнері жаңа биіктерге көтерілді. Сол дәуірде баспадан шыққан Таң ақындардың өлең жинағы, сол кездің өзінде қырық сегіз мың тоғыз жүз өлеңнен тұрды, олар әр түрлі бағыттағы екі мыңнан астам ақын қолдарынан шықты. Әрине, олардың жазу қабілеттері әр түрлі болды, бірақ та олардың барлығы қытай елінің дамуына өз үлесін қосты.

Таң кезеңінің ақындары өлең шығарудың жасанды, қолдан күрделіленген формаларын қолданудан, формализмнен, алдыңғы ғасырлардың «әшекейінен» бас тартып, Чүй Юань, Тау Юаньмиң секілді ақындар мен е халық шығармашылығының барлық жақсы қасиеттерін алды.

Өлеңнің қалыптасқан сүйікті формасы ретінде «үзілген жолдар» деп аталатын төрт жолдар қолданылды, оларда ең үнемді көркем тәсілдер арқылы қысқа болса да, нақты және анық түрде адам сезімдері мен көңіл-күйі, табиғат бейнелері суреттеліп, алуан түрлі оқиғалар жеткізілді.

Таң дәуірінің көрнекті ақыны Чын Цзыаңның (陈子昂 659-700 жж.) өлеңдері ауызекі тілге жақындау жазылғандықтан, ол қытай поэзиясында жаңа ғасырды ашып берді деуге болады. Ал Ли Бай (李白), Мың Хаужань (孟浩然), Уаң Уэй (王维), Ду Фу(杜甫), Бай Цзюй-и (白居易), Хань Юй(韩愈) өлеңдері өзінің о бастағы құдіретінің арқасында біздің заманымызға сол баяғы тірі әрі бастапқы әсерімен жетті.

Жалпы көне Қытайда мейлі ол ғалым болсын, немесе ақын-жазушы болсын, олардың бәрінің өмірі ұқсас бірқалыпты жолмен өтіп жатты, атап айтқанда, балалық шақ, оқушылық-шәкіртік жылдар, қызметке тұру үшін мемлекеттік емтихан тапсыру, төрелік қызметтер, кейбір кездері құрмет пен атаққа бөлену, кейбір кездері қуғындалу мен хабар-ошарсыз өлім.

Алайда Таң дәуірінің әйгілі ақыны Ли Бай (李白 701-762 жж.) ғана қалыпқа түскен, дағдыға айналған бұл жолмен жүрмеді. Оның мемлекеттік емтихан тапсырғысы келмеді, төрелік қызметке тұруды жаны қаламады. Демек оның жан-дүниесін бір түрлі бостандыққа деген құдіретті күш билеп алған болатын.

Ақынның туған жері туралы ғылымда әлі талас пікір көп. Соның бірі ЛиБай 701 жылы Орта Азиядағы Шу өзені жағасындағы Суяб қаласында өмірге келген,- деген дерек. Бес жасында ата-анасымен бірге Сычуань өңіріне қоныс аударады. Он бес жасында ол ең алғашқы өлеңдерін шығарды. Жас жігіт кезінде ол бір елінен ауған кісімен кездесіп, онымен бірнеше жыл бойы Миньшань тауында тұрды. Ол тауда жас ақын қарапайым өмір сүріп, көп саяхаттады, құстарды үйретіп, музыкалық аспаптардың біразында ойнады, өлеңдер шығарды. Жиырма жасына қарай Ли Бай ірі өлке шенеунігімен және сол дәуірдің әйгілі ойшыл-ғалымы – Су Тиңмен (苏颢) танысады. Су Тиң Ли Байдың бойындағы дарындылықты танып, өмірді терең ұғынып, меңгеруге кеңес береді.

Бастабында Ли Бай өзінің өскен жері Сычуань өлкесі аумағында саяхаттай бастайды, Ымей, Дайтяньшань тауларына шығады, тіпті Ушань тауының ең жоғарғы шыңына дейін көтеріледі. Оның туған жері Сычуань өңірінің сұлулығы ақынның табиғатқа деген сүйіспеншілігін одан сайын тасқындата түсті. Тазалық пен әсемдік сезімін байытып, ақынды қиял қанатында одан сайын тербетті. Осылайша табиғатқа деген іңқарлық енді ақынның басқа да жерлерге деген ынтызарлығын оята бастайды, сөйтіп ол Қытай елінің барлық атақты тауларына шығып, барлық әйгілі өзендер мен көрікті көлдерін көргісі келді. Осындай сезімнің дейміз бе, жоқ әлде мақсаттың дейміз бе, жетегіне ерген ақын жиырма бес жасына қарай Сычуань өңірінен кеткен ақын, сол беті ол жерге қайыра оралмайды. Алайда өмірінің соңғы кездеріндегі өлеңдерінде Ли Бай Сычуаньды жиі-жиі еске алып, біраз өлеңдер жазды.

Сычуаннан кеткесін, ақын үшін саяхаттау жылдары басталады. Бірақ ол еш жерде ұзақ уақытқа тұрақтап қалмайды. Әрине, саяхаттау ақынның ой-өрісін кеңейтіп, өмірге, дүниеге деген көзқарасын байытқаны анық. Осыдан былайғы жерде оның өлеңдері бұрынғымен және өз тұстастарымен салыстырмалы түрде айтқанда жетіле түскені белгілі. Ли Бай саяхаттау кезінде Дао насихатшылары Сыма Чынжэнь мен Юань Даньчюді кездестіріп, олармен бірге де біраз жерді шарлайды.

Осы жылдары Ли Байдың Даоның философиялық ілімімен қызығушылығы басталып, бұл қызығушылық ол бүкіл өмірбойына арыла алған жоқ.

Шачю ауданында (Шаньдуң өлкесі) қоныстанған Ли Бай өзінің сергелдең бес досымен бірге тауда тұрады. Халық арасында оларды «Бамбук өзенінің алты сергелдеңі» деп атап жүрді. Серуендер, ән-күй, өлеңдер – «алты дәруіштің» күндері осылай өтіп жатты. Көп ұзамай Ли Байдың тағы да саяхат жасағысы келіп, жолға шығады.

VIII ғасырдың отызыншы жылдардың соңында Таң империясы әлі де қуатты және гүлденген жағдайда болды, бірақ та Қытай елінің солтүстік-батыс шекараларында тұрақты түрде көшпенді халықтардың шапқыншылықтары жиі-жиі жүз беріп тұрды. Көшпенділермен болған соғыстың барлық ауыртпалығы әдетте қарапайым халықтың мойнына түсетін еді. Ли Бай саяхат орайында қарапайым халықтың өмірін, тағдырын жақыннан көріп, олармен жиі араласқасын ол жағдайдан қашып құтыла алмайтын еді. Осылайша ақын өлеңдерінен шекараға – майдан өтіне жіберілген күйеулерінен айырылған әйелдердің көз жасы, егістік жерін жыртатын азамат-ұлдары жоқ қарттардың мұң-зары, шекарада қайтыс болып жатқан шеріктердің қайғы-қасіреттері көбірек көрініс тауып жатты. Тіпті кейде ақын шығармаларында атақ пен шен алу үшін мыңдаған әскердің қанын төгетін әскербасылардың көңіл-күйлері де бейнеленетін.

Туған жеріне сүйіспеншілік, оның тағдырына алаңдау, адамдардың бақытты болғанын көру тілегі Ли Байды халыққа көмектесу амалын іздеуге итермелейді, ол өзінің өлеңдері арқылы олардың тағдырын жеңілдетуге тырысты. Сол себепті ақында өзінің саяси ойларын

жүзеге асыру үшін және мемлекетті билеу мүмкіндігін иелену үшін патшаның көмекшісі болу ойы туындады.

Шығармашылық өсу кезеңі Ли Байда алуан түрлі арман мен қиялдардың пайда болуын туындатты. Ақын өз күшіне және дарындылығына толық сенді. «Тәңір маған дарындылықты сыйға тартты, сол себепті ол ол дарынды міндетті түрде өз қажетіне жұмсауым керек», - деп жазды Ли Бай.

Ли Бай өз өмірінің соңында Аньхүй өлкесінде тұратын туысқаны әрі ғалым әрі төре Ли Янбиннің қасына көшіп келеді. Қайтыс болардың алдында Ли Бай өзінің барлық жазбалары мен өлеңдерін Ли Янбинге беріп, одан өлеңдеріне алғысөз жазуын өтінеді. Ұзамай, 762 жылдың қараша айында Ли Бай қайтыс болады.

Халықтың қиын тағдыры, күнкөріс ауыртпалығы жайлы баржалпыға алғаш жар салған Таң ақыны Ду Фу (杜甫) болып табылады. Ол Хынань өлкесінде 712 жылы ақсүйек әмірші әулиетінде дүниеге келді. Сегіз жасынан бастап ол көптеген лояндық ғалымдар мен әдебиетшілердің өзін тамсандыратын өлеңдер жаза бастады. 744 жылы Ду Фу Лоянда Ли Баймен кездеседі. Осы уақыттан бастап Қытай елінің екі ұлы ақынның тығыз достығы басталады. Екі ақын Хуаңхэ өзен бойымен саяхатқа шығып, Ванушань тауына жол алады. Қайдың қаласына келгенде, олар Гао Ши (高适) ақынды кездестіреді, әрі қарай үшеуі табиғаты тамаша жерлермен қыдыра жүріп, өлеңдер оқиды, әңгімелеседі, сол уақыттағы мемлекет жағдайын сынға алады.

Гао Ши ақын өз жөнімен кеткесін, Ли Бай мен Ду Фу Шаньдун өлкесіне бет алады. Олардың достығы одан сайын беки түсіп, бір-бірін жас айырмашылығына қарамастан өте жақсы түсінеді. 746 жылы Ду Фу астанаға кетіп, достар енді кездеспейтіндей мәңгілікке айырылысады.

747 жылы император Таң Шюаньцзун (唐玄宗) астанаға сол уақыттың барлық әйгілі жазушылары мен суретшілерін әкімшілік қызметке орналасуға құқық беретін емтиханға қатысуға шақыруды бұйырды. Бірақ та қуатты және халықпен байланысты өнер адамдарын жек көретін Ли Линьфу (李林甫) Ду Фу ақынды бұл емтиханнан өткізбеудің қитұрқы амалдарын ұйымдастырды. Ақын үшін бұл ауыр және күтпеген соққы болды. Оның жанұясы күнкөріс қамына қатты мұқтаж еді. Ол үлкен мадақтау өлеңін жазып, ол арқылы патшаның назарын өзіне аударғысы келді, бірақ оның өлеңін төрелер қабылдамады. Ол сарай мырзаларының көмегіне сенді, бірақ та олар көмектеспеді. Жанұясымен бірге аштан қайтыс болмау үшін Ду Фу «қонаққа шақыратын» байлардың көңілін көтеретін өлеңдер жаза бастайды. Ақырында, 754 жылы оның ойлауы бойынша оған бір қолайлы жағдай туындайды. Император ата-бабалар храмында салтанатты құрбандық беру рәсімін өткізді. Ду Фу осы жағдайға арнап үш мадақтау өлеңін жазады, олар императорға бірден ұнайды. Осылайша бір күнде ақын әйгілі болып шыға келеді. Оны мемлекеттік емтихан тапсыруға қайтадан жібереді, бірақ та мұнда да Ли Линьфуның араласуы нәтижесінде Ду Фу әкімшілік орынды ала алмайды. Қайтадан ол байлардың көңілін көтеру үшін өлеңдер жазып жүреді, бұл әрекеті ұзаққа созылып кетеді. Қылша мойнына мініп алған мұқтаждық, ішер ас, киер киімге жарымау, өмірден түңілу. Міне бұлардың соңы оның қатты шалдығауына әкеледі. Осыдан соң Ду Фу отбасы, бала-шағасын жанұясын Шаньси өлкесіндегі туыстарының қасына көшіріп әкетеді.

Бұл кезеңде Ду Фу «Қорған сыртына саяхат» атты өлеңдер циклін шығарады, ол өлеңдер Шаньси өлкесіне барар жолда көрген-білгендерінің әсерімен жазылады: төрелердің қуғыны, олармен қоштасып жатқан ата-аналардың, әйелдерінің және балалардың жылауы, қарттық жасына дейін шекараны қорғаса да, соғысқа қуылған солдаттың азаптары. Көрген-білгеніне таңғалған Ду Фу бұл цикл өлеңдерінде өз халқын ойламайтын патшаның саясатына кейістік білдіреді. Ақыр соңында астанаға оралған ақын нәтижесінде кішігірім

қызметке тағайындалып, арасында жанұясын көру үшін демалыс алады. Фыңсянь ауданы ол кезде ашаршылық жағдайында өмір сүріп жатыр еді, онда барғанда барлық көргендері мен кешкендерін Ду Фу «Астанада Фыңсянь жеріне барар жолдағы барлық жан күйзелістері жайлы» атты өлеңі арқылы жеткізеді. Бұл өлеңде аштықтан өлген кішкентай баласынан айырылған ананың қайғы-зарымен бірге ақын халықтың барлық мұң-мұқтажын, халықтың кедейлігіне немқұрайлы қарайтын байлар мен әулетті отбасылардың ұятсыз сән-салтанатына жек көрушілігін бейнелеген.

Ду Фу өмірінің соңғы жылдарын қытайдың қала-даласын шарлаумен өткізді. Өмірінің соңғы кезінде аурушаң, құлағы естімейтін болып қалған ол кедейшілік пен қарттық, ауру мен жалғыздық азабына толы қайғылы өлеңдер жазды. Ду Фу өлеңдерін «ақындық тарих» деп атайды, себебі Ду Фу өлеңдерінде қытай архитектурасы мен сурет өнеріне және әуендерге мадақтауға мол орын берілгенімен, көбінде оның жырлары халықтың тұрмыс-тіршілігінің ауыртпалықтары мен азаматтық сарындарға толы болды. Оның өмірі, қысқартып айтқанда адал адамның, патриот ақынның трагедиясы. Оның шығармашылығы тұтастай алғанда, жауынгерлер тағдырын өзек еткен, өзара қырқысқан қанды соғыстар мен халықты аяусыз қинау кезеңнің тарихы еді.

Қоғамдық тақырып 722 жылы Хэнань өлкесінде туған ақын Бай Цзюй-инің (白居易) «Жаңа халық өлеңдері» атты шығармасында да қозғалды. Емтиханды жақсы тапсырған Бай Цзюй-и сарайдағы қызметке орналасады. Бірақ та көп ұзамай өзінің тура және ашық айтатын мінезінің кесірінен ол сарайдың барлық төрелерін өзіне қарсы қойып алады. 806 жылы орда төрелері бірігіп, оны астанада тыс жерге кішкене әкімшілік қызметке тағайындап, орда маңынан аластайды. Осы жылы Бай Цзюй-и өзінің әйгілі «Шексіз сағыну» деп аталатын туындысын жазады. Бұл өлеңнің негізіне ол ертеде қайтыс болған император Таң Шуанзунның сүйікті әйелі Яң Гуйфэйге болған махаббаты жайлы, император қашқан кезде Яң Гуйфэйдің қайтыс болуы жайлы әңгімелер баяндалған. Таң дәуірі кезіндегі Қытай елінде аталған өлең өте тез таралып, ақын елге әйгілі болып шыға келеді. Тіпегі бұл жырды сол тұста көптеген адамдар жатқа айтып жүрді.

807 жылы ақын астанаға қайтарылып, қызмет бабы бойынша көтерілді. Чаңьянда ақын көптеген тамаша туындылар жазды: елу шақты сатиралық жанрдағы «Жаңа халық өлеңдері» мен он шақты «Цин әуендері». «Бай Цзюй-идің сатиралары өзінің заманына, қоғамына тән, жоғарғы жік өкілдері арасында кең тараған екі жүзділік пен жәдігөйлікті, қаталдықты әшкереледі. Оның сатиралары қарапайым халықтың қиын тағдырына деген жанашырлыққа толы болып келеді» [Чжан Пэйхэн, Луо Юймин, 1997: 155]. Мысалға, қарт көмір сатушы қыста жыртық киіммен тамақ пен киімге ақша табу үшін көмір сатуға шығады, алайда төрелер одан бұл көмірді тартып алады. Сонда әлгі қарт бозбала кезінде ешкім қайтып келмейтін шекара майданына жолдаған сапарға бармау үшін әдейі қолын сындырып алғаны жайлы ақынға әңгімелеп береді.

Ақсүйектер мен төрелер ақынның көптеген өлеңдерінің өздеріне айтылған қатал айыптау екенін жақсы түсінді. Тіпті императордың өзі Бай Цзюй-идің әшкерелеуіне қатты ашуланды, егер де ақын қайтыс болған анасына бола ауылға үш жылға кетпегенде, онда оны қуғынға жіберер еді. Ақын ауылда тұрып, өзінің хал-жағдайымен қарапайым шаруалардың жағдайын салыстырып, осының бәрін өзі істеп отырғандай ар-ұят алдында қатты қиналды. Оны әрдайым «Менің олардан жақсы тұруға құқығым бар ма?» деген сұрақ мазалай берді.

Бай Цзюй-и өлеңдермен ғана емес, өз істерімен де халыққа көмектесуге тырысты. 814 жылы ол жаңбырлы климат пен құнарсыз жерлері мол таулы, алыс түпкірпірдегі аймаққа әкім болып тағайындалды. Ол сол жақтың шаруаларына салықтардың төлеуін жеңілдеткісі келіп, төрелердің «ындындарын» басуға тырысты. Ордаға қайтқанда, Бай Цзюй-и ордадағы топтардың итіс-тартыс күресіне қатысудан бас тартып, қызметтен кетуге бел байлады.

832 жылы ол таулы аймаққа көшіп, бақ шаруашылығын бастады, өз өлеңдерін жазуды жалғастырып, өзінің әдеби мұрасын қалыпқа келтірді. Осыдан көп ұзамай Бай Цзюй-и 846 жылы қайтыс болды.

Бай Цзюй-и Таң дәуірі кезіндегі Қытай еліне тірі кезінде-ақ кеңінен танылған ең сүйікті ақыны болды. Бай Цзюй-и табиғат, жыл мезгілдері, түн пейзажы, ақын досы жайлы, өлең жайлы жырлар жазды. Ақынының поэзиядағы атақ-даңқы жұрт ішіне оның қарапайым халыққа деген махабатымен түсіндіріледі. Ол поэзия күрес құралы болатынын түсінген Қытай елінің алғашқы ақындардың бірі болды.

X ғасырдың басында Уаң Шянчжи, Хуан Чао (王仙芝、黄巢) басшылығындағы шаруалар көтерілісінің нәтижесінде Таң империясы құлады. Өзара соғыс кезеңі басталып, ол 960 жылы су жаңа Сун империясының пайда болуымен аяқталды. Сун дәуірі кезіндегі Қытай мемлекеті сауданың, өнеркәсіп, сурет өнері, халық ауыз әдебиеті мен театрлық көріністердің дамуымен ерекшеленді. Бұл дәуір кезінде халық ауыз әдебиетінде ұзын әңгімелер пайда болды – қарапайым қала тұрғындары жайлы әңгімелер, қолөнерші көпес жайлы, соғыс уақыты кезінде бір-бірінен айырылған жанұя жұбы жайлы әңгімелер. Бұл әңгіме табиғи ауызекі тілде жазылды.

XIV ғасырда бастауын аңыздар мен ауызша әңгімелерден алатын қытай классикалық романы қалыптасты. Ескі қытай романы қытай халық ауыз әдебиетінің көптеген ерекшеліктерін бойына жинақтады: оның тараулары өзіндік әңгіменің белгілерін сақтады, мұндай роман кейіпкерлерінің тілі – қарапайым, ауызекі тілге өте жақын болатын. Ал бұл кезде өлеңдер болса романның міндетті құрамдас бөлігі болып табылды.

Ең алғашқы «Өзен-көлдер туралы аңыз» (水浒传) атты қытай романы XII ғасырдың шаруалар көтерілісі жайлы аңыз-әңгімелердің өңделген нұсқасы болып табылады. Ауыздан ауызға көшіп жүрген бұл әңгіменің соңғы әдеби формасын жазушы Ши Най-ань (施耐庵 1296-1370 жж.) жарыққа шығарды, соңыра XIV ғасырдың соңында жазушы Ло Гуанчжун (罗贯中) өңдеп, жетілдірді.

«Өзен-көлдер туралы аңыз» романында көтерісшілердің император әскерімен жүргізген батыл күресі сипатталады, шаруалар соғысына қатысушылардың ержүректілігі өлең жолдарымен мадақталады, көптеген батырлардың тағдыры жайлы егжей-тегжейлі баяндалады...

Шын өмірде болған оқиғаларды сипаттайтын «Өзен-көлдер туралы аңыз» атты роман тарихта бірнеше рет таратуға тыйым салынса да, Қытай елінде танымал болып, кең сұранысқа ие болып жүрді.

Роман авторы жайлы (нақты айтсақ, романның редакторы мен әдеби өңдеушісі) - Ши Най-ан жайлы - ақпарат өте аз. Ол Қытай елін монғолдар жаулап алған кезінде өмір сүрді, ептеп-септеп кішкентай төре болып қызметіне орналасты, бірақ та қызметте көп болмай, ауылда тұрды.

Ши Най-ань романды халық арасында көтерілістер өрбіген шақта өңдеді, ол кезде қарапайым халықтың ақсүйектерге қарсы жүргізген күресінде көрсеткен ерліктерін жырлаған шығарма қылмыс ретінде қарастырылды. Тіпті халық арасында Ши Най-ань өзінің романы үшін қатал жазалаудан құтылу үшін біраз уақыт жасанды түрде есі ауысқан адам болып жүргені жайлы әңгімелер тарап жүрді.

Осы кезеңде XIV ғасырда «Үш патшалық» (三国演义) атты тарихи роман дүниеге келді. Бұл романда көнелік уақыттың оқиғалары жайлы баяндалады, яғни Қытай өзара күрес жүргізіп жатқан үш патшалыққа бөлінген уақыт жайлы баяндалады: Вэй, У және Шу. «Өзен-көлдер туралы аңыз» сияқты ауызша тараған әңгімелерден құрастырылған бұл романда шынайы адамдар сипатталады: Цао Цао - Вэй патшалығының патшасы, әйгілі Чжу Гэляң қолбасшысы, сүйікті халық батырлары: Чжоу Юй батыр, адал Чжан Фэй батыр, әділетті

Гуань Юй батыр т.с.с. романда жасанды және әдеби түрде билік үшін көмескі және қызу күрес кезеңі жасалынады [Мәсімханұлы Д., Әбиденқызы А, 2004: 13].

Бұл романның әдеби өңделуін жоғарыда айтылған жазушы Ло Гуань-чжун жасады.

Жалпы бір ақиқат бар, ғасырлар бойы қалыптасқан қытай әдебиетіне шынайы дәстүрлердің жалғастығы мен орын басушылық қасиеттер тән.

Сөз болып отырған кезеңге жататын Қытай елінің ақындары мен жазушылары ізашарлардан халыққа жақын болу секілді барлық жақсы және прогрессивті қасиеттерді алды. Мысалға, Ли Бай Тао Юань-миннің мирасқоры болды, Бай Цзюй-и Ду Фу поэзиясын жалғастырды, Суң патшалығы уақытының әңгімешілері нәтижесінде көптеген драма негізіне жатқан Таң дәуірі кезеңнің новелла тақырыптарын қайталады; роман дала әңгімешілерінің айтуларынан құрылып, нәтижесінде өзі соңғы әңгімелердің негізіне айналды.

Ендеше Ұлы жібек жолы кезеңі тұсында Қытай елінде «көркем әдеби шығармашылықтың гүлденуі», «көркем әдебиеттің дамуы» жүзеге асты деуге толық негіз бар. Тіпті «Қытай тарихи жазбалардың атасы» Сыма Цяньнің (жаңа заманға дейінгі II ғасыр) шығармаларына тән нақтылы өмірді суреттеу жанры жаңа заманға дейінгі I-II ғасырда қалыптаса бастаған баяндау прозасының туындауына түрткі болды. Осы прозаның тағы бір қайнар көзі арнайы түрде патшаға халықтың көңіл-күйі туралы есеп беру үшін жазылып жүрген дала әңгімелері болып табылады. Қысқасы «Ұлы жібек жолы» кезеңінде Қытай елінде әдебиеттің негізгі жанрлары пайда болды: әңгіме, ұзақ әңгіме және роман. Жаңа заманға дейінгі I ғасырда Қытай елінде авторлық поэзия дамыды. «Жібек жолы» кезеңінің поэзиясы қытай әдебиетінің ең жоғарғы жетістігі болып саналады. Осы кезеңнің поэзиясын ақындық тарих, психологиялық лирика және лирикалық пейзаж деп атауға болады.

2. Жібек жолы кезеңіндегі Қытай өнері

Біз жоғарыда «Ұлы жібек жолы» кезеңіндегі қытай мәдениетінің ішіндегі соқталы да ауқымды бір саласы сөз өнерін – әдебиетті, оның сан-салалы жанрларының туып, қалыптасу барысын сөз еттік. Алайда қарастырылып отырған кезеңде Қытай елінде мәдениеттің бұл түрінен басқа әуен, сурет өнері, театр, колданбалы өнер мен мүсін өнері сияқты жанрлар да өте қарқынды даму деңгейінде болды, олардың барлығы әдебиет сияқты Таң дәуірі кезінде жоғары деңгейде дамыды. Енді біз төменде «Ұлы жібек жолы» кезеңіндегі қытай өнерінің бірнеше жанрларына қысқаша тоқталамыз.

Қытай елінде театр өнері біртұтас мемлекет болмай тұрған кезден бастап қалыптаса бастады [Клир Г., 2007: 9]. Меншік бектіктері өз ордаларында сарай қуақыларын, аңдарды үйретушілер мен алуан түрлі тойлар кезінде қонақтардың көңілін көтеретін әртістерді ұстады. Әртістер сонымен қатар діни рәсімдер кезінде өлең айтып, би биледі.

Ежелгі жазба деректерде, осыдан екі мың жыл бұрын өзінің өнер шеберлігімен атақты болған адамдардың аттары сақталған, атап айтқанда Ли биші, оның бидегі қырпулы қимылы мен керемет дарындылығы үшін оны «ұшатын қарлығаш» деп атады, сатирик әрі дарынды қуақы Дунфаншо; музыка шебері Чжоу Лан т.с.с. театр дарындарының есімдерін кездестіреміз.

VII ғасырда император сарайының алмұрт бағында жігіттер мен қыздарды әнге, биге және музыкаға үйрететін театрлық мектеп құрылғаны белгілі. Таң Шуанзун императордың өзі музыкалық пьесаларды шығарып, оркестрді басқарды. «Алмұрт бағы» деп аталатын мектеп қытай халқының театр өнерінің дамуына үлкен үлес қосты.

Біртіндеп мемлекеттің алуан түрлі аймақтарында тұрақты театр топтары құрыла бастады. Жергілікті театрлар бір-бірінен орындау тәртібі, киімдері, бет бояулары, сюжеттер трактовокасы негізінде ерекшеленді. Осының бәрі дәстүрлі болып саналып, әртістердің бір ұрпағынан екінші ұрпағына ауысып отырды.

«Қытай елінің театр өнері басқа елдердегідей архаико-діншілдік дәстүрлерден бастау алады, салттық акцияларға табынушылық және аймақтық қатысына қарай алуан түрлі

тиістілігіне қарай туындайды» [Тянь Бэньсян, 1998: 3]. Бұларға, біріншіден, аңдар терісі мен қорқынышты бетқаптар киіп шығатын, салтанатты жүрістері бар сыйқырлы ойындар (мысалға, «Ірі аластау» тазалау ырымының сценарийлеріне жатады) жататын болса, екіншіден, құдайы кейіпкерлерінің өмір эпизодтарын көрсететін сыйқырлы қойылымдар жатады. «Чу жырлары» негізінде құрылатын мұндай ойындар Чу діншілдік дәстүрлерге тиісті болып қала береді. Олар жергілікті молдалармен белгілі бір сценарий негізінде ойнатылды және оның құрамына диалогтік және хор түрі бөліктері кірді. Үшіншіден, ордада өткізілетін театр қойылымдары, мысалға, көптеген жазба мәліметтер бойынша чжоулықтардың инь мемлекетін жаппай шабуылдауын көрсететін чжоулық «Үлкен әскери би» қойылымы.

Театр ақсүйектер дәстүрі болып қалыптасу әрекетінің басталуы хань кезеңіне сәйкес келеді. Жазба мәліметтер бойынша хань империясының астанасында «жүз ойын» көрсету үшін арнайы құрылымдар болды, ал қалашықтарда – көрермендерге үш түрлі көрініс көрсететін орындары болатын кең алаңдар салынды. «Жүз ойын» деп бишілер, музыканттар мен акробаттар сияқты әртістердің өнерін көрсетуден тұратын алуан түрлі қойылымдарды атайды. Хань кезеңінен бастап күрделі қойылымдарды көрсету үшін техникалық құрылғылар болғаны белгілі, мысалға, доңғалақтар шеруі, мамандандырылған сахналық ойындарды және трансформацияларды жүзеге асыру: сахнаға тұман жіберу немесе қар жауғызу, көрермендер алдында жануарларды бір түрден екінші түрге ауыстыру т.с.с. Бірақ та бұл кезеңге тән қытай еліндегі театр өнерінің эволюциясы әлі де драматургия жанры және көне театрлармен салыстыруға болатын театрдың нақты формаларының туындауын әкелмеді.

Алты бектік кезеңі үшін солтүстік вэй билеушілердің сарайларында ұйымдастырылатын алуан түрлі әуендік және би қойылымдарының өткізілгені белгілі.

Таң дәуірі кезінде далалық театр қойылымдары қала мәдениетінің бөлінбес бөлігіне айналды. Бұл уақытта театр қойылымдарының бірнеше жеке-дара түрлері қалыптасты: әуендік-би билейтін, әуендік-ойын ойнатылатын, диалогтік қойылымдар, құрамына өлең айту, би билеу, диалог және сахналық ойын, сонымен қатар қуыршақ театрын қосатын синтетикалық қойылымдар. Орта ғасырлық Еуропадағы сықылды сауатты қала көрермені арасында ерекше танымал фарс қойылымдары бөлінді, онда көбіне екі әртіс арасында саяси суырып салмалық диалогпен ойналып, астаналық шенеуніктер келемежделіп, соңында күлкілі ойынмен аяқталады.

Таң дәуірі кезеңіне сонымен қатар алғашқы драма алдындағы туындылардың пайда болуы да жатады, атап айтқанда тұтас фабулалы және амплуа жинағы бар бүтін пьесалар. Осындай пьесалардың біреуін 904 жылы ордада көрсетілгені жайлы мәліметтер сақталған. Ол пьеса ел басындағы билеушінің келуі кезінде қойылды, бұл танымал қалалық және элитарлы мәдениетті елдерде театрлық өнер дәстүрінің дамуын дәлелдейді [Ахметжанов Д., Алимжанова А., 2019: 125]. Драма алдындағы шығармаларға Таң және Суң кезеңінің «Үлкен ариялар» (дачүй) туындылары жатады. Біздің уақытқа дейін дачүй шығармаларының ондаған сценарийлері мен олардың шамамен 280 түрлі үлгісінің аттары сақталған. Дачүй аттары бойынша тақырып диапазонының кеңдігі және бұл шығарманың сахналық жүзеге асыруларының композициясын талдауға болады. «Үлкен ариялар» үш бөлімнен тұрады. Біріншісінде оларда музыкалық элемент басым болса, екіншісінде – сахна-эпизодтарының, шамамен 50-дейінің жиынтығынан тұратын сахналық әрекет басым болды. Үшінді бөлімде бишілер би билейді.

Бірақ та Қытай елінде шынайы драмалар мен театр өнерінің пайда болуы тек юань кезеңі кезінде жүзеге асты, бұл театр дәстүрлеріне қатысты сыртқы факторлардың әсерімен түсіндіріледі. Бір жақтан, өзінің шығу тегі бойынша театр өнерінің қарапайым халық туындылары болып саналғандықтан, театр моңғол халқының құрамындағы ақсүйектердің

білім мен көркем талғамдар деңгейіне сәйкес келді. Екінші жақтан, астарлық қабілеті негізінде театр өнері жергілікті қытай зиялылары үшін өздерінің жаулап алушыларға қатысты жек көрушілік қатынасын білдірудің санаулы мүмкіндіктердің бірі болып саналды. Юань патшалығы кезіндегі драмалық шығармалардың көп бөлігін тарихи тақырыпта жазылған пьесалар құрайды.

«Ұлы жібек жолы» кезіндегі Қытай елінің сурет өнері ең алдымен жерлеу ескерткіштерінде байқалды, олардың көбісі хань династиясы алдындағы және хань кезеңіне жатады [Бартольд В. В., 1977: 394].

Салыстырмалы түрде күрделі композиция патшаның (императорлық) жерленген молаларынан табылған, олар қабірдің ішінен және жер бетіндегі бөліктен тұрады. Жерленген орындағы архитектуралық құрылымдар – арнайы жасатулар, қабырғалар (қала қабырғасының моделіне ұқсас), I-II ғғ. бастап «аруақтар жолы» деп аталатын тастан жасалып, монументті мүсін орнатыла бастады. Мұндай композиция Қытай елінің ұзына тарихы бойына жалғасты. Императордың жерленген жерлері Лояң (кейінгі Хань кезеңіне тән) аймағында, Чаңан (қазіргі Си-ань қаласы) (ілгергі Хань және Таң кезеңдеріне тән) аймақтарынан табылды

Зиялыларды жерлеу орындар да үйінді, тас мүсіні немесе стела түріндегі жер бетіндегі бөліктерден тұрды. Кейінгі Хань кезеңдерінде шығыс жағалау аймақтарының қорымдары өзгешелігіне жер бетіндегі құрылыстар – тас плиталарынан құрылған және рельефтермен қоршалған цитандар тән.

Хань династиясы уақытының монументалды жерлеу мүсіні ішінде фантастикалық жануарлар бейнелері басым – «қанатты арыстандар» деп аталатын бейнелер, олар болмыста мысық тұқымдастардан жыртқыш жануарды суреттейді, бірақ та оның басқа зооморфты бөлшектері болады: басында мүйіз, қанаттар және жылан тәрізділердің құйрығы т.с.с. Болашақта «қанатты арыстандар» басқа да бейнелерге толады – «қанатты аттар», «жалғыз мүйізді – цилинь» (独角麒麟) және т.б. Арыстан (шицзы - 狮子) бейнелері қытай жерлеу өнерінде IV-VII ғасырларда пайда болды, ол алғашында екі түрлі күйде - «отырған» және «жүріп бара жатқан» бейнеде суреттелді.

Антропоморфты тас мүсіннің алғашқы әйгілі бейнелері де кейінгі Хань династиясы кезеңіне жатады. Нәтижесінде жерлеу ансамбліне екі негізгі тип бейнелері жатқызылды: қаралы (шерулік) киім киген жауынгерлер мен азаматтық төрелер.

Таң династиясы кезеңінен бастап арыстан бейнелері монументалды зайырлы мүсіннің міндетті құрамдас бөлігі болып қалды. Арыстандардың жұп мүсіндері (арыстанның еркегі мен ұрғашысы, көбіне аналығы күшіктерімен бірге суреттелді) алуан түрлі архитектуралық жиынтықтардың стандартты бөлшегіне айналды. Бірақ та бүтіндей алғанда монументалды мүсіндеу көбіне жерлеу өнерінде кең қолданылды, атап айтқанда қытай мәдениеті көбіне нақты беттердің мүсін бейнелері түріндегі мемориалды ескерткіштерді жасау практикасын қолданбады.

Көне қытай бейнелеу өнерінің ең әйгілі және бірегей ескерткіші ретінде «Цинь-ши-хуан-дидың қыш әскері» деп аталатын туындыны атап айтуға болады. Ол ескерткіш – күйдірілген балшықтан жасалған жауынгерлер мен аттарға жегілген арбалардан тұрады. Бұл ескерткіштер 1974 жылы Си-ань аймағында (обадан шығыс жаққа 1,5 км жерде) орналасқан Цинь императорының көмілген жерінен табылды. Қазіргі таңда 14,26 шаршы метр жерді алып жатқан аумақтан шамамен ондаған мың шамалы жауынгер мүсіндері (қатардағы солдат, саңғұндар мен сардарлар), арбалар мен ат мүсіндері табылды. Мүсіндер әскери шеру кезіндегідей бейнеленген: солдаттар қатар-қатар сап түзеп, офицер басқаруындағы сапқа тұрғызылған. Әрбір фигура нақты дара заттар мен белгілерге ие: анатомиялық ерекшеліктер мен бет әлпеттері, шаш сәндері мен конфигурациясы, киім белгілері, қол пішіндері. Олар өнердің шынайы туындылары болып табылады – әрбір жеке жағдайда тек сыртқы белгілер

ғана емес, ішкі бейне белгілері де суреттеледі. Бұл «қыш әскерлер» басқа археологиялық ескерткіштерге қарағанда көне қытай сурет өнерінің даму деңгейі жоғары болғанын көрсететін айқын дәлел болып табылады.

Ежелгі «Ұлы жібек жолы» дәуірі кезінде сонымен қатар зайырлы қоғамның сурет өнері де қарқынды дамыды [Valerie Hansen, 2012: 275]. Ол кезеңнің ең алғашқы оның көрнекті өкілі ретінде және мықты туындысы ретінде әйгілі суретші Гу Кайчжыны (顾恺之- 344-406 жж.) және «Ло өзенінің перизаты» және «Көнеліктің әйгілі әйелдері» деп аталатын еңбектері атап айтуымызға болады. Бірінші сурет Қытай елінің сол тұстағы атақты ақыны Цао Чжының поэмасы негізінде салынған, ол поэма бойынша лирикалық кейіпкер Ло өзенінің билеушісімен кездеседі. Гу Кайчжының суреті ұзын көлденең шиыршық қағаз түрінде болып, ол бірнеше үзінділерден тұратын еді. Ло перизатының бейнесі мен Цао Чжы мен оның нөкерлері бар көп фигуралы композициясы. Сурет әрекеті мөлдір ақ-жасыл және ашық қоңыр-қызыл бояумен салынған пейзаж бейнесінде жүзеге асырылған. Бұл пейзаж шиыршық қағаздағы барлық үзінділерін біріктіреді. Екінші сурет - жеке композициялардан тұратын көлденең шиыршық қағаз, композицияның әрқайсысы көне ғасырдың әйгілі әйелдердің өмірін суреттейді, атап айтқанда композицияға көбіне император әйелдерінің өмірлері арқау болған. Жалпы алғанда, суретші Гу Кайчжыны болашақтағы ұлттық сурет өнерінің басты жетекші жанрларының, әсіресе портрет, тұрмыстық және пейзаждық жанрлардың негізін салушысы деп атаған орынды.

Портрет жеке дара және бөлек жанр ретінде тек Таң дәуірі кезеңі кезінде алға шыға бастады. Шерулік портреттің мұзжарғыш өкілі ретінде суретші Ян Либэньді айтуға (阎立本- VII ғасыр) болады. Оның «Көне династиялар билеушілері» атты суретінде хань династиясы кезеңінен бастап VI ғасырға дейін билік басында болған он үш монарх иелері бейнеленген.

Тұрмыстық сурет өнері жанры да Таң дәуірі кезінде қарқынды дами бастады. Ол көбіне сарай ішіндегі және қарапайым халық сахналарды бейнелеумен көрінді. Бұл жанрдың ірі өкілдері ретінде «Желпушілері бар белгілі әйелдер», «Го елі ханымдарының көктемгі ойыны» атты суреттерді салған Чжоу Фаң (周昉 - шамамен 780-810 жж.) мен Чжаң Шуань (张萱 - VIII ғасыр) танылады.

Бірақ та Қытай елінің сурет өнерінде басты орын пейзаж жанрына беріледі. Таң дәуірі кезінде пейзаждық сурет өнерінде екі бағыт болды – «мамандырылған» («ресми сурет өнері») және «мамандырылмаған» («бейресми сурет өнері»). Пейзаждық сурет өнерінің бірінші бағыт өкілдеріне орда суретшілері жатады, себебі оларда арнайы дайындық болды және олар көбінде орда тапсырыстары мен астана ақсүйектерінің тапсырыстарын орындайтын. Екінші бағыттың өкілдеріне сол кездегі қоғамдағы білімді элитаның тобы жатады, олар практикалық машықсыз-ақ бос уақыт тапқан кездерінде сурет салып күнелтетін. «Ресми сурет өнеріне» композиция монументтілігі, сызықтар айқындылығы, түстік гамманың молшылығы мен жарықтылығы тән еді. Бұл бағытқа жататын сурет, мысалға, Таң дәуірі кезеңінің жетекші сарай суретшісі Ли Чжаодао (李昭道 шамамен 670-730 жж.) салған «Мин Хуан императорының Шу аймағына саяхат жасауы» (明皇幸蜀图) атты суреті. Суретте тау шыңдарының бойымен өтіп жатқан император кортежі бейнеленген. Сурет қанық көк, жасыл және ақ бояулармен салынған, ал бейнелер контур бойынша алтын сызықтармен қоршалған.

Екінші бағыттың көрнекті өкілі ретінде Таң дәуірі кезіндегі жоғары лауазымды төре, әрі айтулы ақын Уаң Уэйдің (王维- 699-761 жж.) шығармаларын айтуымызға болады. Оның суреттері сурет өнерінде осы екі бағыттың негізгі ерекшеліктерін көрсетеді. Уаң Уэй қара сияны көбірек қолданып, лирикалық сипаттағы табиғат суреттерін салды. Ол көбіне «қар» тақырыбында көбірек жұмыс істеді. Осының дәлелін суретшінің «Қар жамылған тау

баурайындағы ауыл», «Қар өткелі», «Қар жамылған өзенге тамсану» секілді әйгілі суреттерін атауымызға болады.

1104 жылы Кайфың қаласында сурет салу Академиясы ашылды. Бұл мекеме негізі о баста кәсіби суретшілерді дайындауға арналып салынған болатын. Академияда сабақты арнайы білімі бар және мамандырылған, бірнеше жыл сурет салу және теориялық практикасы бар орда суретшілері берді. «Академиялық мектептің» жетекші өкілі және оның негізгі теоритигі ретінде әйгілі суретші Го Сюйді (1020-1090 жж.) атауға болады.

Табылған археологиялық материалдардың дерегі бойынша жібек шаруашылығы мен жібек тоқу кәсібі Қытай елі тарихының неолит дәуірі кезеңіндегі халыққа белгілі болған. Жібек тоқу шаруашылығы кең қолданысқа және технологиялық жетілгендікке Хань патшалығы кезінде жетті. Таң дәуірі кезеңі жібек шаруашылығының өркендеуі көбінде түркі тілдес халықтарынан технологиялық әдіс-тәсілдерді (жүн тоқымашылығына қатысты) қабылдап алу мен Қытай елінде алуан түрлі бояулардың пайда болуының нәтижесінде мүмкін болғаны жасырын емес [Азаренко Ю. А., 2018: 177]. Осылайша қытай жібектерінің көптеген типтері, мысалға, атлас пен зерлі мата VII-VIII ғасырларда пайда болды.

Ежелгі «Ұлы жібек жолы» кезінде Қытай елінде фарфор пайда болды. «Фарфор» сөзі - парсы тілінен шыққан сөз әрі ол «императорлық» деген мағынаны білдіреді. Мұндай атау қытай фарфорын басқа елдерде ерекше жоғары аса бағаланатынын түсіндіреді. Орта ғасырлық Еуропада кездейсоқ жағдайда табылған қытай бұйымдары асыл заттар ретінде бағаланды [Әли Мазахари(фа), 2006: 77]. Ал Қытайдың өзінде фарфор тек жергілікті керамика түрі ретінде саналды: оның бірегей терминологиялық аталуы – «глазирленген каолинді балшық».

Фарфордың тікелей негізін салуға мұрындық болған халық арасында «жасыл керамика» деп аталатын материал болып табылады. Каолинді балшық бен құмның қоспасынан жасалынған және сұр-жасыл мен қоңыр-сұр түсті глазурьмен қапталған бұйымдар. Мұндай бұйымдар шамамен б.з.д. III ғасырда Қытайдың оңтүстік бөлігінде дайындалды.

Керамиканың селадондар деп аталатын тағы бір түрі фарфор шыққаннан кейін де жасала берді, бірақ оның түстік гаммасы сәл-пәл өзгеріске ұшырады. Селадондар каолин балшығынан және «фарфор тасынан» жасалды. Селадондардың кең даму кезеңі Суң дәуірі кезеңіне сәйкес келеді. Олар Қытай және Еуропа елдерінде асыл тастардан жасалған бұйымдарына ұқсас болғасын айтарлықтай әйгілі болды.

Таң дәуірі кезеңінің фарфор мен керамикасы ақ балшықтан жасалған көне бұйымдарға да ұқсас болды. Одан жасалған ыдыстар дөңгелек формалы және үлкен пішінді болып келетін. Бұл көбіне ауыр ақ түсті құмыралар мен көк түсті немесе сары түсті дақтармен әдіптелген жасыл ыдыстар. Көмілген жерлерде кіші пішінді керамикалық ыдыстар да сақталды. Таң дәуірі кезеңінде көбіне монокромды фарфор бұйымдары жасалды – олар ақ глазурьмен қапталды.

Суң дәуірі кезінде фарфор өнеркәсібінің бірнеше орталықтары болды, ол орталықтарда ақ түсті, көк және күлгін глазурьмен қапталған фарфорлар жасалды. Шамамен X ғасырда Жиндэжэнь (景德镇) ауданында шеберханалар анықталды, оларда император сарайына фарфорды жеткізетін және жеке өндіріс тапсырыстарын орындайтын барлық қазыналық шеберханалар топталды [Дэн Фусин, Хуан Лань, 1998: 158]. Миң, Чиң дәуірі кезеңдерінде және қазіргі Қытай елінде Жиндэжэнь ауданының қ фарфоры барлық фарфор өндірісіне жетекші үлгі болып саналады.

Қорытынды

Ал «Ұлы жібек жолы» кезеңіндегі қытайдың музыка және би өнері туралы әңгіме тіпті күрделі әңгімеге арқау болмақ. Сондықтан ол туралы сөзді алдағы күндердің еншісіне қалдырып, бүгінгі тақырыпқа осы арада нүкте қоямыз.

Қорытып айтқанда, жоғарыда біз сөз еткен қытайдың әдебиеті мен өнеріндегі жаңғыру мен даму тек ішкі импульстің әсерінен ғана емес, керісінше көбірек сырттан келген жаңа ой-сананың түрткілік рөлінен болғаны жасырын емес. Ал ол «жаңа ой-санаға» елге кіруіне мұрындық болған «Ұлы жібек жолы» болатын. Демек, Хань, Таң, Сун дәуірлері кезінде Аспан асты елінің әдебиеті мен өнерінің ең бір гүлденген дәуірі болып есептелетін болса, оның міне осындай тарихи себебі, негізі бар еді.

Әдебиет:

1. Азаренко Ю. А., 2018. Культурное наследие Великого Шелкового пути // Вестник Новосибирского государственного университета. Серия: История, филология. – Новосибирск, 2018. – Т. 17. – №. 10. – С. 177-179.

2. Ахметжанов Д., Алимжанова А., 2019. Ұлы жібек Жолы мәдениеттерінің өзара әсері // Вестник КазНУ. Серия философии, культурологии и политологии. – Алматы, 2019. – Т. 68. – №. 2. – С. 120-128.

3. Әли Мазахари(фа), 2006. Жібек Жолы. – Үрімші: Шыңжаң Халық Баспасы, 2006. – 473 бет. [阿里·玛扎海里(法). 丝绸之路. – 乌鲁木齐: 新疆人民出版社, 2006. – 473 页] (қытай тілінде)

4. Байпақов К., Нұржанов А, 1992. Ұлы Жібек жолы және ортағасырлық Қазақстан. – Алматы: Қазақстан, 1992. – 208 б.

5. Бартольд В. В., 1977. Очерк истории Семиречья. – Москва: Наука, 1977. – Т.9. – 675 с.

6. Valerie Hansen, 2012. The Silk Road. A new history. – New York: Oxford University Press, 2012. – 304 p.

7. Григорьев В.В., 1873. Восточный или китайский Туркестан. – СПб.,1873. – С.167.

8. Дэн Фусин, Хуан Лань, 1998. Қытай өнері. – Пекин: Мәдениет және Өнер баспасы, 1998. – 174 бет. [邓福星、黄兰. 中国美术. - 北京: 文化艺术出版社, 1998. – 174 页] (қытай тілінде)

9. James A. Millward, 2013. The Silk Road. A very short introduction. – New York: Oxford University Press, 2013. – 160 p.

10. Жібек кітабы. Жібекке жазылған ежелгі Қытай құжаттары [帛书. 中国古代写在绢帛上的文书] Электрондық ресурс. URL: <https://baike.baidu.com/item/帛书/2740690> (қол жеткізілген күн 18.05.2020). (қытай тілінде)

11. Клир Г., 2007. Концепция серийной номинации Шёлкового пути в Центральной Азии и Китае. – Душанбе, 2007. – 13 с.

12. Мәсімханұлы Д., Әбиденқызы А, 2004. Қытай филологиясына кіріспе. –Астана: Күлтегін, 2004. – 237 б.

13. Сун Цзинь, 2001. Қытай әдебиетінің қысқаша тарихы (Редакторы Сун Цзинь). – Пекин: Пекин Университетінің Баспасы, 2001. – 558 бет. [简明中国文学史(孙静主编).- 北京: 北京大学出版社, 2001. – 558 页] (қытай тілінде)

14. Тянь Бэньсян, 1998. Қытай драмасы. – Пекин: Мәдениет және Өнер баспасы, 1998. – 148 бет. [田本相. 中国话剧. - 北京: 文化艺术出版社, 1998. – 148 页] (қытай тілінде)

15. Чжан Пэйхэн, Луо Юймин, 1997. Қытай әдебиетінің тарихы, (1-Том, Чжан Пэйхэн, Луо Юйминнің Редакциясымен) Шанхай: Фудань Университетінің Баспасы, 1997 ж. – 481 бет. [中国文学史(上卷, 章培恒、骆玉明主编) 上海: 复旦大学出版社, 1997. – 481 页] (қытай тілінде)

16. Чэн Цзюнь, 2017. «Хань кітабының» ортағасырлық таралуы және оның классикалық маңызы // Шанхай Университетінің Журналы (Әлеуметтік Ғылымдар) 2017, №2. – 54-72 беттер. [陈君《汉书》的中古传播及其经典意义//上海大学学报(社会科学) 2017, № 2. – 54-72 页] (қытай тілінде)

References:

1. Azarenko Y. A., 2018. Kúltýrnoe nasledie Velikogo Shelkovogo pýtı // Vestnik Novosibirskogo gosýdarstvennogo úniversiteta. Seria: Istoria, filologia [The cultural heritage of the Great Silk Road // Bulletin of Novosibirsk State University. Series: History, Philology]. – Novosibirsk, 2018. – T. 17. – №. 10. – S. 177-179. [in Russian].
2. Ahmetjanov D., Alımjanova A., 2019. Uly jibek Joly mádenmetteriniń ózara áseri // Vestnik Kazný. Seria filosofıı, kúltýrologıı ı politologıı [Mutual influence of cultures of the Great Silk Road // Vestnik kaznu. Philosophy, culture and politics]. – Almaty, 2019. – T. 68. – №. 2. – S. 120-128. [in Kazakh].
3. Ali Mazahari (fa), 2006. Zhibek Zholy [Silk Road]. – Urumqi: Xinjiang people's Publishing House, 2006. – 473 pages. [in Chinese].
4. Байрақов К., Nurjanov A, 1992. Uly Jibek joly jáne ortaғасырлық Qazaqstan [The Great Silk Road and medieval Kazakhstan]. – Almaty: Qazaqstan, 1992. – 208 b. [in Kazakh].
5. Bartold V. V., 1977. Oчерк istorıı Semirechiyá. – Moskva: Naýka, 1977. – T.9. – 675 s. [in Russian].
6. Valerie Hansen, 2012. The Silk Road. A new history. – New York: Oxford University Press, 2012. – 304 p.
7. Grigorev V.V., 1873. Vostochnıı ılı kıtaiskıı Týrkestan [Eastern or Chinese Turkestan]. – Spb., 1873. – S.167. [in Russian].
8. Deng Fuxing, Huang Lan, 1998. Chinese art. – Beijing: Culture and art publishing house, 1998. – 174 pages. [in Chinese].
9. James A. Millward, 2013. The Silk Road. A very short introduction. – New York: Oxford University Press, 2013. – 160 p.
10. The Silk book. Ancient Chinese documents written on silk. [帛书. 中国古代写在绢帛上的文书][Electronic resource]. URL: <https://baike.baidu.com/item/帛书/2740690> (accessed on 05/18/2020). [in Chinese].
11. Klır G., 2007. Konsepsıa serınoı nomınasıı Shèlkovogo pýtı v Sentralnoı Azıı ı Kıtae [The concept of the serial nomination of the Silk Road in Central Asia and China]. – Dýshanbe, 2007. – 13 s. [in Russian].
12. Mássimkhanuly D., Ábıdenqyzy A, 2004. Qytaı filologıasyna kirispe [Introduction to Chinese philology]. –Astana: Kúltegin, 2004. – 237 b. [in Kazakh].
13. Sun Jin, 2001. A Brief History of Chinese literature (edited by Sun Jin). – Beijing: Beijing University Press, 2001. – 558 pages. [in Chinese].
14. Tian Benxiang, 1998. Chinese drama. – Beijing: Culture and art publishing house, 1998. – 148 pages. [in Chinese].
15. Zhang Peiheng, Luo Yumin, 1997. History of Chinese literature, (Volume 1, edited by Zhang Peiheng, Luo Yumin) Shanghai: Fudan University Press, 1997. – 481 pages. [in Chinese].
16. Cheng Jun, 2017. Medieval distribution of The “Book of Han” and its classical significance // Journal of Shanghai University (Social Sciences) 2017, No. 2. – pp. 54-72. [in Chinese].
- 17.

¹Massimkhanuly D. ²Abidenkyzy A.

¹R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

²L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

E-mail: ¹masimkhan-63@mail.ru, ²ainurbai-67@mail.ru

«THE GREAT SILK ROAD» AND CHINESE CULTURE

Abstract. This article is dedicated to the ancient “Silk Road” and its positive impact on the development of China's culture and art, the country's potential and national spirituality. Based on historical and new scientific data, the article cites the hypothesis that the ancient “Silk Road” is widely used in the development of the traditional culture of the Celestial country, in particular, in the rapid development of Chinese art, especially fine art, which ultimately affected education and the overall consciousness nation. In the course of conducting the research work, such general philosophical methods as axiomatic, hypothetical, abstraction, as well as individual scientific methods were used as the methodological basis of the work. Comparative research work was carried out in combination with systematic, institutional and historical methods in order to identify the same or different characteristics of comparable objects and phenomena.

Key words: ancient Silk Road, China, literature of China, art of China.

¹Масимханұлы Д. ²Абиденқызы А.

¹Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан

²Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

E-mail: ¹masimkhan-63@mail.ru, ²ainurbai-67@mail.ru

«ВЕЛИКИЙ ШЕЛКОВЫЙ ПУТЬ» И КИТАЙСКАЯ КУЛЬТУРА

Аннотация. Данная статья посвящена древнему «Шелковому пути» и его положительному влиянию на развитие культуры и искусства Китая, потенциал страны и общенациональную духовность. На основе исторических и новых научных данных в статье приведены гипотезы, что древний «Шелковый путь» широко используется в развитии традиционной культуры Небесной страны, в частности, в быстром развитии китайского искусства, особенно изобразительного искусства, что в итоге отразилось на образовании и в целом сознании нации. При проведении исследовательской работы в качестве методологической основы работы использовались такие общефилософские методы, как аксиоматические, гипотетические, абстракционные, а также отдельные научные методы. Были проведены сравнительные исследовательские работы в сочетании с системными, институциональными и историческими методами с целью выявления идентичных или различных характеристик сравниваемых объектов и явлений.

Ключевые слова: древний шелковый путь, Китай, литература Китая, искусство Китая.

Автор туралы мәлімет:

Мәсімханұлы Дүкен, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас директоры, филология ғылымдарының докторы, профессор, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторе:

Масимханұлы Дүкен, генеральный директор Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, доктор филологических наук, профессор, Алматы, Казахстан.

Information about autor:

Massimkhanuly Duken, Director General R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies,
Doctor of Philological Sciences, Professor, Almaty, Kazakhstan.

Автор туралы мәлімет:

Әбиденқызы Айнұр, PhD, Қытай филология кафедрасының доценті, филология факультеті,
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Сведения об авторе:

Абиденкызы Айнур, PhD, доцент кафедры китайской филологии, факультет филологии
Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан.

Information about autor:

Abidenkyzy Ainur, PhD, associate professor of the Department of Chinese philology, L.N.
Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

*Келіп түсті 19 желтоқсан 2021 жыл
Қабылданды 27 ақпан 2022 жыл*

МРНТИ 03.91

Кожирова С. Б.

Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан

E-mail: sbako@yandex.ru

ИНИЦИАТИВА «ОДИН ПОЯС - ОДИН ПУТЬ» – НОВАЯ МОДЕЛЬ СОТРУДНИЧЕСТВА КНР СО СТРАНАМИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Аннотация. Инициатива КНР «Один пояс – один путь» открывает новые возможности для развития экономик стран Центральной Азии и Казахстана. Присутствие КНР расширяется, что отражает стремление Пекина играть более значительную роль в регионе. В Центральной Азии происходят процессы смены парадигм развития и формирования нового регионального порядка. Выявлены общие особенности стран региона и причины их участия в инициативе. Определены причины реализации Китаем инициативы в регионе. Данная исследовательская работа направлена на анализ и оценку инициативы «Один пояс - один путь» в контексте сотрудничества Китая с странами Центральной Азии и рассматривается суть и содержание инициативы "Один пояс - один путь", выявляются основные направления сотрудничества КНР с государствами Центральной Азии в рамках данной инициативы, анализируются преимущества и вызовы, с которыми сталкиваются участники проекта, а также исследуется потенциал данной модели сотрудничества для участников и региона в целом. В работе используется комплексный методологический подход, включающий в себя анализ официальных документов, статистических данных, а также академических исследований, направленных на изучение и оценку инициативы "Один пояс - один путь" и ее влияния на региональное сотрудничество в Центральной Азии. Также, в статье освещается новая модель сотрудничества Китая с странами Центральной Азии, представленная в виде инициативы «Один пояс - один путь», и производится анализ ее воздействия на экономическое, политическое и социокультурное развитие участвующих стран и региона в целом.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках программы Института востоковедения Министерства образования РК «Внешняя политика Казахстана в контексте развития сотрудничества и формирования региональной системы безопасности в странах Востока».

Ключевые слова: Центральная Азия, КНР, «Один пояс – один путь», «Экономический пояс Шелкового пути», инвестиции, Казахстан, сотрудничество, инфраструктура.

Введение

Центральная Азия – регион, имеющий большое стратегическое значение в силу уникального геополитического положения и наличия богатых минеральных ресурсов. В состав региона входят бывшие советские республики – Казахстан, Кыргызстан, Таджикистан, Туркменистан и Узбекистан.

До распада СССР Россия выступала основным и единственным игроком в политическом, социально-экономическом и научно-технологическом развитии региона. В 1991 году исчез искусственный барьер, отделявший пять стран Центральной Азии от мира, и, прежде всего, от соседнего Китая. В течение последующих десятилетий Россия не уделяла особого внимания развитию отношений с Центральной Азией, в то время как Китай и другие международные акторы (Европейский союз, США, Турция, Южная Корея и др.) постепенно наращивали в регионе свое экономическое, политическое и культурное присутствие и влияние [1].

С начала 1990-х годов в регионе Центральной Азии усиливается присутствие Пекина. К

середине 2010-х годов для большинства центральноазиатских стран КНР превратился в одного из крупнейших внешнеторговых партнеров. В настоящее время на фоне быстрого экономического роста Китая трудно представить будущее региона Центральной Азии без торгового и финансового сотрудничества с Пекином.

Запущенная председателем КНР Си Цзиньпином во время визита в Казахстан в 2013 году глобальная транспортная и инфраструктурная инициатива «Один пояс - один путь» (далее – ОПОП) создала беспрецедентную возможность для стран Центральной Азии перейти на новую стадию геополитической трансформации – стать одним из мировых центров торговли и коммерции.

Методология и методы исследования

В методологической инструментарии исследования вошли как общеполитические методы такие как аксиоматический, метод формализации, гипотетический, абстрагирование и общелогические методы, так и частнонаучные методы. В целях выявления идентичных или различающихся характеристик сравниваемых объектов и явлений применялись компаративистский метод исследования в сочетании с системным, институциональным и историческим методами.

Обсуждение

Глобальная инициатива КНР «Один пояс - один путь» объединяет в своих рамках два основных проекта – «Экономический пояс Шелкового пути» (наземный компонент) и «Морской Шелковый Путь XXI века» (водный компонент). Страны региона Центральной Азии и Республика Казахстан задействованы в сухопутной части китайской инициативы – в проекте «Экономический пояс Шелкового пути» (далее – ЭПШП).

Центральноазиатский регион (далее – ЦАР) является одним из ключевых регионов на земном шаре для реализации мегапроекта КНР. Центральная Азия лежит в основе многих запланированных сухопутных маршрутов и внутрирегиональных коридоров инициативы ЭПШП и пять государств региона выступают в качестве базового компонента для наземной части китайского проекта. Для Центральной Азии проекты ОПОП создают новые возможности для развития, позволяют повысить межстрановую связность, увеличить объем региональной торговли и модернизировать устаревшую местную транспортную инфраструктуру.

Китай интересен странам ЦАР как государство с огромными финансовыми и научно-техническими возможностями, а также как страна, которая способна дать толчок развитию региональной транспортной инфраструктуры и логистики, созданию производственных мощностей на местах с использованием современных технологий.

Страны Центральной Азии в силу геополитической близости и истории развития имеют общие особенности:

- в конфессиональном плане – это страны с преобладанием населения мусульманского вероисповедания. Здесь последователи ислама составляют примерно 90% населения региона;

- в лингвистическом плане – местное население говорит на тюркских языках (кроме Таджикистана, государственный язык которого таджикский язык является подвидом или этнолектом персидского языка и принадлежит к иранской группе индоиранских языков индоевропейской семьи);

- в территориальном плане: это страны, не имеющие доступа к океану и морям. При этом, Узбекистан – это второе государство в мире, не имеющее двойного выхода к морю, а Казахстан — это и крупнейшая страна, не имеющая выхода к морю, и страна, расположенная на самом дальнем расстоянии от мирового океана (около 3 750 км). Удаленность и

географическая изоляция от мировых рынков и, обусловленные этим, высокие транзитные расходы создали естественные препятствия для социально-экономического развития центральноазиатских стран;

- в приграничном плане: три из пяти центральноазиатских стран (Казахстан, Кыргызстан и Таджикистан) прямые соседи КНР и имеют около 3300 километров общей границы с Китаем;

- в историческом плане: страны региона имеют общую историю, включая общий колониальный период - в составе Российской империи, позднее, в составе Советского Союза;

- членство в международной организации регионального уровня: четыре из пяти центральноазиатских государств (кроме Туркменистана) вместе с КНР и Россией являются членами Шанхайской организации сотрудничества и все пять стран ЦАР – члены Организации Исламского сотрудничества.

Центральная Азия обладает исторически сложившимся сложным комплексом взаимосвязанных социально-экономических проблем и вызовов безопасности, большинство из которых носит трансграничный характер. Поэтому, несмотря на наличие общих черт, объединяющих страны региона Центральной Азии, между государствами региона имеют место немало расхождений; отношения между ними носят не всегда дружественный характер, наличествуют несхожие во многом внешнеполитические ориентиры, что дает основания экспертам сомневаться в возможности и в целесообразности объединения стран ЦАР в некую отдельную общность. [2]

Страны региона Центральной Азии неоднородны по численности населения и по уровню экономического развития. По данным ООН, население региона насчитывает свыше 74 млн человек. Среднегодовые темпы прироста населения в ЦАР прогнозируются на уровне 1,1% до 2040 года. В мировой демографии доля населения стран Центральной Азии составляет около 1% (доля Узбекистана - 45%, Казахстана – 25%, Таджикистана – 13%, Кыргызстана и Туркменистана – по 8,5%). [3],[4] По возрастному составу населения ЦАР является одним из самых «молодых» регионов: средний возраст населения – 27,6 года, доля молодежи – около 60%, что значительно превышает среднемировые показатели. Страны относительно бедны, за исключением Казахстана, отчего миллионы людей мигрируют из ЦАР в другие страны в поисках работы.

В мировой экономике ЦАР занимает долю около 0,3%. Более половины суммарного объема ВВП Центральноазиатского региона приходится на Казахстан. Казахстан - лидер среди стран Центральной Азии по уровню развития и объему экономики. По данным Всемирного Банка, в 2020 году по объему ВВП Казахстан занимал 52 место (169,835 млн долларов США) среди 206 стран мира, Узбекистан – 79 место (57,707 млн долларов США), Туркменистан – 88 место (45,231 млн долларов США), Таджикистан – 146 место (8,194 млн долларов США) и Кыргызстан – 148 место (7,736 млн долларов США). [5], [6]

С 2008 года прямые иностранные инвестиции в новые проекты в Центральной Азии достигли 113 млрд долларов (1,5% мирового объема). Казахстан привлек около 70% всех инвестиций в регион Центральной Азии, Узбекистан - 16%, Туркменистан - 8%, Киргизия и Таджикистан - менее 6%.

Страны Центральной Азии являются развивающимися странами с крупным сельскохозяйственным сектором и относительно ограниченным производством, занимающими низкие позиции в глобальных цепочках создания стоимости и имеющие неразвитые связи с другими регионами.

Структуры экономик центральноазиатских стран похожи, так как базируются на общих преимуществах - богатых природных ресурсах, низкой стоимости труда, огромном агропромышленном потенциале, макроэкономической стабильности и растущей численности населения, наличии молодых хорошо образованных кадров.

Однако, отношения между государствами ЦАР характеризуются низким уровнем сотрудничества. В 2021 году удельный вес центральноазиатских стран составил всего 6,2% от общего объема товарооборота Казахстана с внешним миром – Узбекистан (3,8%), Таджикистан (1,1%), Кыргызстан (1,0%), Туркменистан (0,3%). [7]

Целый ряд факторов определяет заинтересованность КНР в продвижении инициативы ОПОП в регионе Центральной Азии.

- *региональная безопасность*. Для реализации программ внутреннего развития Китая необходимо благоприятное внешнее окружение. Пекин рассматривает ЦАР в качестве пояса безопасности, которым можно отделить западную проблемную китайскую провинцию Синьцзян-Уйгурский автономный район (СУАР) от Афганистана как источника террористической угрозы. Кроме того, Пекин стремится обеспечить безопасность своим инвестициям в Центральной и Южной Азии. Создание «пространства общей безопасности» и борьба с «тремя силами зла» (терроризм, сепаратизм, экстремизм) закреплены в программных документах инициативы ОПОП.

- *энергетическая ценность региона*. КНР является крупнейшим потребителем нефти и газа в мире. Быстро растущая экономика нуждается в энергоресурсах и Пекин заинтересован в беспрепятственном доступе к минеральным богатствам региона. Для обеспечения экономического роста СУАР Центральная Азия является ключевым регионом.

- *транзитный потенциал региона*. Центральная Азия является ключевым регионом для развития сухопутного коридора (как альтернативы морским путям) между Китаем и странами Европейского Союза. Пекин заинтересован в формировании крупнейшего центра международной оптовой торговли на территории СУАР и в превращении СУАР в главный западный геополитический и геополитический форпост Китая.

Таким образом, ОПОП — это, прежде всего, ответ на внутренние проблемы самого Китая. Также, Пекин заинтересован в перемещении за рубеж избыточных производственных мощностей в сфере трудоемких, с низкой добавленной стоимостью, экологически опасных технологий, которые КНР вынужден поддерживать для сохранения уровня трудовой занятости. Кроме того, китайские компании, особенно в традиционных отраслях, имеют ограниченное пространство для внутреннего развития и ищут новые возможности за рубежом.

В свою очередь, страны Центральной Азии чрезвычайно заинтересованы в участии в инициативе ОПОП, так как для стран ЦАР инфраструктурные проекты КНР — это, прежде всего:

1. *приток иностранных инвестиций*. Экономики центральноазиатских стран, за исключением Казахстана, не имеют достаточно внутренних финансов для развития, и они остро нуждаются в крупномасштабных инвестициях для создания высококонкурентной рыночной экономики и развития национальных инфраструктурных сетей.

2. *возможность присоединения к мировой торговле*. Правительства центральноазиатских стран ожидают, что инвестиции, в первую очередь в инфраструктурные проекты, откроют для мировых рынков, экономически не имеющий выхода к морю, регион и привлекут более диверсифицированные мегапроекты с большим глобальным охватом.

3. *развитие страновой и региональной инфраструктуры*. ОПОП предусматривает реализацию серии проектов по созданию и развитию транспортной инфраструктуры вдоль сухопутных коридоров ЭПШП.

В настоящее время большая часть мировой торговли осуществляется морским транспортом, а железнодорожный транспорт - второй по важности вид международных перевозок. Инвестиции в железнодорожные и автомобильные дороги повышают конкурентоспособность как международных, так и внутренних перевозок в Центральной Азии. Два из шести коридоров ОПОП проходят через ЦАР и соединяют Китай с Европой, а

также с Ираном и Западной Азией. Один из маршрутов нового евразийского сухопутного коридора ЭПШП связывает Китай и Западную Европу через Казахстан-Россию-Беларусь-Польшу-Германию.

Всемирный банк подчеркивает благоприятное влияние транспортных проектов ЭПШП на экспорт, прямые иностранные инвестиции и ВВП стран Центральной Азии. Сокращение сроков отгрузки делает регион более конкурентоспособным, а страны - более привлекательными для иностранных инвесторов. Это приводит к увеличению прямых иностранных инвестиций и экспорта, что должно привести к повышению производительности и увеличению ВВП. Согласно оценкам Всемирного банка в результате воздействия ЭПШП на страны региона ВВП Кыргызстана и Таджикистана может вырасти на 32%, ВВП Казахстана - на 21%. [8], [9]

Учитывая отсутствие других стран, способных предложить инвестиции, сопоставимые с теми, которые предоставляет Китай в рамках ЭПШП, можно понять, почему правительства стран Центральной Азии не уделяют много внимания сопутствующим рискам, таким как попадание в долговую ловушку или уступка части своего суверенитета, хотя этот тип сценария уже материализовался в некоторых других частях мира.

ОПОП — это новый, более продвинутый этап сотрудничества КНР с экономиками стран Центральной Азии. Китайские компании в период с 2005 по 2020 годы инвестировали почти 50 миллиардов долларов США в четыре страны Центральной Азии [10]: 35,58 млрд долларов США в Казахстан, 4,73 миллиарда долларов США в Кыргызстан, 2,15 миллиарда в Таджикистан и 5,79 миллиарда в Узбекистан. Китай инвестировал в Казахстан более 70 миллиардов долларов (около 80% инвестиций КНР в ЦАР). [11] По прогнозам Всемирного банка, при нынешних темпах роста инициатива КНР может увеличить ВВП Казахстана на 21%. [12]

По данным China Global Investment Tracker, общий объем китайских инвестиций и контрактов в рамках инициативы ОПОП в период 2013-2020 годов составил 755,17 млрд долларов США (по состоянию ноябрь 2020 года), из них 297 млрд долларов США приходятся на энергетический сектор, 185,34 млрд долларов США - на транспорт, 73,22 млрд долларов США - недвижимость, 57,44 млрд долларов США - металлы, 22,58 млрд долларов США - коммунальные услуги и 15,67 млрд долларов США - на химический сектор. [13]

Угроза возникновения чрезмерной зависимости от Китая как от рынка сбыта и иностранного инвестора создает значительные риски для государств Центральной Азии. Особенным риском считается возникновение излишней зависимости от Китая как покупателя сырья. Так, у Туркменистана Китай является единственным импортером природного газа (80% всего туркменского экспорта). При этом, газовые поставки в Китай идут на покрытие долговых обязательств Туркменистана.

С конца 2010-х годов Китай начал диверсифицировать инвестиции в Центральную Азию, переключившись на производство по сравнению с крупными инфраструктурными проектами в предыдущий период. [14]

Согласно отчету CADGAT, в ЦАР с участием Китая в рамках ОПОП и на двусторонней основе реализовывался 261 проект: 102 проекта – в Казахстане, 46 проектов - в Кыргызстане, 44 проекта – в Таджикистане, 43 проекта – в Узбекистане и 26 проектов в Туркменистане. Всего в странах Центральной Азии с участием китайских инвестиций реализовывались 237 двусторонних и 24 многосторонних проекта, из которых 209 проектов местного и 52 проекта регионального уровней. [15]

Отметим, что прямые иностранные инвестиции Китая в Центральной Азии увеличились с 4 млрд долл. США в 2011 году и достигли к 2019 году почти 14 млрд долл. США, из которых на долю Казахстана пришлось не менее 50 процентов всех инвестиций. [16] Китай входит в первую пятерку стран с наибольшим объемом инвестиций в экономику

Казахстана – 1,8 млрд долларов США в 2021 году. [17] По оценкам АО «Самрук-Қазына», инвестиции в инфраструктуру будут вносить вклад в экономическое развитие Казахстана на уровне 0,1%-0,2% ежегодно в течение следующего десятилетия. [18]

Пекин продолжает предоставлять ссуды через свои политические банки China Development Bank и China Eximbank, но после получения совместного финансирования от местных партнеров или других стран.

По мнению аналитиков, Китай разрабатывает условия проектов таким образом, чтобы китайские предприятия играли ведущую роль в их реализации. Большая часть средств, выделяемых КНР в Центральную Азию, не покидает финансовую систему Китая: заем, предоставленный китайским банком правительству Центральной Азии, реинвестируется в китайскую компанию, получившую контракт, которая поставляет китайское оборудование и китайскую рабочую силу в Центральную Азию для реализации проекта. [19]

Концептуально, стратегия Китая в ЦАР основана на трех основных принципах [20]:

1. не вмешиваться во внутренние дела стран или в их отношения друг с другом;
2. сосредоточить внимание на экономическом сотрудничестве;
3. работать над улучшением своей репутации.

Эта стратегия оценивается как чрезвычайно успешная в регионе, и Китай превратился в удобного партнера для авторитарных режимов стран Центральной Азии.

Помимо кредитов и прямых инвестиций, Китай предоставляет безвозвратную помощь. Так, Кыргызстану Пекин выделил более 300 миллионов долларов США на строительство дорог и снабжение питьевой водой отдаленных регионов [21], Таджикистан получил 230 миллионов долларов США на проект ремонта дорог [22].

Китай представляет финансовую помощь как помощь, свободную от политических условий, в отличие от помощи со стороны Запада и международных финансовых институтов. Однако Пекин ожидает, что страны-получатели и, в частности, государства Центральной Азии, будут лояльны к политике «единого Китая» и будут участвовать в войне против «трех зол: терроризма, экстремизма и сепаратизма».

Центральная Азия — это регион, в котором существуют очаги латентных конфликтов, между государствами нет стабильных доверительных отношений и общих региональных площадок для конструктивного диалога.

К числу внутренних вызовов региональной безопасности [23] относят то, что центральноазиатские государства обладают слабо диверсифицированными национальными экономиками, устаревшей технологической базой, несмотря на высокие темпы роста народонаселения - стремительно убывающим качеством «человеческого капитала», слабостью политических институтов и высоким конфликтогенным потенциалом, под которым подразумевается как рост влияния радикальных течений и сохранение террористической опасности со стороны международных экстремистских организаций, сохранение межэтнических проблем вследствие несоответствием существующих государственных границ с реальным национально-территориальным размещением этносов.

С точки зрения межгосударственного и международного взаимодействия инфраструктура центральноазиатских стран слаборазвита. Ключевые проблемы инфраструктуры региона Центральной Азии:

- 1) не имеет выхода к морю;
- 2) изношенные сети трубопроводов, электрических сетей, дорог и железных дорог;
- 3) сокращение или прекращение государственных инвестиций в инфраструктуру;
- 4) возникли новые государственные границы;
- 5) потеря квалифицированного советского персонала для управления сетями ускорила распад инфраструктуры Центральной Азии [24]

Внешние вызовы региональной безопасности [25] включают близость центральноазиатских государств к очагам нестабильности в Афганистане и на Ближнем Востоке, к государству-изгою (rogue state) Ирану при крайне низкой степени защищенности национальных границ.

Негативными факторами для регионального единства и стабильности в Центральной Азии выступают:

- геополитический: внутрирегиональные противоречия по вопросам определения границ, распределения и использования водных ресурсов;
- дуализмы, которые носят характер - историко-культурный (персотюркские народы региона), географический (страны верховья-низовья рек), геополитический (соперничество за лидерство в регионе по линии Ташкент - Нур-Султан), политический дуализм (по линии демократия – автократия: демократическая система Кыргызстана и, в той или иной мере, автократические страны региона).

В приграничных районах между Кыргызстаном, Таджикистаном и Узбекистаном часто происходят стычки между местными жителями и вооруженными силами.

Основные причины конфликтов и стычек с применением оружия в анклавах Ферганской долины:

- отсутствие четких границ (несогласованные границы),
- дефицит воды,
- дефицит пахотных земель;
- наличие анклавов (часть территории одного государства, полностью окруженная территорией другого государства). В Центральной Азии находится восемь анклавов и все в Ферганской долине. Анклав Сох (территория Узбекистана в Баткенской области Кыргызстана) является самым крупным в мире как по территории, так и по населению. Вторым по величине в мире считается таджикский анклав Ворух, находящийся на территории Кыргызстана.

Среди факторов, способствующих возникновению внутренних проблем - региональная конкуренция за лидерство, коррупция, слабое управление и экономическая стагнация, напряженность из-за водных ресурсов, устаревшая инфраструктура и высокие издержки приграничной торговли.

Центральная Азия имеет неравномерные показатели по Индексу легкость ведения бизнеса, где из 190 стран мира Казахстан занимает 25-е место, Узбекистан – 69, Кыргызстан – 80, Таджикистан – 106 (Всемирный банк, Doing Business 2020) [26]. Неформальные барьеры в торговле ограничивают трансграничное сотрудничество и повышают торговые издержки в Центральной Азии [27]. Если они не будут устранены, эти неформальные барьеры поставят под угрозу стратегию Китая по улучшению региональной взаимосвязанности с помощью инициативы ОПОП.

Текущая пандемия COVID-19 обернулась серьезным испытанием для глобальной инициативы КНР «Один пояс — один путь». По данным МИД КНР, в 2020 году 20% проектов были «серьезно затронуты» пандемией, до 40% «пострадали отчасти». Однако, ни один из крупных контрактов ОПОП не был расторгнут из-за пандемии. [28]

В период мировой пандемии экономика стран ЦАР значительно пострадала от падения цен на сырье и глобального экономического спада. В этих условиях Китай выступил в качестве ключевого источника помощи для стран региона. Пекином был осуществлен ряд резонансных гуманитарных и медицинских миссий, инициатив по продвижению китайских IT-технологий (электронная медицина и коммерция, платежи и обучение) как способа ограничения распространения вируса.

Борьба с пандемией способствовала расширению значимости проекта «Один пояс — один путь»: получили развитие программы «Шелковый путь здоровья» и «Цифровой

Шелковый путь». Предпринятые меры способствовали позиционированию ОПОП как средства ускорения восстановления экономик на региональном и мировом уровнях. [29], [30]

Результаты исследования

Геополитическая инициатива КНР «Один пояс - один путь» набирает обороты, соединяя две части света – Европу и Азию, и трансформируя, в процессе инфраструктурных преобразований, экономики стран-участниц.

Инфраструктурные проекты Пекина для стран Центральной Азии являются не только инвестициями, но и средствами вхождения в глобальную торговлю. Так, благодаря реализации в рамках ЭПШП инфраструктурных проектов, Казахстан из внутриконтинентальной страны превращается в крупнейший транзитный хаб в Центральной Азии, соединяющий Европу с регионом Тихого океана.

Всемирный банк подчеркивает благоприятное влияние транспортных проектов ОПОП на увеличение объемов экспорта, прямых иностранных инвестиций и ВВП стран Центральной Азии. Прогнозные оценки Всемирного банка по потенциальному воздействию ОПОП на экономики стран ЦАР показывают, что ВВП Кыргызстана и Таджикистана может вырасти на 32%, а ВВП Казахстана – на 21% [31].

Заключение

Инициатива КНР «Один пояс – один путь» обладает целым рядом положительных сторон и отвечает насущным требованиям стран Центральной Азии, открывая новые возможности для развития экономик и обществ стран Центральной Азии и Казахстана. Экономическое и геополитическое присутствие КНР в ЦАР неуклонно расширяется, что демонстрирует стремление Пекина играть более значительную роль в системе региональных взаимоотношений. В Центральной Азии происходят процессы смены парадигм развития и формирования нового регионального порядка.

Инициатива «Один пояс – один путь» предоставляет региону Центральной Азии уникальную возможность стать одним из ключевых регионов в глобальной системе международной торговли и взойти на новую ступень геополитической трансформации.

Литература:

1. Czarkowska E. Russia and China in Central Asia: Evolving Strategies. International Affairs. // <https://dlib.eastview.com/browse/doc/43148291> (дата обращения - 01.01.2022).
2. PRO et CONTRA. Январь — апрель 2013. - С.2 // https://camegieendowment.org/files/ProEtContra_58_all.pdf (дата обращения - 04.01.2022).
3. Население Центральной Азии вырастет более чем на миллион в 2020 году // <https://e-cis.info/news/567/86015/> (дата обращения - 03.05.2022).
4. Винокуров Е. Перспективы Центральной Азии до конца не осмыслены // <http://surl.li/bzxfe> (дата обращения - 17.01.2022).
5. BCG: Центральная Азия может стать новым «фронтиром» международного капитала... // <https://kursiv.kz/news/mirovaya-ekonomika/2019-02/bcg-centralnaya-aziya-mozhet-stat-novym-frontirom-mezhdunarodnogo> (дата обращения - 17.01.2022).
6. Gross domestic product 2020 – P.1 // <https://databank.worldbank.org/data/download/GDP.pdf> (дата обращения - 17.01.2022).
7. Основные показатели внешней торговли Республики Казахстан за январь-декабрь 2021 года // <https://stat.gov.kz/api/getFile/?docId=ESTAT408030&lang=ru> (дата обращения - 17.01.2022).
8. De Soyres F., Mulabdic A., Ruta M. “Common Transport Infrastructure: A Quantitative Model and Estimates from the Belt and Road Initiative”, World Bank, 2019, pp. 41-42 //

<https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/31496> (дата обращения - 17.01.2022).

9. Мартин В. Как Казахстан зарабатывает на проекте «Один пояс - один путь» // https://forbes.kz//finances/markets/ostaetsya_li_proekt_odin_poyas_-_odin_put_porejnetu_perspektivnyim/ (дата обращения - 04.01.2022).

10. China Global Investment Tracker // <https://www.aei.org/china-globalinvestment-tracker/> (дата обращения – 05.01.2022).

11. Kazakhstan // <https://crudeaccountability.org/chineseinvestments/kazakhstan/> (дата обращения - 11.12.2020).

12. Мартин В. Как Казахстан зарабатывает на проекте «Один пояс - один путь» // https://forbes.kz//finances/markets/ostaetsya_li_proekt_odin_poyas_-_odin_put_porejnetu_perspektivnyim/ (дата обращения - 04.01.2022).

13. Инициатива «Пояс и путь» Китая и её влияние в Центральной Азии (обзор книги) // <https://www.caa-network.org/archives/1213> (дата обращения – 11.01.2022).

14. Nom S., Carmen M. Reinhart, Trebesch Ch. China's Overseas Lending // <http://www.nber.org/papers/w26050> (дата обращения - 11.01.2022).

15. Muratbekova A. Fresh Impulse of the BRI Projects in Central Asia // <https://www.eurasian-research.org/publication/fresh-impulse-of-the-bri-projects-in-central-asia/> (дата обращения - 04.01.2022).

16. Otorbaev D. Who is the biggest investor in Central Asia? It is not China or Russia // <https://news.cgtn.com/news/2022-05-02/Who-is-the-biggest-investor-in-Central-Asia-It-is-not-China-or-Russia-19HRnQhtnrO/index.html> (дата обращения - 04.01.2022).

17. В 2021 году объем иностранных инвестиций в РК превысил \$23 млрд // <https://kapital.kz/economic/104293/v-2021-godu-ob-yem-inostrannykh-investitsiy-v-rk-prevysil-23-mlrd.html> (дата обращения - 17.01.2022).

18. Какова роль Казахстана в Новом Шёлковом пути // https://forbes.kz/finances/markets/kazahstan_i_noviy_shelkoviy_put/ (дата обращения - 04.01.2022).

19. Jingbo Li. Research on the Risk of China Direct Investment in Five Central Asian Countries Against the Background of “the Belt and Road Initiative”. - in: Advances in Economics, Business and management Research, vol. 94, Atlantis Press, 2019 - pp. 903 – 910 (дата обращения - 06.01.2021).

20. Umarov T. China Looms Large in Central Asia // <https://camegie.ru/commentary/81402> (дата обращения - 07.01.2021).

21. Экономическая экспансия Китая в ЦА // <https://platon.asia/analitika/ekonomicheskaya-ekspansiya-kitaya-v-tsa> (дата обращения - 07.01.2022).

22. Ресурсы и объекты: насколько Китай углубился в Таджикистан? // <https://asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/politics/20200111/resursi-i-obektinaskolko-kitai-uglubilsya-v-tadzhikistan> (дата обращения - 07.01.2022).

23. Нуритдинов Р.Ш. Региональная безопасность государств Центральной Азии в условиях трансформации внешней политики Российской Федерации и Китайской Народной Республики. // Национальные стратегии новых государств Центральной Азии в XXI веке: приоритеты, механизмы реализации, международное сотрудничество. - Материалы Международной научной конференции. Российско-таджикский (славянский) университет, Центр геополитических исследований, г. Душанбе, 29 марта 2019 г. Издательство РТСУ - Душанбе, 2019 - С.7-14 // <http://www.rtsu.tj/upload/files/data/%.pdf> (дата обращения - 02.01.2022).

24. “Central Asia: Decay and Decline”, Asia Report no. 201, February 3, 2011 // <https://d2071cloudfront.net/201-central-asia-decay-and-decline.pdf> (дата обращения - 02.01.2022).

25. Summary of the 2018 National-Defense-Strategy. Sharpening the American Military's Competitive Edge // <https://dod.defense.gov/Portals/1/Documents/pubs/2018-National-Defense-Strategy-Summary.pdf> (дата обращения - 02.01.2022).

26. Doing Business 2020. – P.4 // <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/32436/9781464814402.pdf> (дата обращения - 17.01.2022).

27. Стэндиш Р. Как «коронавирусный» кризис отразился на отношениях Китая и Центральной Азии // <https://rus.azattyq.org/a/covid-19-china-influence-in-central-asia/30754369.html> (дата обращения - 17.05.2022).

28. Как коронавирус повлиял на проекты «Пояса и пути» в Центральной Азии: взгляд из Китая // <https://www.caa-network.org/archives/21493/kak-koronavirus-povliyal-na-proekty-royas-i-put-v-czentralnoj-azii-vzglyad-iz-kitaya> (дата обращения - 17.01.2022).

29. Vakulchuk R., Irnazarov F., Libman A. 'Liberalization of trade in services in Kazakhstan and Uzbekistan: analysis of formal and informal barriers'. Economic Education and Research Consortium (EERC), Working Paper No 12/06E // www.researchgate.net/publication/265008696 (дата обращения - 02.10.2020).

30. Vakulchuk R., Irnazarov F. 'Analysis of informal obstacles to cross-border economic activity in Kazakhstan and Uzbekistan', ADB Working Paper, Series on Regional Economic Integration, No.130. Asian Development Bank, Manila // www.researchgate.net/publication/323143800 (дата обращения - 17.01.2022).

31. Belt and road Initiative // https://www.ituc-csi.org/IMG/pdf/belt_and_road_initiative_in_central_asia.pdf - P.7 (дата обращения - 04.01.2022).

References:

1. Czarkowska E. Russia and China in Central Asia: Evolving Strategies. International Affairs. // <https://dlib.eastview.com/browse/doc/43148291> (accessed - 01.01.2022).

2. PRO et CONTRA. January – April 2013. - C.2 // https://camegieendowment.org/files/ProEtContra_58_all.pdf [in Russian] (accessed - 04.04.2022).

3. Naselenie Central'noj Azii vyrastet bolee chem na million v 2020 godu [The population of Central Asia will grow by more than a million in 2020] // <https://e-cis.info/news/567/86015/> [in Russian] (accessed - 03.01.2022).

4. Vinokurov E. Perspektivy` Czentral`noj Azii do koncza ne osmy`sleny` [The prospects of Central Asia are not fully understood] // <http://surl.li/bzxfe> [in Russian] (accessed - 17.01.2022).

5. BCG: Central'naya Aziya mozhet stat' novym «frontirom» mezhdunarodnogo kapitala...[Central Asia may become a new "frontier" of international capital] // <https://kursiv.kz/news/mirovaya-ekonomika/2019-02/bcg-centralnaya-aziya-mozhet-stat-novym-frontirom-mezhdunarodnogo> [in Russian] (accessed - 04.01.2022).

6. Gross domestic product 2020 – P.1 // <https://databank.worldbank.org/data/download/GDP.pdf> (accessed - 17.01.2022).

7. Osnovny`e pokazateli vneshnej trgovli Respubliki Kazakhstan za yanvar`-dekabr` 2021 goda [The main indicators of foreign trade of the Republic of Kazakhstan for January-December 2021] // <https://stat.gov.kz/api/getFile/?docId=ESTAT408030&lang=ru> [in Russian] (accessed - 17.05.2022).

8. De Soyres F., Mulabdic A., Ruta M. "Common Transport Infrastructure: A Quantitative Model and Estimates from the Belt and Road Initiative", World Bank, 2019, pp. 41-42 // <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/31496> (accessed - 05.01.2022).

9. Martin V. Kak Kazahstan zarabatyvaet na proekte «Odin poyas - odin put» [How Kazakhstan earns money from the "One Belt, One Road" project] // https://forbes.kz//finances/markets/ostaetsya_li_proekt_odin_poyas_-_odin_put_po

prejnemu_perspektivnyim/? [in Russian] (accessed - 04.01.2022).

10. China Global Investment Tracker // <https://www.aei.org/china-globalinvestment-tracker/> (accessed - 05.01.2022).

11. Kazakhstan // <https://crudeaccountability.org/chineseinvestments/kazakhstan/> (accessed - 11.12.2020).

12. Martin V. Kak Kazahstan zarabatyvaet na proekte «Odin poyas - odin put» // https://forbes.kz//finances/markets/ostaetsya_li_proekt_odin_poyas_-_odin_put_pojprejnemu_perspektivnyim/? [in Russian] (accessed - 04.01.2022).

13. Iniciativa «Poyas i put'» Kitaya i eyo vliyanie v Central'noj Azii (obzor knigi) [China's Belt and Road Initiative and its Impact in Central Asia (book review)] // <https://www.caanetwork.org/archives/1213> [in Russian] (accessed - 11.01.2022).

14. Hom S., Carmen M. Reinhart, Trebesch Ch. China's Overseas Lending // <http://www.nber.org/papers/w26050> (accessed - 11.01.2022).

15. Muratbekova A. Fresh Impulse of the BRI Projects in Central Asia // <https://www.eurasian-research.org/publication/fresh-impulse-of-the-bri-projects-in-central-asia/> (accessed - 04.05.2022).

16. Otorbaev D. Who is the biggest investor in Central Asia? It is not China or Russia // <https://news.cgtn.com/news/2022-05-02/Who-is-the-biggest-investor-in-Central-Asia-It-is-not-China-or-Russia-19HRnQhtnrO/index.html> (accessed - 04.05.2022).

17. V 2021 godu ob'em inostrannykh investitsiy v RK prevysil \$23 mlrd [In 2021, the volume of foreign investments in Kazakhstan exceeded \$23 billion] // <https://kapital.kz/economic/104293/v-2021-godu-ob-yem-inostrannykh-investitsiy-v-rk-prevysil-23-mlrd.html> [in Russian] (accessed - 17.05.2022).

18. Kakova rol' Kazahstana v Novom Shyolkovom puti [What is the role of Kazakhstan in the New Silk Road] // https://forbes.kz/finances/markets/kazahstan_i_novyiy_shelkovyy_put/ [in Russian] (accessed - 04.01.2022).

19. Jingbo Li. Research on the Risk of China Direct Investment in Five Central Asian Countries Against the Background of “the Belt and Road Initiative”. - in: Advances in Economics, Business and management Research, vol. 94, Atlantis Press, 2019 - pp. 903 – 910 (accessed - 06.01.2021).

20. Umarov T. China Looms Large in Central Asia // <https://camegie.ru/commentary/81402> (accessed - 07.01.2021).

21. Ekonomicheskaya ekspansiya Kitaya v CA [China's economic expansion in Central Asia] // <https://platon.asia/analitika/ekonomicheskaya-ekspansiya-kitaya-v-tsa> [in Russian] (accessed - 07.01.2022).

22. Resursy i ob'ekty: naskol'ko Kitaj uglubilsya v Tadzhiqistan? [Resources and facilities: how deep has China gone into Tajikistan?] // <https://asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/politics/20200111/resursi-i-obektinaskolko-kitaj-uglubilsya-v-tadzhiqistan> [in Russian] (accessed - 07.05.2022).

23. Nuritdinov R.Sh. Regional'naya bezopasnost' gosudarstv Central'noj Azii v usloviyah transformacii vneshnej politiki Rossijskoj Federacii i Kitajskoj Narodnoj Respubliki. // Nacional'nye strategii novyh gosudarstv Central'noj Azii v XXI veke: priority, mekhanizmy realizacii, mezhdunarodnoe sotrudnichestvo. - Materialy Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii. Rossijsko-tadzhikskij (slavyanskij) universitet, Centr geopoliticheskikh issledovanij, g. Dushanbe, 29 marta 2019 g. Izdatel'stvo RTSU - Dushanbe, 2019 - P.7-14 // <http://www.rtsu.tj/upload/files/data/%.pdf> [in Russian] (accessed - 02.01.2022).

24. “Central Asia: Decay and Decline”, Asia Report no. 201, February 3, 2011 // <https://d2071.cloudfront.net/201-central-asia-decay-and-decline.pdf> (accessed - 02.05.2022).

25. Summary of the 2018 National-Defense-Strategy. Sharpening the American Military's

Competitive Edge // <https://dod.defense.gov/Portals/1/Documents/pubs/2018-National-Defense-Strategy-Summary.pdf> (accessed - 02.05.2022).

26. Doing Business 2020. – P.4 // <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/32436/9781464814402.pdf> (accessed - 17.01.2022).

27. Stendish R. Kak «koronavirusnyj» krizis otrazilsya na otnosheniyakh Kitaya i Czentralnoj Azii // <https://rus.azattyq.org/a/covid-19-china-influence-in-central-asia/30754369.html> [in Russian] (accessed - 17.05.2022).

28. Kak koronavirus povliyal na proekty` «Poyasa i puti» v Czentralnoj Azii: vzglyad iz Kitaya [How coronavirus has affected Belt and Road projects in Central Asia: a look from China] // <https://www.caa-network.org/archives/21493/kak-koronavirus-povliyal-na-proekty-poyas-i-put-v-czentralnoj-azii-vzglyad-iz-kitaya> [in Russian] (accessed - 17.01.2022).

29. Vakulchuk R., Irnazarov F., Libman A. 'Liberalization of trade in services in Kazakhstan and Uzbekistan: analysis of formal and informal barriers'. Economic Education and Research Consortium (EERC), Working Paper No 12/06E // www.researchgate.net/publication/265008696 (accessed - 02.10.2020).

30. Vakulchuk R., Irnazarov F. 'Analysis of informal obstacles to cross-border economic activity in Kazakhstan and Uzbekistan', ADB Working Paper, Series on Regional Economic Integration, No.130. Asian Development Bank, Manila // www.researchgate.net/publication/323143800 (accessed - 17.05.2022).

31. Belt and road Initiative // https://www.ituc-csi.org/IMG/pdf/belt_and_road_initiative_in_central_asia.pdf - P.7 (accessed - 04.05.2022).

Кожирова С.Б.

*Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан
E-mail: sbako@yandex.ru*

«БІР БЕЛДЕУ - БІР ЖОЛ» БАСТАМАСЫ – ҚХР-НЫҢ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ЕЛДЕРІМЕН ҢНТЫМАҚТАСТЫҒЫНЫҢ ЖАҢА ҮЛГІСІ

Аңдатпа. ҚХР "Бір белдеу – бір жол" Орталық Азия мен Қазақстан елдерінің экономикасын дамыту үшін жаңа мүмкіндіктер ашады. ҚХР-ның қатысуы кеңейіп келеді, бұл Бейжіңнің аймақта маңызды рөл атқаруға деген ұмтылысын көрсетеді. Орталық Азияда даму парадигмаларын өзгерту және жаңа өңірлік тәртіпті қалыптастыру процестері жүріп жатыр. Өңір елдерінің жалпы ерекшеліктері және олардың бастамаға қатысу себептері анықталды. Қытайдың аймақта бастаманы жүзеге асыруының себептері анықталды. Бұл зерттеу жұмысы Қытайдың Орталық Азия елдерімен ынтымақтастығы контекстінде "Бір белдеу-бір жол" бастамасын талдауға және бағалауға бағытталған және "Бір белдеу - бір жол" бастамасының мәні мен мазмұны қарастырылады, осы бастама шеңберінде ҚХР-ның Орталық Азия мемлекеттерімен ынтымақтастығының негізгі бағыттары айқындалады, тап болатын артықшылықтар мен сын-тегеуріндер талданады жобаға қатысушылар, сондай-ақ қатысушылар мен жалпы өңір үшін осы ынтымақтастық моделінің әлеуеті зерттеледі. Жұмыста ресми құжаттарды, статистикалық деректерді, сондай - ақ "Бір белдеу-бір жол" бастамасын зерделеуге және бағалауға және оның Орталық Азиядағы өңірлік ынтымақтастыққа әсерін бағалауға бағытталған академиялық зерттеулерді талдауды қамтитын кешенді әдіснамалық тәсіл қолданылады. Сондай - ақ, мақалада "Бір белдеу-бір жол" бастамасы түрінде ұсынылған Қытайдың Орталық Азия елдерімен ынтымақтастығының жаңа моделі баяндалады және оның қатысушы елдер мен жалпы өңірдің экономикалық, саяси және әлеуметтік-мәдени дамуына әсерін талдау жүргізіледі.

Алғыс: Мақала ҚР Білім Министрлігінің Шығыстану институтының "Шығыс елдеріндегі ынтымақтастықты дамыту және өңірлік қауіпсіздік жүйесін қалыптастыру контекстіндегі Қазақстанның сыртқы саясаты" бағдарламасы шеңберінде дайындалды.

Түйін сөздер: Орталық Азия, Қытай, Бір белдеу - бір жол, Жібек жолы экономикалық белдеуі, инвестициялар, Қазақстан, ынтымақтастық, инфрақұрылым.

Kozhirova S. B.

R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

E-mail: sbako@yandex.ru

THE ONE BELT - ONE ROAD INITIATIVE – NEW MODEL OF CHINA’S COOPERATION WITH THE COUNTRIES OF CENTRAL ASIA

Abstract. The initiative of the People's Republic of China "One Belt, One Road" opens up new opportunities for the development of the economies of Central Asia and Kazakhstan. The PRC's presence is expanding, reflecting Beijing's desire to play a more significant role in the region. In Central Asia, there are processes of paradigm shift in development and the formation of a new regional order. The common features of the countries of the region and the reasons for their participation in the initiative are revealed. The reasons for China's implementation of the initiative in the region have been identified. This research work is aimed at analyzing and evaluating the "One Belt, One Road" initiative in the context of China's cooperation with the countries of Central Asia and examines the essence and content of the "One Belt, One Road" initiative, identifies the main areas of cooperation between the PRC and the Central Asian states within the framework of this initiative, analyzes the advantages and challenges faced the participants of the project, as well as the potential of this model of cooperation for the participants and the region as a whole is being explored. The work uses a comprehensive methodological approach, including the analysis of official documents, statistical data, as well as academic research aimed at studying and evaluating the Belt and Road Initiative and its impact on regional cooperation in Central Asia. The article also highlights a new model of cooperation between China and the countries of Central Asia, presented in the form of the "One Belt, One Road" initiative, and analyzes its impact on the economic, political and socio-cultural development of the participating countries and the region as a whole.

Acknowledgements: The article was prepared within the framework of the program of the Institute of Oriental Studies of the Ministry of Education of the Republic of Kazakhstan “Foreign policy of Kazakhstan in the context of the development of cooperation and the formation of a regional security system in the countries of the East.”

Key words: Central Asia, China, One Belt, One Road, Silk Road Economic Belt, investments, Kazakhstan, cooperation, infrastructure.

Автор туралы мәлімет:

Кожирова Светлана Басиевна, саяси ғылымдарының докторы, профессор, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторе:

Кожирова Светлана Басиевна, доктор политических наук, профессор, Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан.

Information about the author:

Svetlana Kozhirova, Doctor of Political Science, Professor, R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.

FTAMP 03.91

Керімбаев Е.

ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: erker_70@mail.ru

ҚАЗАҚСТАНДА «БІР БЕЛДЕУ – БІР ЖОЛ» АЯСЫНДА ҚЫТАЙ ТІЛІ МЕН МӘДЕНИЕТІНІҢ ҚАРҚЫНДЫ ТАРАЛУЫ

Аңдатпа. ХХІ ғасырдағы халықаралық қатынастардың бір ерекшелігі дамыған елдердің ұзақ мерзімдік халықаралық стратегиясын жүзеге асыру үшін жұмсақ күш тәсілін қолдануынан байқалады. Мұны соңғы кезде қарқынды дамыған Қытай мемлекетінен анық аңғаруға болады.

«Жұмсақ күш» қолдануда Қытай үкіметі ұлттық тілі мен мәдениетін әлемге тарату арқылы мақсатқа жетуді көздеді. Оның бұл саясатын әлем елдерінің оңай әрі тез қабылдауының басты себебі, Қытайдың экономикалық ықпалының әлемде арта түсуінде, сондай-ақ бүкіл дүние жүзіндегі елдермен сауда-экономикалық байланыстарының дамуы мен өзара мүдделілігінің артуында. Сондықтан әлем елдерінің Қытайға деген қызығушылығы артып, оның тілі мен тарихи мәдениетін білуге ынтасы күшейді.

Қытай өзінің ұлттық мәдениетін әлемге тарату үшін, әлем таныған ұлы гуманист ойшыл Конфуцийдің есімімен аталатын институттар құрып, қытай тілі мен мәдениетін әлемде жалпыластыру саясатын жүргізуді қолға алды. Сонымен қытай тілін оқыту Қытайдың сыртқы саясатының маңызды мазмұнына айналды.

Мақалада ҚХР-дың «Бір белдеу – бір жол» жобасының жаһандануға ұсынған жаңа үлгісі екені, экономикамен қатар гуманитарлық салаға да күш салуға ниетті екені пайымдалған. Осы жоба ұсынылғаннан кейін Қытайдың еліміздегі қытай тілі мен қытай мәдениетін қарқынды түрде таратуға күш салып отырғаны дәйектелген.

Түйін сөздер: қытай тілі мен мәдениеті, «Бір белдеу-бір жол», Конфуций институттары; «жұмсақ күш» саясаты, тілдік саясат.

Кіріспе

Жаһандық өзгерістер мен экономикалық өзара іс – қимылдың белсенді дамуы жағдайында "Бір белдеу-бір жол" бастамасы Қазақстанда қытай тілі мен мәдениетінің қарқынды таралуын ынталандыратын маңызды платформа болып табылады. Қытай ұсынған бұл бастама жаһандық сауданы ілгерілету құралы ретінде ғана емес, сонымен қатар қатысушы елдердің әлеуметтік-мәдени аспектілеріне айтарлықтай әсер етеді.

Осы тұрғыда Қытай тілі мен мәдени элементтердің қазақстандық қоғамға енуі стратегиялық маңызға ие болады. Бұл мәдени түсінікті тереңдетуге, білім беру көкжиегін кеңейтуге және елдер арасындағы дипломатиялық байланыстарды нығайтуға бірегей мүмкіндіктер туғызады. Осы кіріспеде біз "Бір белдеу – бір жол" бастамасының Қазақстанда қытай тілі мен мәдениетінің таралуына әсер етуінің негізгі аспектілеріне шолу жасаймыз, сондай-ақ жаһандық мәдени динамика контекстінде осы өзара іс-қимылдың перспективаларын қарастырамыз.

Зерттеу материалдары мен әдістері

«Бір белдеу – бір жол» бастамасы аясында Қазақстанда қытай тілі мен мәдениетінің қарқынды таралуы тақырыбы бойынша өзекті ғылыми зерттеулерге, мақалаларға, есептерге және басқа да дереккөздерге ғылыми талдау жүргізу. Медиа, әлеуметтік медиа, танымал мәдениет және басқа тарату арналарын зерттеу арқылы қытай мәдениетінің Қазақстандағы

өнер, кинематография, аспаздық, сән және т.б. сияқты өмірдің әртүрлі салаларына әсерін аналитикалық әдіс арқылы талдауға бағытталған. Сондай-ақ, инвестициялар, сауда, туризм және ынтымақтастықтың басқа да нысандары сияқты Қазақстанда қытай тілі мен мәдениетінің таралуының экономикалық аспектілерін зерттеу. Қытай тілі мен мәдениетінің таралуы туралы деректерді «Бір белдеу – бір жол» бастамасына қатысатын салыстырмалы әдіс арқылы басқа елдердегі ұқсас процестерін анықтау.

Талқылау

«Бір белдеу-бір жол» бастамасы аясында Қазақстанда қытай тілі мен мәдениетін қарқынды тарату тақырыбы салыстырмалы түрде зерттелген, бірақ одан әрі зерттеуді қажет етеді. Бұл тақырыпқа қатысты кейбір академиялық жұмыстар, есептер мен мақалалар бар, бірақ ол қытай-қазақстан қатынастарының басқа аспектілерімен салыстырғанда аз зерттелген күйінде қалып отыр. Соңғы жылдары бұл тақырыпқа деген қызығушылықтың айтарлықтай өсуі байқалды, бұл "бір белдеу – бір жол" бастамасы аясында екі ел арасындағы ынтымақтастықтың кеңеюіне байланысты. Дегенмен, бұл процесті неғұрлым толық түсіну үшін қытай тілін оқыту саясатының тиімділігін талдауды, мәдени әсерді зерттеуді, сондай-ақ экономикалық ынтымақтастық перспективаларын және осы құбылыстың әлеуметтік-мәдени салдарын бағалауды қоса алғанда, қосымша зерттеулер жүргізу қажет.

Зерттеу нәтижелері

«Бір белдеу – бір жол» (一帶一路 – Yı dai yı lu) – Қытай Халық Республикасының (ҚХР) 2013-шы жылдары ұсынған «Жібек жолының экономикалық белдеуін отрақ құру» және «XXI ғасыр теңіз Жібек жолын» ортақ құру жобаларының біріктірген атауы.

Бұл бастаманың мәні Қытайдың қатысуымен екі жақты және көп жақты тетіктер мен өзара іс-қимыл құрылымдарын жандандыру арқылы халықаралық ынтымақтастық пен дамудың жаңа моделін іздестіру, қалыптастыру және ілгерілету. Ежелгі Жібек жолы рухын жалғастыру және дамыту негізінде қамтылған аймақта экономикалық әріптестіктің жаңа тетіктерін жасауға, тартылған елдердің экономикалық өркендеуін ынталандыруға, әртүрлі өркениеттер арасындағы мәдени алмасулар мен байланыстарды нығайтуға, сондай-ақ бейбітшілік пен тұрақты дамуға жәрдемдесуге шақырады.

ҚХР 2017 жылы 14 маусым күні 100 ден астам мемлекеттің өкілдерін Бейжіңге шақырып бірінші рет салтанатты саммит өткізді. Алғашқы саммитте Қытай басшысы халықаралық инициативасын ұсынудың тарихи, реалдық негіздерін, ынтымақтастық концепциясы мен принциптерін, жүзеге асыру механизмдері мен қаржы көздерін нақтылады.

Форумда Си Цзиньпин 2013 жылдан бері осы инициативаға ат салысып жатқан елдер «Жібек жолы рухын» асқақтатты, ғылым-білім, ағартушылық, мәдениет, денсаулық сақтау саласындағы серіктестікті жолға қойды және халықтар арасындағы қарым-қатынасқа қолдау көрсетті, жобаға қатысты қоғамдық ой сана қалыптастырды, оның әлеуметтік базасын нығайтты деп атап өтті. Ол қытай үкіметі белдеу бойындағы елдерге жылына 10 мың стипендия тағайындағанын, басқа мемлекеттердің үкіметі де Жібек жолы бойындағы мемлекеттер үшін арнайы стипендиялар тағайындағанын айтты. ҚХР үкіметі халықаралық мәдениет және білім саласындағы барыс-келістер мен алмасуларға, өнер мен кино фестивальдарын, түрлі деңгейдегі конференциялар мен диалогтарды өткізуге барынша қолдау көрсетіп отырды. Мұның бәрі гуманитарлық саладағы қарым-қатынастарды жан-жақты ете түсті.

Си Цзиньпин бес компоненттен тұратын жаңа схема, «Бір жол – бір белдеуді» «бейбітшілік жолы», «көркейген жол», «ашықтық жолы», «инновация жолы», «өркениет жолы» ретінде қалыптастыруды ұсынды. Яғни, Бір жол – бір белдеуді дамытуда гуманитарлық салаға күш салынатыны байқатты. Қытай басшысының сөзінше бұл үшін

өркениеттер арасындағы қарым-қатынастың көмегімен олардың арасындағы алшақтықты қысқарту керек, өзара өркениеттерді зерттеу арқылы олардың арасындағы қайшылықты жою керек, өркениеттердің бірлесіп өмір сүруінің арқасында бір өркениет бір өркениеттен артық деген менмендіктен арылу керек. Ал ол үшін барлық мемлекеттердің арасында өзара түсінушілік, өзара құрмет және өзара сенімді күшейту керек [1].

2019 жылы 26 сәуір күні Қытай төрағасы Си Цзиньпин екінші рет өткен «Бір белдеу-бір жол» халықаралық ынтымақтастық саммитінде «Бір ниетпен «Бір белдеу – бір жолдың» көркем болашағын бірге құрайық» деген тақырыпта баяндама жасады. Алғашқы саммитте Қытай басшысы халықаралық инициативасын ұсынудың тарихи, реалдық негіздерін, ынтымақтастық концепциясы мен принциптерін, жүзеге асыру механизмдері мен қаржы қайнарларын пайымдаса, бұл жолы жобаны іске асырудың нәтижесін қорытып, алда жасайтын жұмыс жоспарымен бөлісті.

Отандық қытайтанушы ғалым Нәбижан Мұқаметханұлы Қытайдың 2017 және 2019 жылдары «Бір белдеу – бір жол» халықаралық ынтымақтастық саммитінде ҚХР төрағасының жасаған баяндамасы мен ұсынған жоспарын сараптай келе, ««Бір белдеу – бір жол» жобасы қытайлық жаһанданудың моделі екенін анық аңғаруға болады. Қытай өзінің осы жобасын іске асыру үшін, саяси-дипломатиялық, сауда-экономикалық және рухани-мәдени салада жаппай пәрменді жобалар мен шаралар іске асырып келеді»[2] деп пайымдайды

«Бір белдеу – бір жол» жобасының негізгі мақсаты белдеу бойындағы елдердің саясат, инфрақұрылым, сауда-саттық, инвестиция саласындағы және халықтары арасындағы «өзара сәйкестік пен өзара байланыс» болса, бұған қол жеткізу үшін тілдің алатын орны ерекше екені белгілі.

Тілдік «өзара сәйкестік пен өзара байланыс» бір қарағанда бір тілден бір тілге аудару мәселесі ғана болып көрінуі мүмкін. Алайда, шындығында мұның артында бір-бірінің тарихын, мәдениетін, мемлекеттік жағдайын, қоғамдық ой-санасын және де басқа аспектілерін түсініп-білу сияқты үлкен мәселе жатыр. Сондықтан ҚХР қытай тілін таратуда екі бағытқа күш сала бастады; біріншіден, қытай тілі мен мәдениетін тарату; екіншіден, басқа елдің тілі мен мәдениетін үйрену және түрлі елдер арасындағы мәдени-тілдік байланыс орнату.

Пекин шет тілдер университетінің ректоры Пан Лонг 2015 жылы Боао Азия форумында сөйлеген сөзінде, «Бір жол – бір белдеу» стратегиясына қолдау көрсету үшін, Пекин шет тілдер университеті жақын арадағы 5 жылда тілге қатысты 100 мамандық ашатынын жариялады. ««Бір жол – бір белдеу» стратегиясын жүзеге асыру барысында екі елдің мәдениетінен жақсы хабары бар тіл мамандары өте қажет болады. Дәл қазіргі уақытта мұндай кадрлар мүлде жетіспейді. Қытаймен арада дипломатиялық қарым-қатынас орнатқан елдердің ішінде, оқу орындарында қытай тілі арнайы оқытылмайтын әлі де болса 38 мемлекет бар» деп атап өтті ректор [3].

Қытай «Бір жол – бір белдеу» бойындағы елдердің халқына қытай тілін оқыту, Қытай мен басқа мемлекеттер арасындағы мәдени байланыстың маңызды құралы деп есептеді. Шет елдерде Конфуций институттары мен сыныптарын көптеп ашудың қытай тілі мен мәдениетін әлемдік арада кеңінен таратуда маңызы зор. Сонда да болса Қытай үкіметі «Бір жол – бір белдеу» бойындағы елдерде Конфуций институттары мен сыныптары әлі де болса жеткілікті мөлшерде ашылмаған деп есептеді. «Бір жол – бір белдеу» стратегиясына тартылған елдер әлемдегі мемлекеттердің 36% құрады. Алайда, осы елдердің ішінде Конфуций институттары мен сыныптары ашылған елдер 28% шамасы ғана болды. Бұл мемлекеттерді ашылған Конфуций институттары мен сыныптарының саны бүкіл әлемде ашылған институттардың 22% құрады [4]. «Бір жол – бір белдеу» инициативасы қамтитын ауқымды территорияда қытай тілінде сөйлейтіндердің санын арттыру, Қытайдың алдыға қойған мақсаттары мен жоспарларына тікелей қатысты болды.

Осылайша 2017 жылдың 19 сәуірінде Абылай хан атындағы халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті Қытайдың Оңтүстік-Батыс университетімен бірлесіп Қазақстанда бесінші Конфуций институтын құрды.

2017 жылдың желтоқсан айында Сиан қаласында Конфуций институттарының 12-конференциясы өтті. 140 мемлекеттен Конфуций институттарының өкілдері мен университет ректорлары жиналған үлкен жыйында талқыға түскен негізгі тақырыптардың бірі, Конфуций институттарының «Бір жол – бір белдеу» инициативасын жүзеге асыруға қолдау көрсетуі болды.

Осыған байланысты Қытайдың сыртқы саясатындағы лингвистикалық фактор жаңа формаға өте бастады. Қытай үкіметінің 2013 жылы қолға алған «Бір жол – бір белдеу» стратегиясына сәйкес «Қытайдың жақын елдерге бағытталған сыртқы саясаты жан-жақты дамыған, кемел кезеңге аяқ басты, тиісінше тілдік стратегияның маңыздылығы да арта түсті. Айналадағы көрші елдердің тілін оқып-үйретуді қолға алу мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін өте өзекті болды.

Осылайша, Қытай жақын орналасқан елдермен арада тілдік байланысты дамытуды көздеп отыр. Оның ішінде Ресей, Монғол, Қазақстан, Қырғыз Республикасы, Оңтүстік Корея, Жапония, Филиппин, Малайзия, Бруней, Индонезия, Сингапур, Солтүстік Корея, Вьетнам, Өзбекістан, Түркіменістан, Түркия, Иран, Бангладеш, Шри-Ланка, Таиланд, Камбоджа, Тәжікістан, Ауғаністан, Пакістан, Индия, Непал, Бутан, Бирма және Лаос сияқты 29 ел бар.

Қытай аталған мемлекеттермен арадағы қарым-қатнаста тек қана қытай тілі мен мәдениетін экспорттауды ғана көздеп отырған жоқ, сонымен қатар осы елдердің тілін өз ішінде оқытуды да қолға алмақшы. Осыған орай, 2013 жылдың қараша айында үкіметтің қолдауымен Пекин тілдер және мәдениет университетінің базасында, айналадағы жақын орналасқан мемлекеттердің тілі мен мәдениетін зертеуге арналған координациялық-инновациялық орталық құрылды. Құрылған орталықтың міндеттеріне мемлекеттің сыртқы тілдік стратегиясына бағыт-бағдар беріп отыру, лингвистика саласындағы менеджер-мамандарды, маңызды деген тілдерді меңгеретін және зерттейтін дарындарды дайындау, сол тілдерде интернет-ресурстар жасап шығу, сонымен қатар Қытайда шет тілдерін оқыту мен қытай тілін шет елдерге таратуды координация жасау кіреді. Мұнан бөлек, осы университетте құрамына тіл білімі саласында мамандар дайындайтын бірнеше мамандандырылған институттар кіретін Лингвистикалық академия құрылды.

Бұл ауқымды жобаға басқа да мекемелер мен ұйымдарда жұмыс істейтін көптеген тіл мамандары да қатысады. Атап айтқанда, Қытайдың халықтық азат ету армиясының шет тілдер әскери Институтының, Қытайдың Орталық ұлттар Университетінің, ҚХР қоғамдық ғылымдар Академиясына қарасты Этнография және антропология институты мен Тіл білімі институтының мамандары тартылады. Дәстүрлі ғылым-білім технологияның дамыған, ең жаңа үлгілерімен қамтамасыз етіледі. Оның ішінде компьютерлік тілдік технологияларды зерттеумен айналысатын Аньхуйдың iFLYTEK компаниясы қолдау көрсетуге ниет білдіріп отыр. Сонау 1897 жылы құрылып, өзінің филология саласындағы басылымдарымен танымал «Шаньюиньшугуань - 商务印书馆» баспасы қытайлық лингвист мамандардың көрші мемлекеттердің тілін зерттеуде жеткен жетістіктері мен жаңалықтарын басып, таратуға дайын. Бұл жобаға сырттан шет елдерде жұмыс жасап жатқан Конфуций институттары көмекке келеді деп жоспарланып отыр. Соңғы кездері қойылған талап бойынша, бұл институттардың оқытушылары тек қана қытай тілін оқытып қана қоймай, сонымен қатар өздері де қызмет жасап отырған елдердің тілін меңгерулері керек [5].

Қытай төрағасы Си Цзиньпин 2013 жылы қыркүйекте Орталық Азия елдеріне жасаған сапарында алдымен Астанаға келді. Ол Назарбаев университетінде сөйлеген сөзінде «Жібек

жолы экономикалық белдеуін ортақ құрайық» деген ұсыныс жасады, сондай-ақ осы жоба аясында әр жылы Қытайға барып оқуға 30 мың грант бөлетінін мәлімдеді [6].

Мұнан бөлек, Қытай үкіметі Конфуций институттары арқылы Қытайға барып оқитын гранттарын көбейтіп отыр. Қытайдың әртүрлі жобалары бойынша бөлінген гранттарға ие болған және өз қаражатымен Қытайға барып оқитындардың да қатары көбейді. Кейбір мәліметтерге сүйенсек, 2012 жылы Қытайдың жоғарғы оқу орындарында 9565 студент оқыса, 2014 жылы 11764 студентке жеткен. Ал, 2018 жылы олардың ұзын саны 17 мыңға жеткен [7].

Шынында Қытайдың «Бір белдеу - бір жол» жобасы мен 2014 жылы жарияланған Қазақстан президентінің «Нұрлы жол-болашаққа бастар жол» жаңа экономикалық стратегиясының өзара сәйкесуінің арқасында Қазақстан-Қытай қатынастарының дамуы 2015 жылы жаңа кезеңге көтерілді. Соған байланысты қазақстандық жастардың қытай тілін оқуға қызығушылығы да арта түсті.

Қытайдың «Бір белдеу – бір жол» инициативасы жарияланғаннан кейін Қытайдың осы белдеудің бойында орналасқан мемлекет жастарына, әсіресе, зерттеумен айналысатын магистранттар мен докторанттарға берілетін гранттардың саны күрт өскенін байқауға болады. Бір жылдық немесе түрлі қысқа мерзімдік тілдік стажировкаларға берілетін гранттар негізінен шет провинцияларда орналасқан қалалардағы оқу орындарына жіберіле бастады. Пекин, Шанхай сияқты ірі қалаларға белдеудің бойында орналасқан мемлекеттерден зерттеумен айналысатын жастар тартылды. Қазақстаннан Қытайға барып оқитын жастардың арасында да магистранттар мен докторанттар көбейді. Оларға бекітіліп берілген зертеу тақырыптары тікелей Қазақстанмен байланысты болды. Яғни, өз саласы бойынша Қазақстанға қатысты тақырыпты қытайларға зерттеп беріп жатыр деген сөз. Ол жас зерттеушілердің дені бұрын қытай тілін мүлде оқымағандар. Қытайға барғаннан кейін бір жылдық қана тілдік дайындықтан өтеді. Алайда, бір жыл ғана қытай тілін оқу, зерттеумен айналысуға, қытай тілінде ғылыми еңбек жазуға мүлдем жеткіліксіз. Олар елден жиған-терген материалдарын қытайға тасуда және адам жалдап болса да қытай тіліне аударуда. Бұл қытай үшін өте тиімді амал болып отыр. Түрлі салада зерттеумен айналысатын, сол елдің тілі мен жағдайын жақсы білетін маман дайындау үшін Қытай орасан зор шығын мен уақыт зая кетіретін еді. Бір ғана мысал, Қазақстан жоғарғы оқу орындарында бакалавр деңгейін қазақ тілі мен әдебиеті мамандығы бойынша бітіріп, магистратура немесе докторантураны Қытайда жалғастырып жатқан ізденушілерге қазақ фольклорына, эпостарына, аңыз-ертегілеріне, салт-дәстүріне, аңыз-әпсаналарына, қисса-дастандарына қатысты тақырыптар беріледі. Эпостардағы кейіпкерлердің ер жүрек батыр, елін-жерін сүйетін тұлға болып қалыптасуына қандай факторлар әсер ететінін зерттеп-зерделеу тапсырылады. Мұнан бөлек, бала тәрбиесі, отбасы құру, ерлі зайыптылар, туған-туыс, ағайын-бауыр арасындағы қарым қатынастың негізінде қандай принциптер тұрғаны, тіпті аңыз-ертегілердегі аждаһа, жалмауыз кемпір, жын, пері, дию, жезтырнақ сияқты мистикалық кейіпкерлердің артында қандай образдар тұрғанын қарастыру сияқты нәзік мәселелер де назардан тыс қалып жатқан жоқ.

Бұлардың ішінде Қазақстанның экономика, қаржы, логистика, оқу-ағарту, журналистика, бұқаралық ақпарат құралдары, спорт және тағы да басқа көптеген салаларда зерттеумен айналысып жатқан жас ғалымдар жетерлік.

Жоғарыда айтып кеткеніміздей Қытай «Бір белдеу - бір жол» бойында орналасқан елдердің тілі мен мәдениетін оқуды да қолға ала бастады. Осы саясаттың аясында ҚХР жоғарғы оқу орындарында Қазақстанның мәдени орталықтары мен қазақ тілін үйренетін топтар ашыла бастады.

2015 жыл Қытайдың жоғарғы оқу орындарында 3 бірдей Қазақ орталығы ашылды. Қазан айында Сұлтанмахмұт Торайғыров атындағы Павлодар Ұлттық университеті мен Шанхайдың Тунци университеті арасындағы серіктестік меморандумы бойынша ҚХР-да

ең алғашқы қазақ тілі мен мәдениетінің орталығы ашылды. Орталық Тунцзи университетінің кітапханасында жұмыс жасайды.

Сол жылдың қараша айында Шанхай шет тілдер университетінде тағы бір Қазақстан орталығы ресми ашылды. Бұл орталық Шанхай қаласындағы Қазақстан Республикасының Бас консулдығы, «Болашақ» стипендиясының ресми администраторы «Халықаралық бағдарламалар орталығы» АҚ және Шанхай шет тілдер университеті арасындағы келісіммен құрылды. Орталық шетел студенттер мен ғылыми қауымдастықты Қазақстанның тарихымен, мәдениетімен, салт-дәстүрімен және экономикада, сыртқы, ішкі саясатта жеткен жетістіктерімен таныстыратын орынға айналады. Сонымен қатар жақында қазақ тілі кафедрасын құру жоспарланып отырғаны айтылды.

Орталықты ашу барысында «Халықаралық бағдарламалар орталығы» АҚ мен Шанхай шет тілдер университеті арасында «Болашақ» бағдарламасы бойынша қытай тілінің синхронды аудармашыларын дайындау туралы меморандумға қол қойылды. Шараға Қазақстан Республикасының Қытайдағы елшісі Нұрышев Шахрат пен «Халықаралық бағдарламалар орталығы» АҚ-ның президенті Ғ.Нығыметов қатысты [8].

Тура осындай орталық желтоқсан айында Пекин шет тілдер университетінде ашылды. Шараға Қазақстанның премьер-министрінің бірінші орынбасары Бақытжан Сағынтаев арнайы келіп қатысты.

Б.Сағынтаев Пекин шет тілдер университеті мен Евразиялық Қытайды зерттеу орталығын ашуды жоспарлап отырған «Назарбаев университеті» арасында ғылыми-академиялық серіктестік орнату туралы ұсыныс жасады.

Қазақстан тарапының бірлесуімен ашылған мұндай орталықтардан бөлек, Қытайдың көптеген университеттері жанынан «Бір жол – бір белдеу» бойындағы елдерді зерттеу үшін көптеген ғылыми орталықтар құрылды. Яғни, мұндай әрекеттерден Қытайдың белдеу бойындағы елдерді жан-жақты зерттеуге жақсылап ден қойғанын байқауға болады.

2018 жылы ҚХР-дың Алматыдағы Бас консулдығының қолдауымен Алматыда «Үміт» деп аталатын қытай тілін оқытатын мектепті де ашты. Осындай мектептердің оқу бағдарламасы ҚР мемлекеттік бағдарламасына сай келеме, оны анықтаған адам жоқ.

Қытай үкіметі ендігі жерде Қазақстанның болашақ элитасын қалыптастыратын Назарбаев зияткерлік мектебінде қытай тілі сабағын өтуді қолға алды. Қазір Ақтөбе қаласындағы Назарбаев зияткерлік мектебінде қытай тілін оқытуды бастап кеткен.

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев 2018 жылдың 1 желтоқсанында Назарбаев зияткерлік мектебі оқушыларының қытай тілін үйренуінің маңызы зор екенін атап өткен болатын. Осы бастаманы қолдау және екіжақты достық қатынасты, мектептермен ынтымақтасты нығайту, сонымен қатар қазақстандық оқушылардың қытай тіліне деген қызығушылығын арттыру мақсатында деген сылтаумен 2019 жылдың қыркүйек айында Қытай Халық Республикасының Қазақстандағы елшілігі ҚР Білім және ғылым министрлігіне 27,5 миллион тұратын қытай тілінің оқулықтарын сыйлады [9].

«Қытай тілін оқу – екі ел арасын жақындататын рухани құрал. Сондықтан біз тұрғындар бір-бірін жақсы танығанын, үйреніскенін қалаймыз. Тіл үйренуде мектеп жасы өте қолайлы кезең болғандықтан, балаларға оқу барысында қолдау көрсеткіміз келеді. Келесі жылы мектеп саны 5-6 болып көбейеді деп үміттенеміз. Себебі қытай тілі, мәдениетіне деген сұраныс жоғары. Жақында ҚР президенті Қасым-Жомарт Тоқаевпен кездескенде Конфуций институтының санын арттыруды қолдайтынын айтты. Былтыр желтоқсанда Елбасы қытай тілін үйретуге мән беруді бастады. Сондықтан біз осы бастаманы қолдауды міндет деп білеміз. Елбасы мен президенттің тапсырмаларын іске асыру үшін әлі талай жұмыс істеуіміз керек. Болашақта екі елдің ынтымақтастығы мен серіктестігін нығайту үшін қытайтанушы, қытай тілін үйренушілердің саны көбейеді деген үміттеміз» - деді Чжан Сяо мырза [10].

Елшінің бұл сөзінен, Қытайдың Қазақстандағы қытай тілі мен мәдениетінің ықпалын арттыру саясаты өте ұзақ мерзімді көздеп отырғанын аңғаруға болады.

«Бір жол – бір белдеу» аясында белсенді жүргізілген саясаттың арқасында Қазақстанда қытай тілі мен мәдениетінің таралу аясын кеңейте түсетіні сөзсіз. Қытай үкіметінің қолдауымен Қазақстанның бірқанша жоғары оқу орындарында «Қытай мәдениетінің орталықтары» ашылды. Қазірге дейін Абылай хан атындағы Халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінде, Қазақ мемлекеттік Қыздар педагогикалық университетінде, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінде орталықтар құрылды.

Қытай мен Қазақстанның мәдени мекемелерінің арасында өзара байланыс, қарым-қатынас жандана түсті. Мысалы, 2016 жылдың 31 тамызында Алматыдағы Ұлттық кітапхана жанынан «Қытай мәдениеті мен әдебиеті орталығы» ашылып, оған Қытайдан 7200 кітап әкелінді.

«Бір жол – бір белдеу» инициативасы жарияланға дейін Қытай мәдениетіне, қытай мейрамдарына қатысты іс-шаралар мен концерттер қытай тілін оқитын жоғарғы оқу орындарында ғана атап өтілетін. Және де мұндай іс-шаралардың ауқымы тым үлкен болмайтын. «Бір жол – бір белдеу» жобасы жарияланғаннан кейін қытай мәдениетін насихаттайтын іс-шаралардың ауқымы кеңейе түскенін байқауға болады. 2009 жылдан бері ҚХР елшілігі мен консулдығының күш салуымен, Қытайдың өнер қайраткерлерінің қатысумен өтетін «Көңілді көктем мейрамы», 2013 жылдан бастап Қазақстанның ірі қалаларында, үлкен концерт залдары мен сахналарында, БАҚ құралдарында кеңінен тарату арқылы атап өтілетін болды. Ал енді келесі 2013 жылы тура осы концерт ҚХР Ішкі Монголияның Ухай қаласынан келген әртістердің қатысуымен Алматы және Астана қалаларында үш бірдей сахнада өтті.

2014 жылы «Көңілді көктем мейрамы» гала-концерті Чунцин қаласының ансамблдерінің қатысуымен Астанадағы Бейбітшілік және Келісім сарайында өтті. Бұл мейрам осы залда 2015 жылы Чжэнчжоу би және ән театрының әртістерінің қатысуымен өтті.

2016 жылы Қытайлық дәстүрлі жаңа жылды тойлау Алматы қаласында Абай атындағы Опера және Балет театрында өтсе, Астанада Бейбітшілік және Келісім сарайында жалғасты. Гала-концертті ҚХР Синьцзян көркем театрының би және ән ансамблдері өткізді.

2017 жылы «Көңілді көктем мейрамы» гала-концерті Гуандун провинциясының Ұлттық оркестірінің қатысуымен Алматыдағы Құрманғазы атындағы Қазақ Ұлттық консерваториясының үлкен концерт залында өтті.

2018 жылы Көктем мейрамы «Ni Hao Zhong Guo» деген атпен Қарағанды қаласында да атап өтілді.

2019 жылы Қазақ Ұлттық музейінде «Көңілді көктем» деген атпен фотокөрме ұйымдастырылды.

Мұнан бөлек, кезінде қытай тілін оқитын оқу орындары жекелеп кішігірім атап өтетін Чун цзие мейрамы 2016 жылдан бастап, Алматы қаласы жоғарғы оқу орындары арасындағы Қытайдың «Көктем мейрамына» арналған мерекелік кеші болып, өте ауқымды іс-шара ретінде, дәстүрлі түрде атап өтіле бастады. Бұл іс-шараға Алматыдағы қытай тілі оқытылмайтын, қытайтанушы мамандық дайындамайтын оқу орындарының студенттері де белсенді түрде тартыла бастады.

Екі елдің арасында өткізіліп келе жатқан мәдениет күндерінің де ауқымы үлкейіп, іс-шаралардың сапасы мен саны арта түсті. 2013 жылдың қараша айында Қазақстанның Қытайдағы мәдениет күндері өтті. Осы мәдениет күндерінің аясында екі елдің өнер саласындағы, ғылым-техника, білім беру саласындағы мамандары мен делегацияларының өзара сапарлары жалғасып отырды.

Қазақстанда университеттерде қытай тілін оқыту бағдарламаларын күшейтуді қоса алғанда, білім беру саласында Қытаймен ынтымақтастықты белсенді дамытуда.

Мамандандырылған орталықтар мен курстар, сондай-ақ студенттер алмасу бағдарламалары пайда болды, бұл жастар арасында қытай тілін үйренуге деген қызығушылықты арттыруға ықпал етеді. Ал, тілдің таралуымен бірге қытай мәдениеті де белсенді түрде таралуда. Қытайлық фильмдер, сериалдар, музыка, кітаптар және басқа да өнер түрлері қазақстандық аудитория арасында танымал бола бастады. Бұл мәдени құндылықтармен алмасу және екі халық арасындағы өзара түсіністікті нығайту үшін алаң жасайды. Сонымен бірге, қытай тілі мен мәдениетінің таралуы екі ел арасындағы ынтымақтастықтың экономикалық аспектілерін де көрсетеді. Сауданың, инвестициялардың, туризмнің және экономикалық өзара іс-қимылдың басқа да нысандарының өсуі бизнес-ортада және мамандар арасында қытай тілінің сұранысының артуына ықпал етеді.

Тұтастай алғанда, «Бір белдеу – бір жол» бастамасы шеңберінде Қазақстанда қытай тілі мен мәдениетінің қарқынды таралуы саяси, мәдени, экономикалық және әлеуметтік аспектілерді ескере отырып, мұқият талдауды талап ететін күрделі және серпінді процесс болып табылады.

Қорытынды

Қорыта келгенде Қытай өзінің осы бастамасын іске асыру үшін, саяси-дипломатиялық, сауда-экономикалық және рухани-мәдени салада жаппай пәрменді жобалар мен шаралар іске асырып келеді. ҚХР көрші мемлекеттерге қытай тілін белсенді таратумен қатыр, сол мемлекеттердің тілі мен мәдениетін оқуға ден қойды. Осы саясатты іске асыратын құрылымдар мен мекемелер құрып, олардың мақсат-міндеттерін айқындады. Қытайдың ЖОО-ында қазақ тілі кафедралары мен Қазақ мәдени орталықтары ашылды. Ғылыммен айналысып жүрген жас зерттеушілерге Қытайға барып оқуға, ғылыми атақты сол жақта қорғауға жағдай жасады. Бұл мамандардың зерттеу тақырыбы негізінен Қазақстанды іштей танып-білуге бағытталғанын байқауға болады.

Қытай Қазақстандағы Конфуций институттарының санын 5-ке жеткізді. Әлі де ашуға ниетті. Қытай тілін оқытуды еліміздің болашақ элитасын дайындайтын Назарбаев зияткерлік мектептерінде оқытуды бастап кетті. ҚХР-дың Алматыдағы Бас консулдығының қолдауымен Алматыда «Үміт» деп аталатын қытай тілін оқытатын мектепті де ашты.

Қазақстан мен Қытай арасындағы мәдени іс-шаралардың ауқымы кеңейіп, мазмұны жан-жақты тереңдей түсті.

Қытай мен көрші елдердің тұрғындары арасындағы байланыс пен қарым-қатнастың ауқымының кеңейуі, шекара аймағындағы визасыз сауданың қарқынды дамуы, Жаңа Жібек жолы экономикалық белдеуі жобасы аясында өндіріс орындары мен инфрақұрылымның соғылуы, бірлескен кәсіпорындардың ашылуы көрші елдердің тілін меңгерудің қажеттілігі арттыра түсетіні даусыз. Қалай болғанда да, «Бір жол – бір белдеу» жобасын ұсынумен қатар, Пекин өзінің лингвистикалық стратегиясына да үлкен өзгерістер енгізе бастағаны айқын.

Қытай «Бір жол – бір белдеу» инициативасын жүзеге асыру аясында қытай тілі мен мәдениетінің ықпалын барынша күшейте түскені анық байқалады. Сондықтан Орталық Азия және Қазақстан қоғамында қытайдың қауіп-қатеріне деген күдік күшейе түсті. Өйткені соңғы жылдары Қытай ресми сайттарында жарияланған Қазақстанның тәуелсіздігіне қауіп төндіретін мәлімдемелердің елімізде ресми және бейресми түрде қатты наразылық туғызғаны жайдан жай емес. Себебі, Қытай өзінің жүргізіп отырған мәдени ықпалының түп мақсатын аңғартып алды.

Әдебиет:

1. Ломаное А.В.. Стратегия культурного влияния Китая в проекте «Один пояс, один путь» <https://cyberleninka.ru/article/n/strategiya-kulturnogo-vliyaniya-kitaya-v-proekte-odin-poyas-odin-put> [Электронный ресурс]
2. Мұқаметханұлы Н. «Бір белдеу – бір жол» және жаһандану жолайырығы ["One Belt – One Road" and the crossroads of globalization]. <https://abai.kz/post/90371> [Электронды ресурс]
3. Пэн Жун. Число специальности по иностранным языкам достигнет более 100 в ближайшее 5 лет [Электронный ресурс] //Официальный сайт Агентства Синьхуа. — Режим доступа: http://education.news.cn/2015-03/28/c_1114794706.htm [Электронный ресурс]
4. Сколько языков нам нужно изучать для идти вдоль проекта «Один пояс-один путь» [Электронный ресурс]//Официальный сайт Айвейбань интернета. — Режим доступа: <http://www.aiweibang.com/yuedu/46257943.html> [Электронный ресурс]
5. Керімбаев Е., Шәріпқазы Н., Қытайдың сыртқы саясатындағы тілдің рөлі. ҚазҰУ Хабаршы, шығыстану сериясы 2018,№1 (84), 54-60 б.
6. Укреплять дружбу народов, вместе открыть светлое будущее. Выступление Председателя. КНР Си Цзиньпина в Назарбаев университете. [http, // kz.china-embassy.org](http://kz.china-embassy.org), 16 сентября 2013 [kz.china-embassy.org/rus/ztbd/XJPFWSKST/t1077192.htm] [Электронный ресурс]
7. 2014 nian quan guo lai hua liu xue sheng shu ji tun ji. Zhonghua Renmin Gong he guo Jiao yu bu. [Национальная статистика иностранных студентов в 2014 году. Министерство образования КНР [\[http://www.moe.gov.cn/jyb_xwfb/gzdt_gzdt/s5987/201503/t20150318_186395.html\]](http://www.moe.gov.cn/jyb_xwfb/gzdt_gzdt/s5987/201503/t20150318_186395.html) 25 февраля 2019
8. В Китае открылся первый центр Казахстана. 17 ноябрь 2015 года, <https://strategy2050.kz/ru/news/28405/> [Электронный ресурс]
9. Учебники китайского языка на 27 млн тенге передало школам Казахстана посольство КНР <https://informburo.kz/novosti/uchebniki-kitayskogo-yazyka-na-27-mln-tenge-peredalo-kazahstanskim-shkolam-posolstvo-knr.html> [Электронный ресурс]
10. Қазақтың балалары екінші сыныптан бастап Қытай тілін меңгеретін болады. <https://adyrna.kz/post/21902?fbclid=iwar0dahu6d87vnskl6hy0nsans2nnzxfmgslklpovtlivlcb9j2g39zvrc> [Электронды ресурс]

References:

1. Lomanoe A.V. The strategy of China's cultural influence in the «One Belt, One Road» project <https://cyberleninka.ru/article/n/strategiya-kulturnogo-vliyaniya-kitaya-v-proekte-odin-poyas-odin-put> [Electronic source]
2. Muqametkhanuly N. «Bir beldeu - bir zhol» zhane zhakandanu zolaiyrygy. <https://abai.kz/post/90371>
3. Peng Rong. The number of foreign language majors will reach more than 100 in the next 5 years // Official website of the Xinhua Agency. — Access mode: http://education.news.cn/2015-03/28/c_1114794706.htm [Electronic resource]
4. How many languages do we need to learn to follow the «One Belt, One Road» project Official website of the Aiweiban Internet. — Access mode: <http://www.aiweibang.com/yuedu/46257943.html> [Electronic resource]//
5. Kerimbaev E., Sharipkazy N., Kytaydyn syrtyky sayasatyndagy tildin roli [The role of language in China's foreign policy]. Kazu Khabarshy, shygystan series 2018, No. 1 (84), 54-60 b.
6. Strengthen the friendship of peoples, together open a bright future. Speech by the Chairman. China Xi Jinping at Nazarbayev University [http, // kz.china-embassy.org](http://kz.china-embassy.org), September 16, 2013 [kz.china-embassy.org/rus/ztbd/XJPFWSKST/t1077192.htm]

7. 2014 nian quan guo lai hua liu xue sheng shu ji tun ji. Zhonghua Renmin Gong he guo Jiao yu bu. [National statistics of international students in 2014. Ministry of Education of the People's Republic of China

[http://www.moe.gov.cn/jyb_xwfb/gzdt_gzdt/s5987/201503/t20150318_186395.html]

February 25, 2019

8. The first center of Kazakhstan opened in China. November 17, 2015, <https://strategy2050.kz/ru/news/28405/> [Electronic resource]//

9. Chinese language textbooks worth 27 million tenge were donated to schools in Kazakhstan by the Chinese Embassy <https://informburo.kz/novosti/uchebnyki-kitayskogo-yazyka-na-27-mln-tenge-peredalo-kazahstanskim-shkolam-posolstvo-knr.html> [Electronic resource]//

10. Kazakhtyn balalary ekinshi synyptan bastap Qytay tilin mengeretin bolady. <https://adyrna.kz/post/21902?fbclid=iwar0dahu6d87vnskl6hy0nsans2nnzxfmgsrklpovtlivlcb9j2g39zvpq> [Electronic resource]

Керимбаев Е.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

E-mail: erker_70@mail.ru

ИНТЕНСИВНОЕ РАСПРОСТРАНЕНИЕ КИТАЙСКОГО ЯЗЫКА И КУЛЬТУРЫ В КАЗАХСТАНЕ В РАМКАХ «ОДИН ПОЯС – ОДИН ПУТЬ»

Аннотация. Одна из особенностей международных отношений в XXI веке заключается в применении развитыми странами мягкого силового подхода к реализации долгосрочной международной стратегии. Это ясно видно из быстроразвивающегося в последнее время Китайского государства. В использовании "мягкой силы" китайское правительство стремилось достичь цели, распространяя свой национальный язык и культуру по всему миру. Главная причина, по которой он легко и быстро принимает эту политику стран мира, заключается в росте экономического влияния Китая в мире, а также в развитии торгово-экономических связей и взаимной заинтересованности со странами во всем мире. Поэтому возрос интерес стран мира к Китаю, усилилось желание изучать его язык и историческую культуру. Китай начал проводить политику обобщения китайского языка и культуры в мире, создавая институты, названные в честь Конфуция, великого гуманиста-мыслителя, признанного миром, чтобы распространить свою национальную культуру в мире. Таким образом, преподавание китайского языка стало важным содержанием внешней политики Китая.

В статье подчеркивается, что проект КНР «Один пояс-один путь» является новой моделью для глобализации, он намерен приложить усилия как в экономике, так и в гуманитарной сфере. После представления этого проекта, Китай активно продвигает китайский язык и китайскую культуру в нашей стране.

Ключевые слова: китайский язык и культура, «Один пояс-один путь», Институты Конфуция, политика «мягкой силы», языковая политика.

Kerimbayev E.

Kazakh National University al-Farabi, Almaty, Kazakhstan

E-mail: erker_70@mail.ru

INTENSIVE DISSEMINATION OF CHINESE LANGUAGE AND CULTURE IN KAZAKHSTAN WITHIN THE FRAMEWORK OF «ONE BELT, ONE ROAD»

Abstract. One of the features of international relations in the 21st century is the application by developed countries of a soft power approach to the implementation of a long-term international strategy. This is clearly evident from the rapidly developing Chinese state.

In using "soft power", the Chinese government sought to achieve its goal by spreading its national language and culture around the world. The main reason why he easily and quickly adopts this policy of the countries of the world is the growth of China's economic influence in the world, as well as the development of trade and economic ties and mutual interest with countries around the world. Therefore, the interest of the countries of the world in China has increased, the desire to study its language and historical culture has increased.

China has begun to pursue a policy of generalizing the Chinese language and culture in the world, creating institutions named after Confucius, a great humanist thinker recognized by the world, in order to spread its national culture in the world. Thus, teaching Chinese has become an important content of China's foreign policy.

The article emphasizes that the PRC's "One Belt, One Road" project is a new model for globalization, it intends to make efforts both in the economy and in the humanitarian sphere. After the presentation of this project, China is actively promoting the Chinese language and Chinese culture in our country.

Key words: Chinese language and culture, "One Belt, One Road", Confucius Institutes; soft power policy, language policy.

Автор туралы мәлімет

Керімбаев Ержан – PhD, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Шығыстану факультеті, Қытайтану кафедрасы, Алматы, Қазақстан

Сведения об авторе

Керимбаев Ержан – PhD, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Факультет востоковедения, Кафедра китаеведения, Алматы, Казахстан

Information about the author

Kerimbayev Erzhan – PhD, Al-Farabi Kazakh National University Faculty of Oriental Studies, Department of Chinese Studies Almaty, Kazakhstan

МРНТИ 03.91

Байдаров Е.У.

Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан

E-mail: erkin_u.68@mail.ru

РЕГИОНАЛЬНЫЙ ДИАЛОГ КИТАЙ + ЦЕНТРАЛЬНАЯ АЗИЯ: ОТЛИЧИЯ ОТ ДРУГИХ АНАЛОГИЧНЫХ ФОРМАТОВ И ВОЗМОЖНОСТИ ДЛЯ РЕГИОНА

Аннотация. Данная статья рассматривает особенности регионального диалога КНР со странами Центральной Азии («С5+1»). Основная цель исследования – определить, какие возможности предлагают Центральной Азии дипломатические отношения с Китаем, по сравнению с форматами регионального сотрудничества с Японией, Кореей, Россией, США, Индией, а также Европейским Союзом. Методология включает анализ официальных документов, выступления руководителей государств, статистических данных и экспертных оценок. Основные задачи исследования включают оценку влияния китайских инвестиций, анализ дипломатических отношений, разбор экономических возможностей в рамках инициативы. В ходе работы было выявлено новизна статьи – в рамках форума сотрудничества «С5+1» определены особенности дипломатических отношений КНР по отношению к Центральной Азии, политическая и экономическая роль официального Пекина в Центральной Азии. Результаты исследования позволяют лучше понять динамику сотрудничества КНР с ЦА в рамках «5+1», и свидетельствуют о том, что Китай заинтересован в политической стабильности и экономическом развитии в Центральной Азии. Китай глубоко заинтересован в политически стабильной и экономически процветающей Центральной Азии. Поднебесная готова оказывать реальную поддержку странам Центральной Азии и предоставить возможности для социального благополучия.

Ключевые слова: Китай, Центральная Азия, Казахстан, форум сотрудничества, С5+1, Пояс и путь.

Введение

Несмотря на то, что регион Центральной Азии рассматривается многими экспертами как периферия мировой политики и экономики, тем не менее, в последние годы к региону благодаря ее богатым природным ресурсам, стратегическому расположению, экономическим, транспортным и логистическим возможностям для развития, устремлены взоры многих мировых и региональных держав. В результате активизации внешних игроков вокруг Центральной Азии формируется новая геополитическая конъюнктура.

Естественно, что у каждой из них присутствует свой интерес. Так, если для России регион представляет собой часть т.н. ближнего зарубежья/постсоветского пространства, в котором она пытается восстановить свое влияние, а для США продвижением концепции «Большая Центральная Азия», рассматривающая Афганистан как часть региона, то в свою очередь Китай предпочитал выстраивать отношения на двусторонней основе, не проявляя до недавнего времени особого интереса к выработке регионального подхода. В результате отсутствия региональной структуры, объединяющей центральноазиатскую пятерку, на этом географическом пространстве образовалась целая мозаика различных интеграционных и диалоговых платформ типа «Центральная Азия +...».

Материалы и методы исследования

В данном исследовании для анализа регионального диалога между Китаем и Центральной Азией был использован сравнительный подход, включающий анализ

официальных документов, выступлений государственных лидеров, статистических данных и экспертных оценок. Подход также анализ политических, экономических и социокультурных факторов, оказывающих влияние на взаимоотношения между Китаем и странами Центральной Азии. Особое внимание уделялось выявлению ключевых отличий регионального диалога Китая и Центральной Азии от аналогичных форматов сотрудничества, таких как диалоги с Японией, Кореей, Россией, Соединенными Штатами, Индией и Европейским Союзом.

Степень изученности темы

Тема регионального диалога между Китаем и Центральной Азией представляет собой актуальную область исследований в контексте современных геополитических динамик и экономических интересов. Несмотря на существующие исследования в этой области, относительно недостаточно внимания уделялось специфическим отличиям данного формата диалога и его потенциальным воздействиям на региональную динамику. До настоящего времени не было проведено полного и систематического анализа механизмов и возможностей, которые предлагает региональный диалог между Китаем и Центральной Азией в сравнении с аналогичными форматами сотрудничества. Таким образом, тема статьи представляет собой значимое направление исследований, требующее более глубокого и обширного анализа для полного понимания ее потенциальных выгод и вызовов.

Анализ

Стоит отметить, что первой страной, которая учредила формат сотрудничества «Центральная Азия +...» («C5+1») на уровне министров иностранных дел стала Япония. Это произошло 28 августа 2004 г. в столице Казахстана в Астане (ныне Нур-Султан), когда министр иностранных дел Японии в лице выпускницы Йельского университета Ёрико Кавагути впервые встретилась со своими коллегами из всех пяти республик Центральной Азии (за исключением Туркменистана, представленного не министром, а послом РТ в РК). Эта министерская встреча анонсировала Диалог в формате «Центральная Азия + Япония», символизируя, что отношения между Японией и Центральной Азией переходят на новый уровень, охватывающий три взаимосвязанных аспекта, которые с тех пор являются основой во взаимоотношениях стран Центральной Азии со *Страной восходящего солнца*: (1) углубление японско-центральноазиатских связей; (2) важность внутрирегиональной кооперации стран Центральной Азии (при поддержке Японии); (3) кооперация между Японией и Центральной Азией на международной арене (обмен мнениями) [1]. Таким образом, Япония выступила пионером в перспективном (целостном) подходе к постсоветской Центральной Азии, став одной из первых стран в мире обратившей свое внимание на нарастающий потенциал самого молодого региона мира (Центральной Азии) как «самоценного региона» в обширной Евразии [2].

Вслед за Японией опыт взаимодействия с Центральной Азией внедрило политическое руководство Южной Кореи, создав отдельную площадку – Форум сотрудничества «Центральная Азия + Республика Корея» (2007). В южнокорейском подходе, как и в японском также доминировало, в основном, региональное измерение, где особо выделялось тесное налаживание торгово-экономических связей, но было и то, что различало их: налаживание разносторонних связей с корейскими диаспорами в регионе.

Форум сотрудничества «Центральная Азия + Республика Корея» стал дипломатической площадкой для обсуждения хода реализации совместных проектов и выработки совместных действий, а также «в качестве государственно-гражданского интегрированного консультационного совета для укрепления сотрудничества по взаимобмену и повышению взаимопонимания» [3], где были определены среднесрочные и

долгосрочные цели в регионе Центральной Азии: транспорт и логистика, энергетика, модернизация и диверсификация промышленности, экология, здравоохранение и медицина, а также образование и культура.

Для самих стран Центральной Азии Республика Корея была интересна с точки зрения диверсификации торгово-экономического партнерства, а также в качестве референтной модели для перенимания экономического чуда, высоких технологий и инвестиций. Предложенная Сеулом в 2013 году «Новая северная политика Республики Корея» рассматривала регион Центральной Азии как один из трех регионов для экономического сотрудничества в сфере разработки ресурсов и развития инфраструктуры. К тому же одним из позитивных элементов сотрудничества с Кореей для стран региона являлась «сравнительная гибкость и договороспособность Сеула, отсутствие у него серьезных геополитических интересов в Центральной Азии» [4].

За Южной Кореей последовал и Европейский Союз (2008).

2010-е годы стали временем, когда события, разворачивающиеся вокруг Центральной Азии, отмечаются особой интенсивностью. В 2013-2015 гг. турне по региону совершили лидеры Китая (Си Цзиньпин), Японии (Синдзо Абэ) и Индии (Нарендра Моди), а также Госсекретарь США Джон Керри. Начиная с 2015 года, и другие внешние субъекты увеличили свое внимание к Центральной Азии через многостороннюю платформу «С5+1». Так, например, в октябре 2015 г. США инициировала свою диалоговую платформу «С5+1», где подчеркнули неизменную приверженность США независимости, суверенитету и территориальной целостности государств Центральной Азии. В дополнение к этому, Евросоюз (2019) и США (2020) заявили о принятии специальных стратегий, в которых четко обозначили свои цели и интересы в отношении Центральной Азии. Тем самым, Брюссель и Вашингтон (особенно после посещения ряда стран региона главой Госдепа США Майко Помпео в феврале 2020 г. и очередной встречи в формате С5+1, который практически совпал по времени с принятием новой Стратегии США в Центральной Азии на период 2019-2025 годы – Е.Б.) получили дополнительную возможность для укрепления собственной региональной политики путем выстраивания сотрудничества со всем регионом. В новом ритме заработала и увядавшая все эти годы диалоговая платформа «Центральная Азия + Япония». Не желавшая отставать от своего соседа по Северо-Восточной Азии «Страна утренней свежести» (Южная Корея) с 2017 г. «возродила» свою т.н. евразийскую инициативу в рамках «Новой северной политики», где Сеул пытается диверсифицировать свои торгово-экономические связи с государствами Центральной Азии, что толкает их к практическому сотрудничеству [5].

Заинтересованность в подобном формате выразили также Индия, Россия и Китай. Например, Индия в 2019 г., а Россия и Китай с 2020 г. запустили свои форматы «5+1». Встречи в таком составе свидетельствует о появлении дипломатического формата, аналогичного американскому «С5+1». «Такое повышенное внимание к Центральной Азии со стороны великих держав порождает противоречивые интерпретации, оценки и ожидания. Несмотря на внешне одинаковые дизайны этих форматов, их содержание и модальность кардинально отличаются друг от друга. И это во многом связано, так сказать, с «перетягиванием каната» (tag of war) в рамках пресловутого геополитического треугольника США-РФ-КНР в духе *realpolitik*, где для США “5+1=5”, для России “5+1=6”, для Китая “5+1=x”» [6].

В то же время, новый интерес к региону был вызван в частности, тем, что за последовавшей сменой власти в Узбекистане (2016), была объявлена обновленная внешняя политика страны, основным приоритетом которой стало провозглашение курса на политическое, экономическое и культурно-гуманитарное сближение со странами Центральной Азии, в результате которой в регионе был сформирован «местный»

региональный формат (C5) – Консультативные встречи глав государств Центральной Азии. С 2018 г. состоялось три встречи в этом формате: в марте 2018 г. в Астане, в октябре 2019 г. в Ташкенте, в августе 2021 в Туркменбаши («Аваза»). Четвертая встреча в 2022 г. ожидается в Бишкеке. Таким образом, «центральноазиатская пятерка» постепенно обретает свою субъектность в международной системе. Эту субъектность, как отмечает узбекский эксперт Ф. Толипов, надо принимать во внимание и учитывать при анализе модальности разных форматов типа «5+1».

Следует отметить, что эффективность C5-центричной модели сотрудничества зависит от возможности стран региона действовать и мыслить в формате пятерки, а не отдавая предпочтение двусторонним отношениям (Ю. Саруханян). Чем больше политические элиты центральноазиатских государств будут выстраивать отношения с третьими странами в формате пятерки, чем больше контактов будет установлено на уровне общественностей стран региона, тем более реалистичным будет попытки стран региона наладить взаимопонимание. Другими словами, прежде чем говорить о различных вариантах искомых форматов, необходимо сначала стать настоящей и твердой «пятеркой» (Ф. Толипов). Поэтому структуры формата «C5» или «C5+...» должны стать для государств региона моделью сотрудничества как между собой, так и с внешним миром, синхронизируя свои действия на международной арене. Гармонизация национальных и региональных интересов в отношении активных внешних векторов – актуальная задача сотрудничества стран Центральной Азии (А. Амребаев).

Рост различных форматов «C5+» естественно вызвал множество прогнозов относительно ее дальнейшего развития. Вопреки распространенным предположениям о неодобрении России и Китаем такой платформы «5+1», эти две страны продемонстрировали свое намерение укреплять не только двусторонние отношения со странами Центральной Азии, но и рассматривать Центральную Азию как единый субъект международных отношений.

В какой-то мере можно сказать, что в середине 2010-х гг. Китай сам «спровоцировал» активизацию диалоговых форматов. Спокойно наблюдая за ее развитием, Пекин спустя пять лет после США словно «спохватившись» и сам среагировал на интенсификацию региональных процессов, начав в июле 2020 г. свой собственный диалог с государствами Центральной Азии в формате «5+1».

При всех существующих форматах, китайской подход к региону является более последовательным, что в принципе и является главным ее отличием от других подобных форматов. То, что Пекин среагировал на интенсификацию региональных процессов, позволяет говорить о том, что Китай в значительной степени заинтересован в вытеснении «коллективного Запада» из Центральной Азии и политически, и экономически. А заявления о «подарках России» из уст представителей российского истеблишмента только способствуют переориентации Центральной Азии в сторону своего восточного соседа. Все помнят заявление Председателя КНР Си Цзиньпина с трибуны 75-й сессии Генассамблеи ООН (сентябрь 2020 г.), что Китай никогда не будет «стремиться к гегемонии, экспансии и созданию сфер влияния» и «не намерен вести ни с кем ни холодную, ни горячую войну» [7]. Это прямой намек странам Центральной Азии для их дальнейшего сотрудничества с Пекином, не опасаясь своего будущего.

Если ранее центральноазиатское направление во внешней политике Китая было продиктовано опасением установления геополитического контроля США над регионом и приближения зоны его влияния непосредственно к своим границам; желанием «застолбить» за собой доступ к запасам нефти и газа Каспия на будущее; а также с проблемой поддержки уйгурских сепаратистов в Синьцзяне, то в последнее годы к указанным причинам добавился и чисто «Chinese interest», порожденные наличием инициативы «Пояса и Пути» и участием в

ней стран Центральной Азии. Об этом свидетельствуют масштабные инвестиции и кредитование стран региона, экономическое сотрудничество и торговля; сотрудничество в сфере безопасности (в рамках Шанхайской организации сотрудничества); реализация китайской «мягкой силы» в регионе через функционирование Институтов Конфуция и предоставления грантов для обучения в Поднебесной и т.д.

Неожиданный шаг со стороны китайского «Foreign Office» от двустороннего формата отношений к многостороннему, говорит о серьезности намерений Пекина. Даже несмотря на то, что «китайская формула «5+1» более сумбурна в сравнении с геополитическими соперниками Китая», «столь же эклектична, сколь противоречивыми и туманными являются рамки ШОС и «Пояса и Пути» [6], эти намерения Пекина могут мотивировать страны региона к экономической кооперации, координации действий и разработки комплексных, согласованных программ развития региона в целом.

Ни для кого не секрет, что регион Центральной Азии рассматривается Пекином не только как транзитный пункт геоэкономических амбиций, но также и как ресурсно-сырьевая и промышленная база. Об этом говорит достаточно серьезный объем инвестиций в регион, строительство дорог и трубопроводов, а также реализация ряда индустриальных и агропромышленных проектов.

Например, прокладка Пекином через Казахстан железнодорожного маршрута в Европу «Новый шелковый путь» (НШП), давала возможность стране не только отправлять свои грузы по разным направлениям, но и взимать в достаточно солидных объемах пошлины за транспортировку товаров из других стран, по большей части из Китая. Однако наложенные на Россию санкции вследствие вторжения России на Украину, создали проблемы для китайского железнодорожного коридора, являющегося частью инициативы «Один пояс, один путь», нанеся значительный ущерб Китаю. На этом фоне значительно активизировались перевозки из КНР в ЕС в обход России – по так называемому «Срединному коридору» через Центральную Азию и Кавказ. В частности, в середине мая 2022 г. по этому маршруту уже отправился первый поезд из Китая в Финляндию. В целом поставки по «Срединному коридору» планируется нарастить в несколько раз, что лишит Россию не только доходов, но и ее значения в Центральной Азии. В то же время Россия, столкнувшись с огромной финансовой усталостью из-за войны в Украине, вряд ли станет надежным партнером для оказания помощи этим странам [8]. А это, в свою очередь, может еще больше поднять значение Пекина для стран Центральной Азии в их внешнеэкономической деятельности.

Кроме того, в регионе с китайским участием обсуждаются вопросы дальнейшего расширения взаимодействия в области транспорта. В данном контексте можно отметить успешный запуск в июне 2020 г. блок поезда «Китай – Кыргызстан – Узбекистан – Туркменистан» с железнодорожной станции «Ланьчжоу» в провинции Ганьсу. Страны достигли определенных договоренностей о выработке дополнительных благоприятных условий для наращивания объемов мультимодальных перевозок по данному коридору. Уже осенью 2022 г. по заявлению кыргызских властей будет дан официальный старт строительству железной дороги по маршруту Китай - Кыргызстан - Узбекистан.

Сегодня Китай, действительно ведущий кредитор и инвестор в экономику республик Центральной Азии. Однако справедливости ради следует отметить, что в каждой из стран региона ситуация развивается по-разному. Пекин, прежде всего, инвестирует в железнодорожные и автомобильные дороги, а также в энергетический сектор, где ключевыми являются нефтегазовые сферы Туркменистана, Казахстана и Узбекистана. Инвестиции Китая остаются значимым источником финансирования проектов в регионе, нуждающейся во внешних капиталовложениях и в развитии собственной инфраструктуры. Тем самым взаимная заинтересованность диктует высокую динамику сотрудничества

республик Центральной Азии и КНР.

О важности нового формата взаимоотношений говорит также факт того, что Китай на протяжении последних лет стабильно занимает первое место в числе торговых партнеров стран Центральной Азии. Даже, несмотря на пандемию и последовавшие за ней карантин и закрытие границ, Китай по-прежнему остается для стран региона главным торговым партнером и ключевым внешним партнером с самым широким набором сфер и направлений сотрудничества.

В тоже время следует четко представлять, что в условиях активизации Пекином реализации «Пояса и пути» на центральноазиатском направлении странам региона необходимо эффективнее использовать такие благоприятные факторы, как открытая экономическая политика Китая и свое выгодное географическое положение на пути Поднебесной как в Южную и Западную Европу, так и на Ближний Восток. Новое качество китайского присутствия в Центральной Азии потребует и нового качественного совершенствования экономической политики в странах региона. Это неизбежно. Понимание этого должно заставить государства Центральной Азии, выработать единую стратегию экономического развития.

С одной стороны, находясь на стыке Европы и Азии, Центральная Азия обладает значительным транзитным потенциалом, предоставляя странам ЕС и потенциально странам Передней Азии географически безальтернативную наземную транспортную связь с Китаем и далее в Восточную Азию. С другой, инициатива «Пояса и пути» открывает для стран региона возможность постепенного включения в мировой рынок посредством модернизации транспортно-логистической инфраструктуры, привлечения инвестиций и трансферта передовых технологий. Таким образом, глобальные инициативы Китая находят отклик у республик Центральной Азии, а Пекин выступает экономическим драйвером региона. Такая взаимная заинтересованность диктует высокую динамику сотрудничества республик Центральной Азии и КНР.

Эффективность центральноазиатско-китайского диалогового формата будет зависеть от активности самого региона. Благодаря ориентации внешних игроков к прямому диалогу, Центральная Азия имеет возможность привлечь необходимое внимание к общим региональным проблемам, например, инфраструктурным, социальным, экономическим, экологическим и др. «Это связано это не только с реальным потенциалом больших внешних партнеров (все внешние игроки экономически развитые), сколько реальной мотивацией каждого из них» [9, с. 63]. Если российская формула «С5+1» является, скорее, российско-центричной, чем регионо-центричной, для США вопросы диалога с Центральной Азией имеют идеологическое значение с позиции обеспечения своего присутствия в Евразии, то на этом фоне Индии, Японии и Южной Кореи, пока сложнее определиться с целеполаганием своих устремлений в географически отдаленный от них регион, к тому же во многом зависящий от динамики развития ситуации в Евразии. В свою очередь, для Китая (как, впрочем, и для ЕС) мотивация активного вовлечения в дела Центральной Азии обусловлена вопросами транспортного транзита в растущей торговле между собой и проблемами безопасности в регионе, оказывающими определенное влияние на ситуацию в КНР.

В данном контексте следует согласиться с тезисом казахстанского эксперта А. Амребаева, что регион Центральной Азии в геостратегии Поднебесной уже не является «задним двором», тылом, как прежде. «Это актуальный вектор внешней политики Чжуннаньхая, где реализуются перспективные проекты «Пути на Запад» в сухопутную часть Евразийского континента. Переход от двустороннего формата отношений к преимущественно многостороннему («5+1») говорит о серьезности намерений на этом треке интересов Китая. Он заинтересован в формировании более емкого регионального рынка и комплиментарных для китайских предпринимателей «правилах игры», предсказуемости и

стабильности политических режимов в республиках Центральной Азии. Эти намерение Китая должны мотивировать страны региона к большей консолидации решений и экономической кооперации, координации действий и разработки комплексных, согласованных программ развития региона в целом» [10, с. 107-108].

Отсутствие до недавнего времени институциональных механизмов взаимодействия с обеих сторон (за исключением Азиатского Банка Инфраструктурных Инвестиций и Фонда Шелкового Пути) было дополнено в рамках «5+1» новым подходом: 25 января 2022 г. в режиме видеоконференции состоялся саммит «Центральная Азия – Китай» с участием лидеров государств Центральной Азии и Китая, посвященная 30-летию установления дипломатических отношений между странами региона с КНР. Прошедшее мероприятия по сути можно назвать началом нового этапа всестороннего сотрудничества стран Центральной Азии с Поднебесной, которая еще раз продемонстрировала, что официальный Пекин больше чем другие «встроен» в политико-экономическую, а также в культурно-гуманитарную систему взаимоотношений с регионом. Это говорит о более активной политической и экономической роли Китая в Центральной Азии.

Еще в начале XXI в. КНР обозначила финансовое освоение региона в качестве главного компонента собственной стратегии в Центральной Азии. При постановке данного вопроса Китай сделал ставку на усиление собственных позиций в экономиках государств Центральной Азии в рамках интенсификации собственных инвестпроектов и их кредитования. При этом Пекин стал динамично пользоваться политикой предоставления странам Центральной Азии кредитов на льготных условиях.

В тоже время для Пекина регион Центральной Азии особенно важен тем, чтоб не допустить проникновения в эти страны исламского фундаментализма, который впоследствии мог бы перекинуться на КНР, создать надежную инфраструктуру для поставки в страны Центральной Азии китайских товаров, а также обеспечить с их помощью энергетическую безопасность Китая. Так, в своем выступление на онлайн-саммите «Центральная Азия – Китай» Председатель КНР Си Цзиньпин особо отметил, что «На протяжении 30 лет мы всегда рядом друг с другом на пути к совместному развитию. За эти годы почти в 100 раз вырос товарооборот и объём взаимной инвестиции, успешно реализован целый ряд значимых проектов сотрудничества, такие как газопровод Китай – Центральная Азия, нефтепровод Китай - Казахстан, автодорога Китай – Кыргызстан – Узбекистан, автодорога Китай - Таджикистан. В духе совместных консультаций, совместного строительства и совместного использования плодотворно осуществляется наше сотрудничество в рамках инициативы “Один пояс и один путь”» [11].

Лидер Поднебесной особо выделил пять предложений/направлений: (1) укреплять узы добрососедства и дружбы, (2) создать пояс высококачественного сотрудничества, (3) создать надежный «щит» для укрепления мира, (4) создать в регионе «большую семью» с полным учетом культурного разнообразия и тесного взаимодействия, (5) обеспечить мир и развитие на планете. Именно в рамках этих предложений «заложено» огромный потенциал *soft power* Поднебесной: предоставить в 2022 г. странам Центральной Азии дополнительно 50 млн. доз вакцины в качестве гуманитарной помощи и открывать в нуждающихся странах региона центры традиционной китайской медицины; обсудить создание Союза индустрии здоровья Китай – Центральная Азия; провести Форум дружбы народов Китая и государств региона; выделить в последующие 5 лет студентам из государств Центральной Азии 1200 квот на правительственную стипендию, открывать новые Институты и Классы Конфуция; организовать мероприятия – Молодежный фестиваль искусств, Лагерь юных лидеров «Мост в будущее»; предоставить 5 тыс. квот на повышение квалификации специалистов в сферах, таких как здравоохранение, сокращение бедности и улучшение благосостояния жителей сельских районов, взаимосвязанность и

информационные технологии и др. [11].

Результаты исследования

О чем это говорит? Прежде всего, о том, что Китай глубоко заинтересован в политически стабильной и экономически процветающей Центральной Азии. И Поднебесная готова оказывать реальную, а не декларативную поддержку странам Центральной Азии и предоставить возможности для социального благополучия. Все вышеназванные моменты существенно выделяют формат «Центральная Азия + Китай» («5+1») от других аналогичных диалоговых платформ и предлагаемых возможностей для региона.

В этом контексте целесообразно обратить особенное внимание на предложения Председателя КНР Си Цзиньпина, предоставляющие новые возможности развития для Центральной Азии: открыть широкий доступ качественным товарам и сельскохозяйственной продукции Центральной Азии к огромному внутреннему рынку Китая; продолжать успешную практику по проведению Форума торгово-экономического сотрудничества между КНР и странами Центральной Азии; стремиться к доведению товарооборота между Китаем и странами Центральной Азии до 70 млрд. долл. США к 2030 г.; создать диалоговый механизм по сотрудничеству в области электронной коммерции, провести Форум индустриального и инвестиционного сотрудничества и др. [11].

Заключение

Саммит «Центральная Азия - Китай» показал, что и у стран Центральной Азии, и у самого Китая имеется не только сильный интерес к дальнейшему развитию сотрудничества, но также и множество реальных идей и проектов, которые можно конвертировать в конкретный план действий и которые будет иметь широкий мультипликативный эффект для всего региона. Безусловно, формат встречи «5+1» на высшем уровне, станет эффективной площадкой для решения важнейших вопросов региона и будут способствовать выведению сотрудничества между нашими странами на качественно новый уровень. И несмотря на то, что китайский формат «5+1» был запущен недавно и находится на начальной стадии с более декларативными и менее практическими результатами, он может принести положительные результаты в зависимости от готовности всех сторон к эффективному сотрудничеству [12].

Таким образом, тезис главного научного сотрудника МГИМО А. Казанцева, что «Китай выходит на роль основного лидера в Центральной Азии» [13], в нынешних условиях, вполне объективен. Но, как на самом деле будет складываться ситуация, *покажет время*.

Литература:

1. Central Asia plus Japan Dialogue / Foreign Ministers Meeting - Relations between Japan and Central Asia enter a New Era - // URL: <https://www.mofa.go.jp/region/europe/dialogue/press0408.html>, 28 August 2004 (Дата обращения: 12.01.2022).
2. Мамадазимов А. Эволюция японского формата «С5+1» в сторону глобализации // URL: <https://www.caa-network.org/archives/21828/evolyucziya-yaponskogo-formata-s-5-1-v-storonu-globalizaczii>, 14 мая 2021 г. (Дата обращения: 12.01.2022).
3. Секретариат Форума «Республика Корея – Центральная Азия» // URL: <https://www.kf.or.kr/korcenRus/cm/cntnts/cntntsView2.do?mi=1924> (Дата обращения: 12.05.2022).
4. Мураталиева Н. Южная Корея в Центральной Азии: включение в Евразию // URL: <https://www.caa-network.org/archives/15513>, 12 марта 2019 г. (Дата обращения: 12.01.2022).
5. Буланаква М.А. Евразийский вектор внешней политики Республики Корея: фактор Центральной Азии // Евразийская интеграция: экономика, право, политика. – 2020. – № 4. –

С. 70-87.

6. Толипов Ф. Геополитическая арифметика «5+1» в Центральной Азии // URL: <https://cabar.asia/ru/geopoliticheskaya-arifmetika-5-1-v-tsentralnoj-azii>, 6 октября 2020 г. (Дата обращения: 12.01.2022).

7. Выступление Председателя Китайской Народной Республики Си Цзиньпина в ходе общей дискуссии на 75-й сессии ГА ООН // https://www.fmprc.gov.cn/rus/wjdt/zyjh/202009/t20200922_857957.html, 22 сентября 2020 г. (Дата обращения: 12.01.2022).

8. Симеонидис Д. Кризис в Центральной Азии: есть ли возможности для других игроков? // URL: <https://cabar.asia/ru/krizis-v-tsentralnoj-azii-est-li-vozmozhnosti-dlya-drugih-igrokov>, 11 мая 2022 г. (Дата обращения: 12.01.2022).

9. Шаймергенов Т.Т. Региональные диалоговые форматы «Центральная Азия плюс...»: проблемы и перспективы (США, Япония, Южная Корея, Китай, Индия, ЕС) // Многовекторность Центральной Азии: взгляд изнутри: Сборник материалов Международной научно-практической конференции / Под ред. Дуйсена Г.М. – Алматы: Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МОН РК, 2020. – С. 58-66.

10. Амребаев А.М. О координации усилий стран Центральной Азии на китайском направлении внешней политики: общие риски и возможности // Многовекторность Центральной Азии: взгляд изнутри: Сборник материалов Международной научно-практической конференции / Под ред. Дуйсена Г.М. – Алматы: Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МОН РК, 2020. – С. 106-116.

11. Полный текст речи председателя КНР Си Цзиньпина на онлайн-саммите глав государств Центральной Азии и Китая // URL: http://russian.news.cn/2022-01/25/c_1310440535.html, 25 января 2022 г. (Дата обращения: 12.01.2022).

12. См.: Хакимов Ф. Динамика регионального развития в Центральной Азии и формат многостороннего сотрудничества «5+1» // URL: <https://cabar.asia/ru/dinamika-regionalnogo-razvitiya-v-tsentralnoj-azii-i-novyj-format-mnogostoronnego-sotrudnichestva-5-1>, 25 июня 2021 г. (Дата обращения: 12.01.2022).

13. См.: Логинова К. Заклятые друзья: Индия и Пекин усиливают свои позиции в Центральной Азии // URL: <https://iz.ru/1283180/kseniia-loginova/zakliatye-druzia-indiia-i-pekini-usilivaiut-svoii-pozitcii-v-tcentralnoi-azii>?, 28 января 2022 г. (Дата обращения: 12.01.2022).

Reference:

1. Central Asia plus Japan Dialogue / Foreign Ministers Meeting - Relations between Japan and Central Asia enter a New Era - // URL: <https://www.mofa.go.jp/region/europe/dialogue/press0408.html>, 28 August 2004 (Date of access: 12.01.2022).

2. Mamadazimov A. Jevoljucija japonskogo formata «S5+1» v storonu globalizacii // URL: <https://www.caa-network.org/archives/21828/evolyucziya-yaponskogo-formata-s-5-1-v-storonu-globalizaczii>, May 14, 2021 (Date of access: 12.05.2022) [Electronic source in Russian].

3. Sekretariat Foruma «Respublika Koreja – Central'naja Azija» // URL: <https://www.kf.or.kr/korcenRus/cm/cntnts/cntntsView2.do?mi=1924> (Date of access: 12.01.2022) [Electronic source in Russian].

4. Muratalieva N. Juzhnaja Koreja v Central'noj Azii: vkljuchenie v Evraziju // URL: <https://www.caa-network.org/archives/15513>, March 12, 2019 (Date of access: 12.01.2022) [Electronic source in Russian].

5. Bulanakova M.A. Evrazijskij vektor vneshnej politiki Respubliki Koreja: faktor Central'noj Azii // Evrazijskaja integracija: jekonomika, pravo, politika. – 2020. – № 4. – S. 70-87 [in Russian].

6. Tolipov F. Geopoliticheskaja arifmetika «5+1» v Central'noj Azii // URL: <https://cabar.asia/ru/geopoliticheskaya-arifmetika-5-1-v-tsentralnoj-azii>, October 6, 2020 (Date of access: 12.01.2022) [Electronic source in Russian].
7. Vystuplenie Predsedatelja Kitajskoj Narodnoj Respubliki Si Czin'pina v hode obshhej diskussii na 75-j sessii GA OON // https://www.fmprc.gov.cn/rus/wjdt/zyjh/202009/t20200922_857957.html, September 22, 2020 (Date of access: 12.01.2022) [Electronic source in Russian].
8. Simeonidis D. Krizis v Central'noj Azii: est' li vozmozhnosti dlja drugih igrokov? // URL: <https://cabar.asia/ru/krizis-v-tsentralnoj-azii-est-li-vozmozhnosti-dlya-drugih-igrokov>, May 11, 2022 (Date of access: 12.01.2022) [Electronic source in Russian].
9. Shajmergenov T.T. Regional'nye dialogovye formaty «Central'naja Azija pljus...»: problemy i perspektivy (SShA, Japonija, Juzhnaja Koreja, Kitaj, Indija, ES) // Mnogovektornost' Central'noj Azii: vzgljad iznutri: Sbornik materialov Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii / Pod red. Dujsena G.M. – Almaty: Institut vostokovedenija im. R.B. Sulejmenova KN MON RK, 2020. – S. 58-66 [in Russian].
10. Amrebaev A.M. O koordinacii usilij stran Central'noj Azii na kitajskom napravlenii vneshnej politiki: obshhie riski i vozmozhnosti // Mnogovektornost' Central'noj Azii: vzgljad iznutri: Sbornik materialov Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii / Pod red. Dujsena G.M. – Almaty: Institut vostokovedenija im. R.B. Sulejmenova KN MON RK, 2020. – S. 106-116 [in Russian].
11. Polnyj tekst rechi predsedatelja KNR Si Czin'pina na onlajn-sammite glav gosudarstv Central'noj Azii i Kitaja // URL: http://russian.news.cn/2022-01/25/c_1310440535.html, January 25, 2022 (Date of access: 12.01.2022) [Electronic source in Russian].
12. See: Hakimov F. Dinamika regional'nogo razvitija v Central'noj Azii i format mnogostoronnego sotrudnichestva «5+1» // URL: <https://cabar.asia/ru/dinamika-regionalnogo-razvitiya-v-tsentralnoj-azii-i-novyj-format-mnogostoronnego-sotrudnichestva-5-1>, June 25, 2021 (Date of access: 12.01.2022) [Electronic source in Russian].
13. See: Loginova K. Zakljatye druž'ja: Indija i Pekin usilivajut svoi pozicii v Central'noj Azii // URL: <https://iz.ru/1283180/kseniia-loginova/zakljatye-druzia-india-i-pekini-usilivajut-svoe-pozicij-v-tsentralnoj-azii>?, January 28, 2022 (Date of access: 12.01.2022) [Electronic source in Russian].

Байдаров Е.У.

Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан
E-mail: erkin_u.68@mail.ru

ҚЫТАЙ + ОРТАЛЫҚ АЗИЯ АЙМАҚТЫҚ ДИАЛОГЫ: ӨЗГЕ ҰҚСАҚ ФОРМАТТАРДАН ЕРЕКШЕЛІГІ ЖӘНЕ АЙМАҚ ҮШІН МҮМКІНДІКТЕР

Аңдатпа. Мақалада ҚХР-ның Орталық Азия елдерімен аймақтық диалог («С5+1») ерекшелігі зерттеледі. Зерттеудің басты мақсаты – Жапония, Корея, Ресей, АҚШ, Индия, сондай-ақ Еуроодақтың Орталық Азиямен аймақтық ынтымақтастық форматын көрсете отырып, бұл орайдағы Қытайдың дипломатиялық байланыстары мен ынтымақтастық форматы Орталық Азияға қандай мүмкіндіктер ұсынатынын анықтау. Әдестеме ретінде ресми құжаттар, мемлекет басшыларының сөздері, статистикалық деректер және эксперттік пікірлер талданды. Зерттеудің негізгі міндеттеріне қытай инвестицияларының ықпалын бағалау, дипломатиялық қатынастарды талдау, бастама шеңберіндегі экономикалық мүмкіндіктерді саралау кіреді. Мақаланың жаңалығы ретінде «С5+1» ынтымақтастық форумы аясында ҚХР-ның Орталық Азияға қатысты дипломатиялық қатынасының

ерекшеліктері, ресми Бейжіңнің Орталық Азиядағы саяси және экономикалық рөлі анықталды. Зерттеу нәтижесі Қытайдың Орталық Азиядағы саяси тұрақтылық пен экономикалық дамуға мүдделі екенін аңғартады. Аспан асты елі Орталық Азия елдеріне шынайы көмек көрсетуге, әлеуметтік игілікке жағдай жасауға дайын. «Орталық Азия + Қытай» («5+1») форматының өзге диалог форматтарынан ерекшелеп тұрған да осы.

Түйін сөздер: Қытай, Орталық Азия, Қазақстан, ынтымақтастық оруды, C5+1, Белдеу және жол.

Baidarov Ye.U.

R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

E-mail: erkin_u.68@mail.ru

CHINA + CENTRAL ASIA REGIONAL DIALOG: DIFFERENCES FROM OTHER SIMILAR FORMATS AND OPPORTUNITIES FOR THE REGION

Abstract. This article examines the peculiarities of the PRC's regional dialog with Central Asian countries («C5+1»). The aim of the study is to determine what opportunities diplomatic relations with China offer Central Asia compared to regional cooperation formats with Japan, Korea, Russia, the United States, India, and the European Union. The methodology includes analysis of official documents, speeches of state leaders, statistical data and expert assessments. The main objectives of the study include assessing the impact of Chinese investment, analyzing diplomatic relations, and parsing economic opportunities within the initiative. In the course of the work the novelty of the article was revealed - the peculiarities of PRC diplomatic relations in relation to Central Asia, political and economic role of official Beijing in Central Asia were identified within the framework of the «C5+1» cooperation forum. The results of the study provide a better understanding of the dynamics of China's cooperation with Central Asia within the «5+1» framework, and indicate that China is interested in political stability and economic development in Central Asia. China has a deep interest in a politically stable and economically prosperous Central Asia. PRC is ready to provide real support to Central Asian countries and opportunities for social well-being.

Key words: China, Central Asia, Kazakhstan, cooperation forum, C5+1, Belt and Road.

Автор туралы мәлімет:

Байдаров Еркін Уланович, философия ғылымдарының кандидаты, Ресей жаратылыстану ғылымдары академиясының профессоры (РЖҒА), Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Information about the author:

Baidarov Yerkin Ulanovich, PhD in Philosophy, Professor Russian Academy of Natural Sciences (RANS), R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan). R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

Сведения об авторе:

Байдаров Еркін Уланович, кандидат философских наук, профессор Российской Академии Естествознания (РАЕ), Институт востоковедения им. Р.Б. Сүлейменова Алматы, Казахстан

ҒРНТИ 03.91

¹ Идрышева Ж. ²Тұрсын Р.
^{1,2} ал-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан
^{1,2} E-mail: akhmetkulsergazy@gmail.com

ҚЫТАЙ-ТҮРКИЯ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫ ДАМУЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Мақалада Қытай Халық Республикасы мен Түркия Республикасы арасында дипломатиялық қатынастың қалыптасуы мен даму үдерісі қарастырылған. Екі ел қатынастары тарихи кезеңдерде Қытай мен Түркияның жүргізген ішкі және сыртқы саясаттарына байланысты, халықаралық қатынастар жүйесіндегі өзгерістерге байланысты түрліше сипатталады деп санайды. Тараптардың саяси-дипломатиялық, сауда-экономикалық және басқа салалардағы қатынастарының даму ерекшеліктері пайымдалып, екі мемлекет арасында тарихтан келе жатқан, қазірге дейін шешімін таппаған Шыңжаңдағы ұйғырлар мәселе мен Түркиядағы курд ұлты проблемасының мемлекеттік қатынасқа әсеріне талдау жасалады. Қытай мен Түркия арасында саяси қарама-қайшылықтар сақталғанына қарамастан, екіжақты қатынастар жалпы даму үдерісінде келе жатқанын нақты деректер арқылы дәлелдейді. Қытай Халық Республикасы мен Түркия Республикасының қазіргі таңдағы халықаралық қатынастарда алатын орны мен атқаратын рөліне баға беріліп, олардың ұлттық мүдделері тоғысатын тұстары зерделеніп, қазірге дейін тараптар әртүрі себептерге байланысты өздерінің мүмкіндігін толық пайдалана алған жоқ. Бірақ болашақ дипломатиялық қатынастардың дамуына берік негіз қалады деген тұжырым жасайды.

Түйін сөздер: Қытай мен Түркия, Екі жақты қатынастар, сауда-экономикалық байланыстар, саяси қарама-қайшылықтар, болашақ даму, ПҚК, (Күрдістан жұмысшылар партиясы).

Кіріспе

Қытай Халық Республикасы (ҚХР) мен Түркия Республикасы (ТР) арасында дипломатиялық қатынас 1971 жылы орнады. Содан бері екі ел қатынастары біртіндеп даму динамикасында келеді деуге болады. Тарихи тәжірибелер, еларалық қарым-қатынастар көбінесе саяси, экономикалық және қауіпсіздік салалардағы ортақ мүдделер негізінде орнайтынын және дамитынын көрсетеді. Бұл заңдылықты ҚХР мен ТР қатынастарынан да көруге болады. Алайда бұл екі елдің саяси сипатында, ұстанған сыртқы саясаттарындағы айырмашылықтар айқын. Мемлекеттер ара қатынастар идеология негізінде емес, ұлттық мүдделер негізінде құрылғандықтан, саяси жақтан кереғар келсе де, сауда-экономикалық байланыстар өз жолымен дами беретінін халықаралық тәжірибелер көрсетіп отыр. Қытай мен Түркия арасындағы қатынастар олардың саяси ұстанымдарының сәйкес келмегеніне қарамастан экономикалық сауда және іскерлік ынтымақтастықтары қалыпты дамып келеді. Әрине, бұл екі мемлекет те бір-бірінен саяси тұрғыдан сақтанатын психологиясы олардың тығыз байланыс жасауына кедергі келтіріп отырғаны анық мәселе.

XXI ғасырда ҚХР-дың дүниежүзіне экономикалық ықпалының артуына байланысты, әсіресе «Бір белдеу – бір жол» мега жобасының атқарылуына байланысты екі ел арасында өзара мүдделер тоғысы оларды жақындастыра түсті. Түркия мемлекетінің географиялық орналасуының стратегиялық маңызы қытайларды қызықтырса, Қытайдың инвестициясы мен технологиясы Түркияны баурады. Алайда Қытай Коммунистік Партиясының (ҚКП) Шыңжаңдағы ұйғырларға саясаты және Түркияда ұйғыр «сепратистерінің» әрекеттері екіжақты қатынастардың дамуына жағымсыз әсерін тигізіп келеді. Дейтұрғанмен бұл

мәселені екіжақ та өздеріне тиімді пайдаланып, сауда-экономикалық және инвестиция саласында ынтымақтастық қатынасын дамытып келеді. Сондықтан ҚХР мен ТР арасындағы қарама-қайшылыққа толы күрделі қарым-қатынастарды зерттеудің жалпыға бірдей теориялық және практикалық маңызы зор деп санаймыз.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Мақаланың методологиясы тарихтану ғылымының, халықаралық қатынастар ғылымының қазіргі заманғы теориялық методологиясы принциптеріне негізделді. Зерттеу барысында ақпаратты іздеу және жинау әдістері, сыни іріктеу әдістері, сараптау, салыстырмалы талдау, тарихи талдау және қорыту әдістері кеңінен қолданылды. Мақаланы жазу барысында, Қытай мен Түрия арасындағы дипломатиялық қатынастарға қатысты қытай және түрік тілінде жазылған еңбектерді пайдалану арқылы қорытынды шығару зерттеу жұмысының басты өзегі саналады.

Талқылау

1971 жылы 4 тамызда ҚХР мен ТР дипломатиялық қатынас орнатқаннан бастап екі ел қатынастары жаңа тарихи даму кезеңіне қадам басты. Тараптардың саяси, сауда-экономика, мәдениет ғылым-техника саласындағы өзара алмасулары мен ынтымақтастық қатынастары біртіндеп дамып келеді. XX ғасырдың 80-90 жылдарында екі елдің жоғары деңгейдегі өзара сапарлары көбейіп, екіжақты қатынастың дамуын ілгерлетті. XXI ғасырда екі ел қатынастары дами түсті. 2010 жылы ҚХР мен ТР стратегиялық әріптестік қатынас орнатты. 2012 жылы Түркияның Қытайдағы мәдениет жылы, 2013 жылы Қытайдың Түркиядағы мәдениет жылы өтіп, екі ел халқының бір-бірінің мәдениетіне болған танымдары мен түсінігін тереңдетті. 2015 жылы екі мемлекеттің Үкіметаралық ынтымақтастық комитеті механизмі құрылып, тараптардың саяси, сауда-экономика, қауіпсіздік және мәдениет саласындағы ынтымақтастық байланыстарын реттеу қызметін атқарып келеді. Алайда Қытай мен Түркия өзара саяси сенім орната алған жоқ. Қытай Түркия «Шығыс Түркістан сепратизмшілдерін» қолдайды, солардың апаны деп айыптаса, Түркия ҚКП Шыңжаңдағы ұйғыр сынды мұсылман бауырластарына геноцидтік саясат қолданып отыр деп кіналайды. Бұл мақалада ҚХР мен ТР қарым-қатынастарының даму үдерісін қарастыру арқылы екі ел қатынастарының дамуын анықтау және сақталып отырған түйткілді мәселелерге талдау жасау - мақаланың негізі міндеті болмақ.

Екі жақты қатынастардың негіздері. Қытай мен Түркия арасындағы қарым-қатынасының тарихы ұзақ, мазмұны өте бай. Екі елдің шұғылалы тарихи мәдениеті әлем өркениетінде өзіндік орны айырықша. Бүгінгі таңда ҚХР әлемде экономикасы дамыған екінші мемлекетке айналды. Ал ТР-де дүниежүзінде үлкен жиырма мемлекеттің санатындағы ықпалды мемлекеттердің бірі. Оның геостратегиялық орналасуының стратегиялық маңызы қазіргі халықаралық қатынастар жүйесінде елеулі рөл атқаруымен ерекшеленеді. Азияның басы мен аяғына орналасқан бұл екі мемлекеттің саяси сипаты мүлдем ұқсамаса да, олардың арасындағы дипломатиялық қатынастар үздіксіз дамып келеді.

Қазіргі замандағы Қытай мен Түркия арасындағы алғашқы қатынас 1927 жылы басталды. Сол жылдары Қытайдың бұрынғы астанасы Нанкинде Түркия Республикасының Елшілігі 1929 жылы өз жұмысын бастады. Hulusi Fuat Tugay ТР-дың бірінші уақытша сенімді өкіл ретінде дипломатиялық қызмет атқарды. Алайда екі ел арасындағы қарым-қатынастар айтарлықтай өрістеп кетпеді. 1931 жылы Түркияның Нанкин қаласындағы елшілігі елдегі саяси тұрақсыздық пен экономикалық қиындықтарға байланысты қызметін тоқтатып, уақытша сенімді өкіл Хулуси Фуат Тугай Қытайдан еліне қайтты. Араға сегіз жыл салып Түркия Қытайдағы елшілігін 1939 жылы қайта ашты, Эмин Али (Emin Ali Sipahi) Бас елші болып тағайындалды (Adibelli, 2016: 144-148). Екі ел қатынастары Мұстафа Кемал Ататүрік

пен Исмет Инонуның кезеңінде экономикалық жағынан да, саяси жағынан да жоғарғы деңгейде дамып отырды (Karpat, 2016:863).

1949 жылы ҚКП азаматтық соғыста жеңіске жетіп, 1949 жылы 1 қазан күні Мао Цзэдун ҚХР-дың құрылғанын жариялады. Бірақ Түркия Батыс елдері сияқты ҚХР-ды ұзақ уақыт мойындамады. Тайваньға ауып барған Гомиьндан үкіметін Қытайдың заңды үкіметі деп санап, солармен дипломатиялық қатынастарын жалғастырып отырды.

Мао Цзэдун ҚХР-дың төрағасы ретінде 1949 жылы желтоқсанда Мәскеуге сапарлай барды. Бұл ҚХР-дың сыртқы саясатындағы алғашқы маңызды қадамы болды. 1950 жылдың ақпанында КСРО мен ҚХР Мәскеу мен Пекин «Достық, одақтық және өзара көмектестік туралы шартқа» қол қойды. Мао Цзэдунның Сыртқы саясаты социалистік лагерге басымдылық беру және батыс блогына қарсы тұру болады. 1950-ші жылы басталған Корей түбегіндегі соғыс ҚХР мен АҚШ-ты түбегейлі жауластырды. Содан 1970 -жылдарға дейін Қытай Батыс әлемінен оқшауланып келді (Adibelli, 2016: 201 б). ҚХР-тек КСРО бастаған социалистік мемлекеттермен, яғни Болгария, Румыния, Венгрия, Чехословакия, Польша, Монголия Халық Республикасы, Германия Демократиялық Республикасы, Албания, Вьетнам және Корея Демократиялық Халықтық Республикасы қатарлы он сегіз социалистік мемлекеттермен және Азия, Африкадағы дамушы мемлекеттермен дипломатиялық қарым-қатынаста болды. Мұны ҚХР-дың «бір жағына шығу», яғни социалистік мемлекеттер жағында болудың дипломатиялық нәтижесі деуге болады.

Алайда ҚХР мен КСРО қарым-қатынастары 1950-ші жылдардың соңына ала идеологиялық алауыздықтан салқындап, 1960-шы жылдары ашық жауласуға барды. 1969 жылы екі ел шекарасында әскери қақтығыстар орын алды. Сонымен ҚХР мен КСРО қатынастары барынша шиленісіп, халықаралық қатынастар жүйесінің құрылымының өзгеруін тудырды. Ұлы державалар арасында жаңа саяси одақтастық қалыптасуына алғы шарт әзірледі. Қытай мен АҚШ өздерінің ортақ жауы - Кеңес Одағына төтеп беру үшін одақтастық қатынас орнатты [Мұқаметханұлы, Кәрібжанов Ж.2013:13-29).

Халықаралық қатынастар жүйесіндегі бұл өзгерістер Түркияның Қытайға ұстанымын өзгертті. Өйткені Түркия өзінің сыртқы саясатын АҚШ-тың қабағына қарай реттеліп отыратыны белгілі. Сондықтан Түркия бұл кезеңде Кеңес Одағынан туындайтын қауіп-қатерге байланысты АҚШ жетекшілік ететін батыс блокқа жақындай түсті.

1960-шы жылдардағы халықаралық қатынастарда орын алған өзгерістер, Кипр мәселесі Түркия мен Батыс блогы арасында қарама-қайшылықтар күрделене түскен-ді. Осындай халықаралық жағдайда Қытай мен Түркияның жақындасуына орай туды.1960 жылғы Түркиядағы саяси өзгерісті Қытай баспасөзі: «бұл оқиға Түркия тарихындағы шынайы революциялық және популистік дәуірдің бастамасы» деп бағалады. Қытайдағы мұсылман қауымының басшысы Бұрхан Шәхиди арнайы мақалалар жариялап Түркияға қолдау білдірді. 1965 жылы ҚХР-ның Премьер министрі Чжоу Эньлай, Қытай мен Түркия арасындағы дипломатиялық қатынастар орнатуға ешқандай кедергі жоқ екенін мәлімдеді. Осы мәлімдемеден көп өтпей ҚХР-ның Сауда делегациясы алғаш рет Түркияға сапарлай келді (Tezkan, 2002:12).

ҚХР мен ТР арасындағы дипломатиялық қатынас Қытайдың Париждегі Төтенше және өкілетті елшісі Huang Zhen (黄镇) мен Түркияның Париждегі Төтенше және өкілетті елшісі Hasan Esat Işık арасында 1971 жылы 4 тамызда қол қойылған Хаттамамен орнатылды. Аталмыш Хаттамада «Тәуелсіздік, егемендік, ішкі ісітерге араласпау, тең құқықты, екі жақты мүделерді қорғау негізінде, бүгіннен бастап екі мемлекет арасында дипломатиялық қарым-қатынас орнату туралы шешім қабылданды» деп көрсетілген. Осы кездесуде Түркия мемлекеті ҚХР-ды Қытайдың бірден бір заңды үкіметі деп танығандығын мәлімдеді. Түркия

Тайваньды Қытайдың ажырамас бөлігі ретінде танып, Қытай мен «Бейбіт қатар өмір сүрудің бес принципі» негізінде дипломатиялық қатынас орнатты.

Екі ел дипломатиялық қатынас орнатқаннан қазірге дейін Қытай-Түркия қарым-қатынастары жөнінде түрлі саяси орталарда қызу пікірталастар жалғасып келеді. Басты сұрақ ҚХР-мен орнатқан дипломатиялық қатынастың Түркия үшін қандай пайдасы немесе зияны бар деген мәселе төңірегінде өрбіп келеді. Пікірталастардың Түркияның ұлттық мүддесі тұрғысынан қанат жаюын қалыпты жағдай деуге болады.

Қырғи қабақ соғысы аяқтаған соң, Түркия сыртқы саясатында өзгерістер жасап Азиялық елдермен өзара қатынасты дамытуға басымдылық бере бастады. 1990-шы жылдары Қытай мен Түркия арасындағы кеңесі, пікір алмасулары жиілей түсті. Сауда көлемі ұлғая түсті. Қытай деректеріне сүйенсек, 1985 жылы Қытай-Түркия саудасы 98 млн болса, 1998 жылы 77,8 млрд (Huan, 2002:377). болды. 1995 жылы 22 мамырда Түркияның президенті Сулейман Демирельдің ҚХР-ға саған алғашқы ресми сапары, екі жақты қатынастардың дамуын белгілі бір деңгейге көтерді (Uçarol, 2015:136). Сулейман Демирель өзімен бірге барған делегациясымен Қытайдың бірнеше қалаларын экскурсиялады. Сапар барысында қытайлық әріптестерімен кең көлемде аймақтық және әлемдік мәселелер бойынша пікір алмасты. Сулейман Демирель екіжақты ынтымақтастықты арттырумен қатар, Кипр, Босния-Герцеговина және Таулы Қарабах мәселелерінде Қытайдан қолдау тапқысы келетіндігін білдірді. Осы сапар барысында Түркияның мүддесіне сәйкес келетін екі жақты қатынастардың ірге тасы қаланды (Karpat, 2012:36). Демек, ҚХР мен ТР арасындағы қатынастар халықаралық қатынастар жүйесіндегі өзгерістерге байланысты өзгеріп дамып отырды.

Қытай-Түркия қатынастарында сақталып отырған басты мәселелері. Екі ел арасындағы қарым-қатынастың дамуымен бірге, кейбір түйткілді мәселелер де сақталып келеді. Қытай мен Түркия арасында ортақ ұлттық мүдделер бар. Сауда-экономика, туризм саласында ортақ мүдделері басым. Бірақ сыртқы саясат саласындағы ұстанымдары бір-бірімен мүлде үйлеспейді. Олардың жүргізіп отырған Халықаралық сыртқы саясаты әртүрлі. Соған байланысты болса керек, бүгінге дейін екі ел арасындағы ынтымақтастық байланыстар айтарлықтар өрістеп кеткен жоқ.

Қытай мен Түркия арасындағы саяси қарым-қатынасында Қытайдың Шыңжаңдағы ұйғырлар мәселесі бұрыннан бері келісе алмайтын түбірлі принцип болып келеді. Өйткені Шыңжаңнан бой тасалаған оппозициялардың барар жері, қолдау табатын елі – Түркия болып келеді. Арғысын айтпағанда 1980-жылдардан бері Иса Юсуф Алптекин, Мұхаммед Нияз Түркия сияқты оппозиция лидерлерінің Түркияны паналап, антиқытайлық әрекеттер жасауы екі ел қатынастарына кері ықпал етіп келеді. Өйткені оларға Түркия ресми бейрасми түрде әртүрлі ұйғыр оппозициясына қолдау көрсетіп келеді. 1991 жылы Сүлейман Демирел оппозиция жетекшісі Иса Юсуф Алптекинді қабылдады. Түркияның оппозиция өкілдерін қолдауына Қытай тарапы қатты наразылы болып келеді.

XXI ғасырда Қытайдың Дүниежүзі сауда ұйымына (ДСҰ) кіруіне байланысты олардың дүниежүзілік экономикаға ықпалы арта түсті. Соған байланысты Қытаймен өзара қарым-қатынасты жақсартудың маңыздылығын түсінген Түркия Үкіметі, 2000 жылы Қытай төрағасы Jiang Zemin Түркияға жасаған ресми сапары барысында, Түркияда Қытайды бөлуді көздеген экстремистік топтардың тыйым салуға кепілдік берді. Сондай-ақ Қытай тарапының талабы бойынша екі ел арасында қылмыскерлерді қайтару келісіміне қол қойды; Екі ел басшылары лаңкестікке, экстремизмге қарсы ортақ декларация қабылданып, екі мемлекеттің ірі ақпарат құралдарында жариялады (Adibelli, 2016: 244).

ҚХР төрағасы Hu Jintao «Жарасымды әлем құру» («和谐世界») сыртқы саясатын жүргізді. Бұнымен қоса, қытай өркениеті әрқашан өз көршілерімен тату болуға назар аударатындығын және барлық мемлекеттер бір-бірімен үйлесімді өмір сүргендерін

қалайтынын айтты. Сонымен бірге, өзінің ұрпақтан-ұрпаққа жалғасатын алдағы 50 жылға жоспарын жариялады: ҚХР-дың егемендігі және территориялық тұтастығын сақтау (бұл жерде Шыңжаң мен Тибеттегі сепаратист күштерді аластап, территория тұтастығының сақталуы және Тайваньның орталық Қытаймен бірігуі туралы айтылып отыр); Ал территория тұтастығының сақталуы ҚХР экономикасының тұрақты дамуы үшін өте маңызды. Қытай Шыңжаң мәселесін Кіші Азия (Түркия) және Орта Азия мемлекеттермен тығыз қарым-қатынас орнату арқылы шешуді көздейді. Сондықтан да болар Ресми Бейжиң аталмыш елдермен екіжақты дипломатиялық қатынастар арқылы да көпжақты дипломатиялық қатынастар арқылы да тұрақтылық пен қауіпсіздікті сақтауды көздеді (Жекенов, 2017: 95-96).

2009 жылғы Түркия Президент Абдулла Гүл Қытайға ресми сапармен барды. Қытай мен Түркия арасындағы экономикалық салаларын дамыту, Қытайдың Түркияға инвестициясын арттыру, Қытай мен үшінші әлем елдердегі туристерді Түркияға бағыттау бойынша серіктестік орнатты. Екі ел арасында көп жылдар бойы шешілмей келе жатқан мәселелер талқыланды. Алғаш болып Президент Абдулла Гүл Қытайдың Шыңжаң Ұйғыр автономиялы районына сапарлай барды. Ол сапар барысында Түркияның Қытаймен дипломатиялық қатынасында Шыңжаңның маңыздылығын атап өтті. Шыңжаңдағы түркі тілдес ұлттардың дініне, тіліне еркіндік беруге шақырды.

Алайда, Абдулла Гүлдің бұл сапары Шыңжаңдағы ұлтаралық қатынастың жақсаруына септігі шамалы болды. Сол жылдың 5 шілдесінде Үрімжідегі ұлтаралық қанды оқиға орын алып, Қытай-Түркия қатынасын қайтадан суытты. Түркия Премьер-министр қызметін атқарып жүрген Режеп Тайып Ердоған Үрімжідегі оқиғаларға қатысты қатаң реакция танытты. Алайда кейін келе, Түркия Үрімжі оқиғаларына байланысты Қытаймен қарым-қатынасын бұзғысы келмейтінін мәлімдеді. Содан кейін Түркияның сыртқы істер министрі Ахмет Давутоғлу мен Қытайдың Сыртқы істер министрі Ян Цзечи шиеленіскен қатынастарды қалыпқа келтіру мәселесін талқылады. Екі ел арасындағы қарым-қатынасын қалыпқа келтіру процесі экономикалық қатынастар арқылы жүзеге асырыла бастады. 2009 жылдың қыркүйегінде Қытай-Түркия бірлескен экономикалық Кеңес отырысы өтті. Қытайдың сауда министрі Чен Демингпен түрлі келісімдерге қол қойды. 2011 жылы қытайдың Хайнан әуе жолы компаниясы Шанхай- Үрімжі-Ыстанбұл бағытын ашты. 2012 жылы Түркияның Қытайдағы мәдениет жылы, 2013 жылы Қытайдың Түркиядағы мәдениет жылы шаралары өтті. Сол жылы Қытай төрағасы Си Цзиньпин Қазақстанда «Жібек жолы экономикалық белдеуін» құру жобасын ұсынды, Қытай «Батысқа беттеу» сыртқы саясаты жүргізді, Түркия «Шығысқа беттеу» сыртқы саясаты жүргізіп, екі мемлекет стратегиялық тұрғыда тоғысты. Сонымен Түркия үкіметі Қытайдың ішкі істеріне қолсұқпайтынын қайта мәлімдеді (Çolakoğlu, 2013: 251).

Түркия мен Қытай арасындағы тағы бір саяси проблема Тайвань мәселесі болып табылады. Түркия алғаш Қытайдың Гомиңдан Үкіметімен дипломатиялық қатаныс орнатқан-ды. Сондықтан Гомиңдан Тайвань үкіметімен қатынасын жалғастырып келді. ҚХР-мен дипломатиялық қатынас орнатқанна кейін «Бір Қытай» принципін бойынша Тайваньды «Қытайлық Тайбэй» деп үкіметтік емес байланыстарын сақтады. Түркия да АҚШ, Германия, Жапония, Оңтүстік Корея сияқты Тайваньмен аймақаралық қатынастарын ұстанып келеді (Selçuk, Güler, 2011: 36).

Соңғы жылдары Түркия Қытаймен икемді қарым-қатынас жасауға мәжбүр болып отыр. Өйткені Қытайда Шыңжаң мәселесі болса, Түркияда күрттер және Кипр проблемасында Қытайдың ұстанымы Түркия үшін маңызды. Қытай тарапы күрттер мәселесін Шыңжаң мәселесінмен тепе-тең орынға қойып, Түркияға ескертулер жасап бағуда. Күрттер, Кипр мәселесінде Түркия өзінің қауіпсіздігі ұлттық мүддесін қорғау үшін халықаралық аренада Қытайдың қолдауына ие болуға мұқтаж.

Қытай тарихшысы Wang Zhijuan жазған «Курд ұлтының драммасы қашан бітеді? (kürt milleti dramı ne zaman bitecektir?)» атты мақаласында, 1984 жылдан бергі Түркиядағы күрд мәселесін қарастырған. Сонымен қатар «Курдтердің ауыр трагедиясы (1984)», «Курдистан, Географиясыз тарих (1990)», «Түркиядағы күрд мәселесі (1925-1984)», сияқты мақалаларды жариялап келеді (Ekrem 2003:160).

Wang Zhijuan жазған мақаласында, «Түркия мемлекеті мен саясаткерлері Курдтерді жеке ұлт ретінде қабылдағысы келмейді, олардың пайымынша, күрдтер түріктердің бір қауымы, азшылық ұлт ретінде қаралмайды. Түркияда тек түріктердің ғана ұлт болуға құқығы бар, басқа ұлттарда түріктермен тең құқылы жасауға еркіндік берілмеген. Курдтердің тілін, мәдениетін дамыту және жеке ұлт ретінде өмір сүру үшін көтерген талаптарын аяусыз түрде басып отырады. Тіпті, Түркия кезінде Түрік әскерлері күрдтер тығыз қоныстанған ауылдар мен қалаларға азық-түлік эмбарго қою сияқты түрлі адамшылық қасиетке жат әрекеттерге барып отыр. Көптеген ауылдар өртелді немесе жойылды. Көптеген күрдтерді түрік қауіпсіздік күштері арқылы өз ауылдарынан күштеп жер аударды. Түрік ұлтшылдары «Түркиядағы күрдтер түрік болуы керек» дейді. Курдтер өздерінің ұлттық болмысын сақтағысы келгендіктен, түріктердің көзғарасын қабылдай алмайды. Курдтер күрд елі тарихының тереңде жатқанын, бұған географиялық атаулар, тіл, жазу, мәдениет және дін өзгешеліктері әртүрлі мемлекеттерге тайпаларға бөлшектеу арқылы бірегейлік туралы ойларға күмән тудырды. Түркия халықаралық құқық принциптері, келісімдер мен конвенцияларға сәйкес, Түркия қоғамындағы барлық ұлттарға теңдік негізінде саяси, әкімшілік, мәдени көп қырлы демократиялық мемлекет құру қажет болатын. Бірақ күрд мәселесі Түркияның ішкі мәселесі болудан қалып, халықаралық мәселеге айналды» деп жазылған (Peng Zhiping, 1999: 89). ҚХР үшін курд мәселесі, батыс Азиядағы курд халқының тәуелсіздік үшін күресі болып табылады (Nan Fang ri bao, 1999). Сонымен қатар, Қытай коммунистік партиясының үні ретінде қаралатын (Ren min ri bao) газетінде Косово соғысы жөнінде жазған мақалада «АҚШ Түркияның курдтерге қарсы саясатын үнсіз құптап, Косовода орын алған Албанияның тәуелсіздік қозғалысын қолдау арқылы Югославияның ыдырауына ашық қолдау көртсетті», - деп ашық жазған болатын (Pen Zhiping, 1999: 6).

ПКК-ның (ПКК - Курдистан жұмысшылар партиясы) атын Қытай баспасөзінде Түркия мемлекеті қолданытын «Сепаратист», «Экстремист» терминдері мүлдем қолданылмайды. Оның орнына ПКК-ның басшысы Abdullah Öcalan-ға қатысты қытай баспасөзінде «Түркия мемлекетіне қарсы курд жұмысшы партиясының басшысы Öcalan» және «Түркия жұмысшы партиясы лидері Öcalan (土耳其库尔德工人党的主要创始人之一, 阿卜杜拉·奥贾兰)» деген атаулар қолданылған.

Кейбір қытайлық стратегтер Түркиядағы ПКК мәселесін Косово мәселесімен паралель қарауда. «АҚШ пен НАТО Милошевичтың Косоводағы албандарға қарсы жүргізген геноцидіне қарсы әскери қимылдар жүргізді. Дәл осылай Түркияда курдтерге қарсы геноцид жасауда. Бірақ АҚШ пен НАТО курдтер мәселесінде араласпай Түркияны үнсіз құптап келеді. Мұның себебі, Түркияның НАТО-ның мүшесі және АҚШ-тың одақтасы болуында. Сол себептенде Слободан Милошевичте НАТО-ға мүше болсын және осы арқылы әуе шабуылдан аман қалсын» деген пікірлер білдірген болатын (Бейжин көктемі газеті, 1999: 16). Қытайлық сарапшы Du Ren «Шыңжаңдағы дүрбелең және Пантүркизм» атты мақаласында: «Батыстықтар Ирақтағы курдтердің тәуелсіздік үшін күресін қолдауда, бірақ, бұл қозғалыстардың барлығы Түркия территориясында болғандықтан ауыр түрде жанышталды. Көптеген бейбіт тұрғындарға қарсы жүйелі түрде өлім жазасы, азаптау, мәжбүрлі қоныс аудару, күрд журналистерін, белсенділерді өлтіруді және олардың жоғалуы мәселелері жиі туындап отыр. Ал Қытайдағы адам құқығын жиі айыптайтын АҚШ Түркияның заңсыз әрекетін үнсіз қарап құптап отыр» (Синхуа агенті, 1999)-деп айыптады. Сонымен бірге,

Қытайлық 枫华园 (Feng hua yuan, fhy.net) журналында «Халықаралық геосаясат және адам құқықтары: Түркия және АҚШ» атты мақалада, «Түркияны диктатор әскерлер басқаруда және елде көптеген саяси тұтықындар бар. Түріктер Халықтың 10% құрайтын курдттерге қарсы геноцид жасаумен қатар, Кипрдағы гректерді аяусыз қырғындауда. Түркиядағы саяси тұтқындардың саны Қытайдан әлдеқайда көп», - деп жазылды. Бұл сөздің астарынан Қытайдың Түркиядағы курдтер мәселісіндегі позициясын айқындауға болады (Feng Li Yuan, 2000).

Қытайдың Түркияға қатысты қимылдарында белгілі бір дәрежеде қарама-қайшылықтар туындап отыр. Десек те, Қытайдың Түркияның ұлттар саясатын өздерімен салыстырып жазып отырғаны мәлім. Түркияның әртүрлі мүдделер шоғырланған аймақта әлеуеттік экономикалық әскери күшке айналуы, батыспен тығыз қарым-қатынасы және НАТО-ға мүше болуы сияқты ерекшеліктері Қытайдың Түркияға сенім байлай алмайтынын аңғартады. Қытай АҚШ пен Түркияның Орталық Азияға немесе Таяу Шығыста бірге ынтымақтастық жасауынан, Түркияның Еуропа Одағымен бірлесіп, Европаның шығыс шекарасын Орталық Азияға дейін созып, Қытайдың аймақтық мүддесіне қауіп төндіруден қауіптенеді. Сондықтан да, Қытайдың Түркияны Шанхай Ынтымақтастық Ұйымынан (ШЫҰ) аластатуы да осы қауіптенудің бір көрнісі. Қытай қазіргі таңда, Түркия мен Қытай арасындағы күрдтер мен ұйғырлар мәселесі бойынша айтыстары олардың ұлттық мүдделерінен жоғары тұрмайтыны анық. Сондықтан ҚХР мен ТР арасында мемлекеттік қарым-қатынастар өз жалғасын тауып отырады деп санаймыз.

Екі елдің әскери саладағы ынтымақтастығы. Түркия әлемдегі ең тұрақсыз қауіпті аймақтардың ортасында орналасқан мемлекет, төңірегін өңшең зымыран қаруы бар мемлекеттер қоршаған. Сондықтан Түркия күшті әскер, озық әскери технология ұстауға мүдделі. Осы тұрғыдан Түркия Қытаймен әскери салада ынтымақтастық қатынасын дамытуға белсенділік танытып келеді. Түркияның Кония қаласында әр жылы тұрақы түрде өткізетін «Anadolu kartali» атты әскери оқу-жаттығуына 2010 жылы алғашқы рет Қытай Халық Азаттық армиясын (ҚХАА) шақырып қатыстырды. Қытайдың соғыс ұшақтары Пәкістан мен Иранның әуе кеңестігін пайдалана отырып Түркияға келді. Олар 20 қыркүйек пен 4 қазан аралығында Конияда Түркия әуе күштері құрамындағы F-4 соғыс ұшақтарымен бірге оқу-жаттығуы өткізді. Бұл екі елдің әскери қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастығы, аймақтық қауіпсіздікті сақтау және әлемде тұрақтылықты орнатуға ортақ көзғарас орнатты (Martin, 2016:89).

Қытай мен Түркияның сауда-экономикалық байланыстары. Қытай мен Түркия арасындағы экономикалық байланыстар Қытайдың экономикалық дамуымен байланысты біртіндеп дамып келеді. Бірақ тұрақты түрде үрдіс дамып отырған жоқ, түрлі себептерге байланысты. Кей жылдары экономикалық қатынастары жақсы нәтижеге қол жеткізсе, кей жылдары айтарлықтай дамып кетпегенін байауға болады. Қазіргі кезге дейін екі ел де сауда қатынастарын дамыту толық іске асыра алған жоқ деуге болады.

Екі мемлекеттің де сауда-экономикалық қатынастары бір-бірін толықтырумен қатар, өздерінің өндірген тауарларын өткізу барысында аймақта бәсекеге түседі. Түркия Қытайдың арзан жұмысшы күшімен өндірген арзан тауарларымен бәсекелесе алмай келеді. Сонымен қатар, Түркияның Қытаймен арадағы сауда қарым-қатынастарында келесідей кедергілер орын алуда: екі елдің сауда туралы заңдарының әркелкі болуы, Түркияның қытайлық текстиль өнімдеріне қарсы арнайы шектеу шараларын қолдануы және Түркияның әлемдегі ең озық, ең мықты делінген 500 компаниясының 128 кәсіпорны Қытайда орналасқан. Алайда Түркияның аталмыш компаниялары Қытай нарығында бәсекелесуге қауқарсыз болып отыр.

Текстиль өнімдері Қытай үшін де, Түркия үшін де көп табыс әкелетін маңызды импорттық тауар болып табылады. Қытай тарапы Түркияның Қытай тауарларына қарсы

қолданған шектеу шаралары қайталануынан және де батыс елдері мен АҚШ сияқты елдердің де мұндай әрекетке баруынан қорқады. Мұнымен қоса, Қытайлық кәсіпкерлердің де бұл жағдайға алаңдаулы. Қытай да, Түркия да дамушы мемлекеттер санатына жататындақтан, олардың өндіретін тауарлары да бір-біріне ұқсас болып келеді, яғни екі елдің өндірген өнімдері бір-бірін толықтыру емес, керісінше, бір-бірімен бәсекелес болып шықты. Аталмыш жағдай екі ел арасындағы сауда бәсекелестігін арттыра түсетіні сөзсіз. Алайда, Қытайдың арзан жұмысшы күші мен тауарлары алдында Түркияның жеңіліс табатыны анық. Дәл осындай сауда бәсекелестігі тек текстиль өнімдерінде ғана қатысты емес, келешекте басқа да салаларды қамтуы мүмкін.

1. Әлемге әйгілі маркалардың көбісі Қытайда өндіріліп жатыр және «Әлемнің фабрикасы» деген атқа ие. Түркияның Қытай нарығынан өзіне тиісті үлесін алуы, сонымен бірге, екі жақты экономикалық байланыста ұтуы өте қиын мәселе. Таяу жылдардан бері, Түркияның Қытаймен арадағы сауда байланысында шығынға батып келгені осының айғағы, қазір Қытайдың сыртқы елдерге салған миллиардтық инвестициясы жұмыс істеуде, әлемнің екінші экономикалық күшіне айналған Қытай үшін Түркия мен арадағы 4-5 миллиард долларлық сауда көлемі тым аздық етеді. Түркия стратегиялық мемлекет болуына қарамастан экономикалық тұрғыдан Қытайдың шынайы қазығушылығын тудара алмады (Kadir, 2017:1-9).

2005-2006 жылдары аралғында Қытай-Түркия арасындағы екі жақты сауда көлемі 4 миллиард болған. Бұл көрсеткіш 2017 жылы 27,7 миллиард долларды құраған. Алайда, мұның 3,5 миллиард доллары ғана Түркияның еншісіне тиген. 2018 жылы Қытайдың Түркияға экспорты 20,71 миллиард доллар, импорты 2,91 миллиард доллар болған. 2019 жылы Қытайдың экспорты 18,49 болып, импорты 2,58 миллиард долларды құраған. 2020 жылы екі жақты сауда айналымының көлемі 25 миллиард долларды көрсеткен. Оның ішінде, Қытайдың Түркияға экспорты 23,2 миллиард долларды, ал Түркиядан Қытайға импорт көлемі 2,86 миллиард долларды құраған. Түркия тарапы Қытай мен саудадағы теңсіздікті жою үшін барынша тырысуда, тек соңғы жылдары саудадағы теңсіздікті инвестициялар көмегімен жоюға болатынын айтып, жаңа шешім тапқандай болды.

Қытайдың Түркияға шығаратын экспорт тауарлары: электр машиналары, құрылғылар мен аспаптар, жеңіл өнеркәсіп өнімдері, механикалық және электронды бұйымдар, балалар ойыншықтары, тоқыма бұйымдары, түрлі жиһаздар, медициналық және фармацевтикалық өнімдер, органикалық химиялық өнімдер, аяқ киім және саяхат заттары, ауыл шаруашылық құрал-жабдықтар, жолаушы және жүк таситын кемелер.

Түркияның Қытайға экспорты: алтын, жеңіл автомобильдер, шойын және болат, тыңайтқыштар, тұз және күкірт минералды заттар, бейорганикалық химиялық өнімдер, сүт өнімдері, өсімдік майы және дәнді дақылдар, балық өнімдері, жеміс-жидектер, мәрмәр және гранит тастар, киім-кешек тоқыма өнімдері (Kadir, 2017:1-9).

Екі елдің экономика және технология саласындағы ынтымақтастықтан бөлек, туризм саласы қарқынды дамып келеді. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) (Түркия статистикалық институты) статистикасына сүйенсек, Түркияға келген қытайлық туристердің саны соңғы 20 жылда екі есеге артты. 2000-шы жылы Қытайдан Түркияға жылына келетін туристер саны небәрі 21 мың 518 болған. Қытайлық туристер саны, әсіресе, 2010 жылдың басынан бері айтарлықтай өсті. 2010 жылы Қытайлық туристер саны 77 мың адамға жеткен. 2013 жылы 139 мыңға жетсе, 2014 жылы бұл көрсеткіш 200 мыңды құраған. 2018 жылы Түркияға келген қытайлық туристердің саны 247 мыңға жетті. 2019 жылғы мәліметтер бойынша 426 мың туристқа жетіп Түркияға келген 100 туристтің бірі қытайлық турист болған. Қытайлық туристтердің түрік туризміне қосқан үлесі 273 миллион долларды құрады (Türkiye, 2022).

Қытай қазір әлемдегі ең үлкен сыртқы сауда елі ретінде 2 триллион доллар инвестиция қорына ие. Қытай бір жағынан сырттан ішке инвестициялар тартып жатқанымен, екінші

жағынан, Қытайдың ұлттық мүддесі тұрғысынан стратегиялық маңызы бар аймақтар мен елдерге инвестициялар салуды қолға алуда. Түркия да аймақта стратегиялық мемлекет болуына қарамастан, қазірге дейін сауда-экономикалық тұрғыдан Қытайдың қызығушылығын тудыра алмай келеді. Дәл осы кезеңге дейін, Қытай Түркияның энергетика, көлік және жылжымайтын мүлік саласына инвестициясы 15 миллиард долларды құрайды. Түркияға салған инвестицияның ішінде ең үлкен үлеске ие энергетика секторы болып, жалпы инвестицияның 63 пайызын құрайды.

Бүгінде Түркияда 1000-нан астам қытайлық компаниясы жұмыс істейді. Оның ішінде, Bank of China және ICBC сияқты өте маңызды банктік және қаржылық институттар да жұмыс жасайды. Сонымен қатар, Қытайдың Huawei компаниясы Ыстанбул қаласында 2002 жылдан бері жұмыс істеп келеді. Huawei компаниясы Түркияның технология саласын дамытуға бағытталып отыр. Қазіргі таңда, екі ел арасында ғылыми-зерттеу, технологиялық инвестициялар, адам ресурстарын дамыту, ауыл шаруашылығы және өнеркәсіп салаларын жаңғырту жүйесінде өзара ынтымақтастықтар жүргізіліп келеді (Kadir, 2017:1-9). Қытай мен түркия арасындағы сауда-экономика саласындағы ынтымақтастығының болашағы зор деуге негіз бар.

Зерттеу нәтижелері

Қытай мен Түркия экономикалық және дипломатиядан бастап әскери ынтымақтастық пен мәдени алмасуға дейінгі көптеген деңгейлерде стратегиялық серіктестіктерді дамытуды жалғастыруда. Бұл қатынастар жаһандық саяси динамиканың маңызды элементі болып қала береді және Еуразия мен Таяу Шығыстағы геосаяси жағдайға одан әрі әсер етуі мүмкін. Сондай-ақ, Қытай түрік экономикасына, әсіресе инфрақұрылымдық жобаларға, телекоммуникациялар мен энергетикаға ірі инвестор болып табылады. Екі ел де Таяу Шығыс пен Орталық Азиядағы терроризмге қарсы күрес және қауіпсіздікті қамтамасыз ету сияқты жалпы геосаяси сын-қатерлер мен қауіптер аясында әскери ынтымақтастықты кеңейтуге қызығушылық танытуда. Қытай мен Түркия мәдени байланыстарды, соның ішінде студенттермен алмасуды, мәдени фестивальдар мен білім және ғылым саласындағы ынтымақтастық бағдарламаларын ұйымдастыруды белсенді дамытуда.

Мәдениетке, тарихқа және тілге деген өзара қызығушылық екі елдің халықтары арасындағы өзара түсіністікті тереңдетуге ықпал етеді.

Қорытынды

Қытай мен Түркия арасындағы қарым-қатынастар екі елдің ішкі және сыртқы саясатына байланысты қалыптасып, даму динамикасында келеді. XX ғасырдың соңындағы Қырғи қабақ соғысының аяқтауы, XXI ғасырдағы Қытайдың өрлеуі әлемдік күштердің қайта орналасуын, халықаралық қатынастар жүйесінің қайта құрылуын анықтады. Соған байланысты Қытай мен Түркия арасындағы қарым-қатынастар да дәуірілік сипат алды. Сонымен қатар, екі ел қатынастарында ұлттық идеологияның ұқсамауы мен саясат ұстанымдардың айырмашылығынан туындап отырған мәселелер де сақталып отырғанын анық аңғарамыз.

ҚХР-дың қарқынды дамуы мен халықаралық ықпалының арта түсуіне байланысты Түркия елінің экономикалық дамуына терең әсер ететіні ақиқат. Олар арасында әрі ынтымақтастық әрі бәсекелестіктің сақталатынын анық аңғартады. Дей тұрғанмен екі мемлекет бір-біріне тікелей қатар төндірмейді. Түркия мен Қытай арасында ұлттық мәселелерге байланысты саяси қарама-қарсылықтар сақталып отырғанымен, ұлттық – мемлекеттік мүдде тұрғысынан олар өзара ынтымақтастық қатынасын дамытатыны сөзсіз. Қазірге дейінгі Қытай-Түркия қатынастарының дамуы олардың болашақ дамуына берік негіз қалады.

Түркия болашақтағы халықаралық қатынастар жүйесінде АҚШ, Еуропалық Одақ, Ресей және Қытай қатынастарына басымдылық беретіні белгілі. Соламен болған қатынастарының баланысынан өзінің ұлттық мүдесін жүзеге асыруға тырысады деп санаймыз. Қытай мен Түркия қатынастары белгілі деңгейде қазақстанға да ықпал жасайды деп ойлаймыз.

Әдебиет:

1. Adıbelli Barış, 2016. Osmanlı'dan Günümüze Türk-Çin İlişkileri. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
2. Karpat, Kemal H., 2012. Türk Dış Politikası Tarihi. Çev. Güneş Ayas, İstanbul: Timaş Yayınları.
3. Мұқаметханұлы Н., Кәрібжанов Ж. 2013. Қытайдың сыртқы саясаты және Қазақстанмен қатынасы (2000-2010). -Алматы: Қазақ университеті. 249 б.
4. Tezkan, Yılmaz. 2002. Uzak ve Yakın Komşumuz Çin, İstanbul: Ülke Kitapları.
5. Huan Weimin (黄维民). 2002. Түркия(土耳其). Beijing: Shangwu yinshuguan. 401б.
6. Uçarol, Rifat. 2015 Siyasi Tarih (1789-2014). İstanbul:Der Yayınları.
7. Жекенов Д.Қ. 2017. Қытай халық республикасы «төртінші буын» басшыларының сыртқы саясаты (2003-2013жж.) Алматы: Қазақ университеті, 2017. 180 б.
8. Çolakoğlu, Selçuk, 2013. Türkiye-Çin İlişkilerinin Son On Yılı (2000-2010): Fırsatlar Ülkesi Çin'den Türkiye Pazarına Dönüşüm.
9. Selçuk Çolakoğlu ve Arzu Güler, 2011. "Türkiye ve Tayvan: İlişkilerde Zemin Arayışları", USAK Analiz, No.12, Ağustos. s.26.
10. Nuraniye Hidayet Ekrem. 2003 Çin'in dış politikası (1950-2000). ASAM, Avrasya stratejik araştırmalar merkezi yayımları, Analiz, Nisan. s.160-187
11. Pen Zhiping, 1999. "Self-Determinasyon ve Etnik Bölücülük", Milli Sosyal Bilimler Akademi destek proje raporu, Urumçi: Xin Jiang ren min chubanshe. s.109.
12. Бейжин көктемгі газеті (北京之春日报)。1999 年 6 月 1 日.
13. Синхуа агенті (新华社, 1999 年 11 月 19 日.安卡拉).
14. Feng Li Yuan. 日 1 月 2 年 2000. <http://www.fhy.net/On-line/1998/fhy9802a.html#>
15. Jacques, Martin, 2016. Çin Hükmettiğinde Dünyayı Neler Bekliyor? Çev. Sami Oğuz, Ankara: Akılçelen Kitaplar.
16. Temiz, Kadir. 2017. Türkiye-Çin İlişkileri. SETA, Analiz, Nisan 2017, sayı. 196, s.1-9.
17. Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-cin-halk-cumhuriyeti-ekonomik-iliskileri.tr.mfa> (Дата обращения: 24.06.2022 г.)
18. Turizm günlüğü, turizm ve seyahat gazetesi, (Туризм және саяхат газеті), 1 Şubat 2020.

References:

1. Adıbelli Barış, 2016. Osmanlı'dan Günümüze Türk-Çin İlişkileri. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık. [in Turkish].
2. Karpat, Kemal H., 2012. Türk Dış Politikası Tarihi. Çev. Güneş Ayas, İstanbul: Timaş Yayınları. [in Turkish].
3. Mukamethanuly N., Karibjanov J. 2013. Kytaidyn syrtyky sayasaty jane Kazakstanmen katynasy [China's foreign policy and relations with Kazakhstan] (2000-2010). Almaty: Қазақ университесі. 249 p. [in Kazakh].
4. Tezkan, Yılmaz. 2002. Uzak ve Yakın Komşumuz Çin, İstanbul: Ülke Kitapları. [in Turkish].

5. Huan Weimin (黄维民). 2002. Turkiya(土耳其). Beijing: Shangwu yinshuguan. 401p. [in Chinese].
6. Uçarol, Rifat. 2015 Siyasi Tarih (1789-2014). İstanbul:Der Yayınları. [in Turkish].
7. Jekenov D. K. 2017. Kytai halyk respublikasy «tortinshi buyn» basshylarynyn syrtky sayasaty [Foreign policy of the "fourth generation" leaders of the people's Republic of China] (2003-2013jj. Almaty: Kazak universitesi, 2017. 180 p. [in Kazakh].
8. Çolakoğlu, Selçuk, 2013. Türkiye-Çin İlişkilerinin Son On Yılı (2000-2010): Fırsatlar Ülkesi Çin'den Türkiye Pazarına Dönüşüm. [in Turkish].
9. Selçuk Çolakoğlu ve Arzu Güler, 2011. "Türkiye ve Tayvan: İlişkilerde Zemin Arayışları", USAK Analiz, No.12, Ağustos. 26 p. [in Turkish].
10. Nuraniye Hidayet Ekrem. 2003 Çin'in dış politikası (1950-2000). ASAM, Avrasya stratejik araştırmalar merkezi yayımları, Analiz, Nisan. 160-187pp. [in Turkish].
11. Pen Zhiping, 1999. "Self-Determinasyon ve Etnik Bölücülük", Milli Sosyal Bilimler Akademisi destek proje raporu, Urumçi: Xin Jiang ren min chubanshe. s.109. [in Chinese].
12. Beijin көктемі газеті (北京之春日报). 1999 年 6 月 1 日. [in Chinese].
13. Sinhua agenti (新华社, 1999 年 11 月 19 日.安卡拉). [in Chinese].
14. Feng Li Yuan. 日 1 月 2 年 2000. <http://www.fhy.net/On-line/1998/fhy9802a.html#> [in Chinese].
15. Jacques, Martin, 2016. Çin Hükmettiğinde Dünyayı Neler Bekliyor? Çev. Sami Oğuz, Ankara: Akılçelen Kitaplar. [in Turkish].
16. Temiz, Kadir. 2017. Türkiye-Çin İlişkileri. SETA, Analiz, Nisan 2017, sayı. 196, s.1-9. [in Turkish].
17. Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-cin-halk-cumhuriyeti-ekonomik-iliskileri.tr.mfa> (Data of updating: 24.06.2022).[in Turkish].
18. Turizm günlüğü, turizm ve seyahat gazetesi.1 Şubat 2020. [in Turkish].

¹Идрышева Ж. ²Турсын Р.

^{1,2} *Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Алматы, Казахстан,*

^{1,2}*E-mail:akhmetkulsergazy@gmail.com*

ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ КИТАЙСКО-ТУРЕЦКИХ ОТНОШЕНИЙ

Аннотация. В статье рассматривается процесс становления и развития дипломатических отношений между Китайской Народной Республикой и Турецкой Республикой. Считается, что отношения между двумя странами в исторические периоды характеризовались по-разному, в зависимости от внутренней и внешней политики Китая и Турции, а также от изменений в системе международных отношений. Будут рассмотрены развитие политики, дипломатии, торговли, экономики и других отношений между двумя странами. Даже несмотря на политические разногласия между Китаем и Турцией, двусторонние отношения оказываются общим процессом развития. Будут проанализированы исторически нерешенный уйгурский вопрос в Синьцзяне и влияние курдского вопроса в Турции на государственные отношения двух стран. В настоящее время место и роль Китайской Народной Республики и Турецкой Республики в международных отношениях определены, их национальные интересы охвачены, и стороны пока не смогли в полной мере воспользоваться различными возможностями. Однако делается вывод о наличии прочной основы для развития будущих дипломатических отношений.

Ключевые слова: Китай и Турция, двусторонние отношения, торгово-экономические отношения, политические противоречия, будущее развитие, РПК, (Рабочая партия Курдистана)

¹Ydrysheva Zh. ²Tursyn R.

^{1,2}Kazakh National University named after Al-Farabi,
Almaty, Kazakhstan

^{1,2}E-mail: akhmetkulsergazy@gmail.com

ISSUES OF THE DEVELOPMENT OF CHINESE-TURKISH RELATIONS

Abstract. The article considers the process of formation and development of diplomatic relations between the People's Republic of China and the Republic of Turkey. It is believed that the relations between the two countries have been characterized differently in historical periods, depending on the domestic and foreign policies of China and Turkey, as well as changes in the system of international relations. The development of politics, diplomacy, trades, economics and other relations between the two countries will be discussed. Even with the political differences between China and Turkey, bilateral relations are proving to be a common development process. The two countries will analyze the historical unresolved Uyghur issue in Xinjiang and the impact of the Kurdish issue in Turkey on state relations. The current place and role of the People's Republic of China and the Republic of Turkey in international relations were measured, their national interests covered, and the parties have not yet been able to take full advantage of various opportunities. However, it is concluding that there is a solid basis for the development of future diplomatic relations.

Key words: China and Turkey, Bilateral Relations, Trade and Economic Relations, Political Contradictions, Future Development, PKK, (Kurdistan Workers' Party).

Автор туралы мәлімет:

Идрышева Жазира, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторе:

Идрышева Жазира, кандидат исторических наук, доцент, КазНУ имени аль-Фараби, Алматы, Қазақстан.

Information about autor:

Ydrysheva Zhazira, al-Farabi KazNU, candidate of historical sciences, associate professor, Almaty, Kazakhstan

Автор туралы мәлімет:

Тұрсын Рахат, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ «Халықаралық қатынастар» факультетінің магистрі, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторе:

Тұрсын Рахат, магистр факультета «Международных отношений» КазНУ имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Information about autor:

Tursyn Rakhat, master's degree in international relations of Al-Farabi KazNU, Almaty, Kazakhstan

МРНТИ 03.01.07

¹Жумеков Б. ²Жумекова Р. ^{1,2} *Международный институт кипчаковедения КазНУ имени аль-Фараби,
Алматы, Казахстан*^{1,2}*E-mail: bkumek@mail.ru*

К ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКОЙ И ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОЙ ОЦЕНКЕ «ДЖАХАН-НАМЕ» МУХАММАДА ИБН НАДЖИБ БАКРАНА

Аннотация. С образованием и укреплением Арабского халифата сформировалась синкретическая мусульманская культура, охватившая все сферы духовности, науки и образования. Значительно расширились по сравнению с предшествующим временем масштабы географических знаний о населенной части мира. Арабские, персидские и тюркские исторические и географические сочинения и памятники картографии IX-XVII вв., как наиболее информативный пласт сведений, представляют один большой комплекс источников, на основании которых современная наука строит историческую и духовную картину для стран, входивших в орбиту влияния исламской синкретической культуры [История Казахстана в арабских источниках, 2010]. Мусульманские письменные памятники были созданы на общей почве традиций культурного наследия. Вместе с тем каждое произведение мусульманского круга в известном смысле имеет специфику как по содержанию, так и авторским приемам и подходам.

Ключевые слова: Джахан-наме, Мухаммад ибн Наджиб Бакран, река Атил, персидская картография, персидские рукописи, персидский фонд.

Введение

Среднеазиатский ученый Мухаммад ибн Наджиб Бакран в 605 г. х. / 1208-1209 гг. составил на ткани большую карту, к которой написал на персидском языке объяснительную записку (рисала) в виде географического трактата под названием «Джахан-наме» (Описание мира) для славного правителя Государства хорезмшахов 'Ала ад-дин Мухаммад ибн Текеша (1200-1220 гг.). В то время держава Хорезмшахов достигла такого могущества, что она претендовала на первенство во всем мусульманском мире. Благодаря хорезмшаху Мухаммаду была окончательно свергнута династия каракитаев, под политическим влиянием которых с середины XII в. находились Сельджукиды, Караханиды и собственно Хорезмшахи. Величие двора естественно накладывало отпечаток на замысел Мухаммада ибн Наджиб Бакрана и привносило большую ответственность при подготовке карты. В то же время им двигала и надежда на материальное вознаграждение. Быть может поэтому свою карту Ибн Наджиб Бакрана изобразил лишь на ткани. Впрочем, в истории картографии немало и других примеров. Так, в середине XII в. король Сицилии Роджер II доставил арабскому ученому ал-Идриси слитки серебра, стоимостью в сорок четыре тысяч дирхемов. Немногим более одной трети серебра ему хватило, чтобы отлить большое плоскошарие, на котором была показана вся обжитая земля с гидрографией, орографией, городами, странами и народами, с указанием климатов (поясов) [Al-Idrisi, 1994: 6-7], но без градусной сетки. Остальное серебро Роджер II оставил ученому в награду. Исполненная с большим мастерством и сравнительно объективными географическими представлениями карта ал-Идриси «Сурат ал-ард» (Картина земли) стала апогеем не только арабской, но и мировой картографии [Ал-Идриси, 1957: 294]. Вместе с тем для Ибн Наджиб Бакрана карта на ткани, очевидно, была удобна тем, что ее можно было расстелить на выпуклой поверхности (на

большом котле), получив тем самым что-то вроде глобуса, с целью наглядного разъяснения принципа широт и долгот и определения расстояний на шарообразной Земле.

О Мухаммаде ибн Наджіб Бакрәне нет никаких конкретных сведений. На основании опосредованных данных Ю.Е. Борщевский полагает, что он, по всей вероятности, происходил из Хорасана, жил в городе Тусе [Наджиб Бакран М, 1960:10]. Карта мира по описанию автора, была подготовлена с особой тщательностью и рельефными топографическими подробностями. На ней были указаны страны и народы, моря и озера, реки и протоки, горы и пустыни, все объекты в различных цветовых изображениях, вплоть до горных снежных вершин, которые отмечались белым цветом; города обозначались кружочком. На карте мира Ибн Наджиб Бакрана были указаны красные линии долгот и широт в градусной сетке. Вся ойкумена размещалась по семи климатам. При этом каждый климат был написан и выделен черным цветом. Между тем в тексте «Джахән-нәме» нет изображения географических координат и почти не показаны климаты. Объяснением этому могут быть несколько причин. Краткость изложения текста сочинения, о котором неоднократно говорит Мухаммад ибн Наджіб Бакрән, возможно привела к сокращению данных о климатах и географических координатах. Вероятно также и то, что имелось более полное сочинение с детальным описанием карты мира, которое не дошло до нас. Нельзя сбрасывать со счетов и третью возможность. Изначально карта мира была составлена без климатов и градусной сетки. Именно на основе этой карты был написан в кратком изложении «Джахән-нәме». В этой связи обращает внимание следующая информация Ибн Наджіб Бакрәна: «А затем, среди черновикиков имама Шараф ад-дйна Мазй Түсй, да смилуется над ним Аллах, который вернулся из Рума, нашли фрагмент, писанный его рукой, где со всей тщательностью и доказательствами подтверждены и записаны долгота и широта городов, а также широты и долготы берегов рек, фарсанг за фарсангом, местонахождение гор и морей, островов – все указано... Когда этот фрагмент оказался в моих руках, то это было большое подспорье, и цель была достигнута» [Наджиб Бакран М, 2021:148]. Вероятно, имеется в виду знаменитый математик Шараф ад-дйн ал-Музаффар ибн Мухаммад ат-Түсй (1135-1213), в числе трудов которого был и трактат об астролябии – приборе, который позволял вычислять как звездные, так и географические координаты. По всей видимости, этими откровениями автора можно объяснить характер завершающего этапа оформления карты и столь разительное расхождение карты и текста трактата применительно к координатной сетке и климатам. Таким образом, климаты и координаты позже были нанесены на карту. Лишь дважды в «Джахән-нәме» говорится бегло и бессистемно о Первом климате, в одном случае в связи с Черной горой в Африке, а в другом – с египетским Нилом. Более в записках нет никакого упоминания об оставшихся шести климатах.

Между странами и областями черными линиями были указаны рубежи, они проходили, как известно по другим повествовательным источникам, по естественным географическим объектам и по нейтральной полосе. Карты также предназначались для определения из каждого населенного пункта и города направления на Киблу (Мекку) при чтении священного Корана, что имело известное практическое значение. Стороны света были обозначены на карте с южной исламской ориентацией.

Несомненно, при составлении этой замечательной карты Мухаммадом ибн Наджіб Бакрәном сказался предшествующий опыт картографической культуры. Формирование в раннее средневековье арабской географической литературы и неотъемлемой ее части – картографии, проходило под влиянием индо-иранской и греческой традиций. Через посредство греческой географии (Птолемей, II в. н.э.), использовался метод деления обитаемой земли на семь климатов, равно как проводилось вычисление топографических объектов в широтном и меридиональном направлениях. Значительно переработав географию Птолемея, среднеазиатский ученый ал-Хорезмий в IX в. написал первый арабский

географический труд «Китāб сӯрат ал-ард» (Книга картины земли) с картой, но последняя до нас не дошла. Карта Птолемея имела полукруглую форму. В последующем мусульманские ученые, в том числе Мухаммад ибн Наджīb Бакрāн, исправили птолемеевские представления, изображая мир в виде круга.

С иранским культурным наследием было связано представление о картах, оказавших влияние на развитие арабской картографии. Ибн Наджīb Бакрāн упоминает эпоху халифа ал-Ма'мӯна (813-833 гг.), приводя информацию, связанную с расстоянием земли в длину и ширину. В период правления ал-Ма'мӯна была составлена систематическая сводка географических координат, известная как «Аз-Зидж ал-ма'мӯнī ал-мумтахан» (Проверенные мамуновские таблицы). Наряду с мамуновскими астрономическими таблицами была создана географическая карта, известная как «мамуновская карта», оказавшая влияние на последующее развитие мусульманской картографии. По сведениям арабского географа аз-Зухрī (XII в.) эта карта мира была разделена на семь климатов, причем, шесть окружали расположенный в середине седьмой. Такая система соответствовала иранской традиции деления на кишвары [Крачковский, 1957:87]. Сама идея составления карты мира для державного правителя ал-Ма'мӯна воспринималась как символ мирового господства. Подобные карты в более раннее время предназначались для сасанидских царей. Можно допустить, что аналогичная идея составления карты мира для властного хорезмшаха Мухаммада двигала также и нашим автором.

Иранские географические схемы составили в арабской обработке оригинальный памятник картографии «Атлас ислама». Географические сочинения описательного направления в дальнейшем исходили из системы построения этого атласа. Наибольшего развития арабская географическая литература достигает в X в. благодаря оригинальным трудам, прежде всего, Абӯ Зайда ал-Балхī, ал-Истахрī, Ибн Хаукаля, путешественников Ибн Фадлāна и ал-Мас'ūdī. Из мусульманских городов расширились торговые пути, которые пролегли и в центры кочевых государств – огузов на Сырдарье, кимеков на Иртыше, кыргызов на Енисее, болгар на Итиле. Именно в этот период в письменных памятниках мусульманского круга появляется свод сведений, отличающихся широкой осведомленностью и сравнительно высокой точностью сообщений. Имеет место громадное расширение географических и этнографических горизонтов как исламского, так и окружающего мира.

В XI в. все меньше создаются оригинальные труды, географы лишь расширяют предшествующие сведения, исключение составляют выдающиеся сочинения ал-Бīрӯнī и специфические тюркские реалии в произведении Махмӯда ал-Кашгārī. В последующем географические сочинения все больше носят компилятивный характер.

Накапливавшийся информационный фонд в письменных источниках мусульманского круга от Багдада до Андалусии в Испании и Кашгара в Восточном Туркестане вне зависимости от времени и места их создания, воспринимался средневековыми писателями как общее наследие и достояние. Тем самым характерной особенностью мусульманской историографии стал метод компиляции, который имел широкое признание в ученых кругах того времени. Включение в свою книгу чужого сочинения никак не возбранялось, даже, наоборот, по крайней мере, в отдельных отраслях литературы, поощрялось и предписывалось [Халидов, 1985:75]. Несомненно, каждый автор имел собственный подход и метод пользоваться материалами для своего творения.

Обсуждение

Географическое сочинение «Джахāн-нāме», в значительной степени основанное на предшествующих письменных памятниках, носит компилятивный характер. Компиляция создает немало трудностей для проведения источниковедческо-текстологического анализа,

но зато позволяет установить взаимозависимость авторов, выделить хронологические пласты, фиксировать параллельные места различных сюжетов, исправлять текст. Хронологическое разделение материала особо трудно провести в географической литературе, так как в ней почти всегда отсутствуют не только прямые, но и косвенные датировки. Описательная записка Ибн Наджйб Бакрāна включает в себе географические сведения, космографический материал и информацию жанра «'аджаиб» (чудеса и удивительные вещи). Сам автор «Джахāн-нāме» указал семь основных источников информации, принадлежащих перу Ибн Хордāдбеха (IX в.), Мухаммада ибн Бахр ар-Рўхнй (IX в.), 'Али ибн 'Аббāса ал-Маджўсй (X в.), ал-Бйрўнй (XI в.), Нāсир-и Хусрау (XI в.), Шарāф ад-дйн Тўсй (его труд не известен), «Тавāрйх-и хулафа» (автор не назван). Подробную характеристику письменных источников Мухаммада ибн Наджйб Бакрāна дал Ю.Е. Борщевский, дополнительно выявив двух авторов – ал-Истахрй (X в.) и ал-Бйрўнй («Китāб ат-тафхйм»), материалы которых использовал автор [Наджиб Бакран М, 1960:11-16].

В ходе источниковедческо-текстологического анализа сочинения выясняется более широкий круг привлекаемых нарративных источников.

В главе об удивительных вещах «Джахāн-нāме» имеется сюжет, связанный с камнем йада (джада), с помощью которого тюрки вызывали непогоду - дождь, снег и град [Наджиб Бакран М, 2021:167]. Эта тема в той или иной форме затрагивается в ряде сочинений. Наиболее ранняя по времени информация о данном камне содержится у арабского географа Ибн ал-Фāкиха (X в.), уроженца города Хамадана в Персии. Его сочинение «Китāб ахбār ал-булдāн» (Книга рассказов о странах), написанное в значительной мере для занимательного читателя, содержит версию о камне йада, распространенную среди тюрков огузов. Предание связано также с горой, за которой животные подбирают камни и держат их во рту, чтобы спастись от знойного солнца и вызвать дождь. Эти камни были доставлены в страну огузов, с помощью которых они вызывали дождь, снег и град [Ибн ал-Факих:171]. По всей вероятности, Ибн ал-Фāких оказал опосредованное влияние на Ибн Наджйб Бакрāна или же они пользовались одним источником.

Материалы и методы исследования

В «Джахāн-нāме» содержится сообщение о реке Атил (Волга): «Истоки ее поблизости от хырхызов, проходят между кимеками и туркменами, а затем течет в Булгар [Наджиб Бакран М, 2021:149]». Эти сведения Ибн Наджйб Бакрāн заимствовал из книги ал-Истахрй «Китāб ал-масāлик ва-л-мамāлик» (Книга путей и государств), которую он широко использовал, хотя нигде у него нет ссылки на этот источник. В этой связи ал-Истахрй пишет: «Что касается реки Асил (Атил), то она, как дошло до меня, вытекает около кыргыз и течет между кимеками и огузами, она является границей между кимеками и огузами; затем течет в западном направлении позади булгар» [Ал-Истахри, 1961:130]. Почти идентичный текст восходит к Абў Зайд ал-Балхй [Абу Зайд ал-Балхи:74а], труд которого полностью был использован ал-Истахрй. Как видно, Ибн Наджйб Бакрāн сократил текст ал-Истахрй, но самое главное, он заменил этноним огуз словом туркмен, что указывает на хронологические и этнокультурные изменения. Ал-Истахрй, равно как и предшествующие авторы, нигде не упоминает термин туркмен. Впервые название туркмен в мусульманской литературе появляется в конце X в. в географическом труде ал-Мукаддасй «Ахсан ат-такāсим фй ма'рифат ал-акāлим» (Лучшее разделение для познания климатов). В нем он характеризует город Баладж в Исфиджабской области как пограничную крепость против туркмен, принявших ислам. И далее еще сообщает, что недалеко от города Мерки, «в маленьком городе Орду, живет правитель (малик) туркмен, который постоянно посылает подарки владельцу Исфиджаба» [Ал-Мукаддаси. 274-275]. Термин туркмен прилагался к исламизированным группировкам как огузов, так и карлуков. Знаток тюркской среды

Махмұд ал-Кашгәрй в XI в. указывает достаточно определенно на то, что «Карлуки – племя из тюрков, кочевники, отдельные от огузов; они тоже туркмены» [Кашгари М, 1915:56, 393]. Ученым упоминаются также «карлукские туркмены» [Кашгари М, 1915:80]. Изучение поправок Мухамада ибн Наджйб Бакрāна, внесенных в заимствованный текст, представляет специальный интерес для выяснения его методов работы.

Вызывает интерес тема истока реки Атиль, в данном случае из земель кыргызов. В этом сообщении, думается, заключен код, указывающий на политическую мощь, достигнутую енисейскими кыргызами в IX-X вв. Наряду с кыргызами сильные кочевые государства были созданы на Иртыше кимекским каганом и Сырдарье огузским джабгу. Поэтому они оказались в объекте внимания исламской историографии. На эту мысль наводит целостное описание Атиля в арабо-персидской литературе X-XV вв. Во всех описаниях верхнее ее течение определяется с востока на запад. А это значит, что «исток» Волги нужно искать к востоку от нее. Учеными-востоковедами было высказано мнение о том, что географическая традиция в средневековой мусульманской историографии на арабском и персидском языках принимала за волжское верхнее течение реку Каму. В таком случае, имея в виду сообщения ал-Истахрй и Ибн Наджйб Бакрāна, на реке Каме должны были бы граничить кимеки с огузами (туркменами). Но такое расселение этих племен расходится с исторической действительностью. Известно, что в районе реки Камы в рассматриваемое время жили финно-угорские племена.

В решении вопроса об идентификации «истока» Атиля главным аргументом должны быть сведения о расселении на нем кимеков и огузов. «Исток» Атиля, воспринимаемый как его «приток», по исследованию В.П. Демидчика [Демидчик, 1962:56] на основе сведений новейшего издания Ибн Хаукаля, в действительности соответствует нынешнему Уралу. Соединение Урала с Волгой объясняется неверным представлением средневековых авторов о течении этих двух самостоятельных рек.

Свидетельство кочевания кимеков и огузов на Урале находим и у анонима «Худūd ал-‘āлам» (X в.). Согласно источнику, «река Артуш течет между землями кимеков и огузов». Артуш, по мнению В.Ф. Минорского [Ал-Мас‘уди, 1993:216], соответствует Уралу. По данным арабского географа и историка ал-Мас‘удй (X в.) в «Китāб ат-танбйх ва-л-ишрāф» (Книга наставления и пересмотра) зимовки и летовки кимекских и огузских племен находились на Белом и Черном Иртыше [Ал-Мас‘уди, 1993:71], впадающих в Каспийское море (Бахр ал-хазар). Эти реки идентифицируются с Уралом и Эмбой. До сих пор не получило удовлетворительного объяснения возникновение топонимов Белый и Черный Иртыш на столь значительном отдалении от собственно Иртыша. По нашему мнению, в этой уникальной информации проявилась закономерность, характерная для эпохи раннего средневековья, заключающаяся в отражении географической среды в этническом самосознании. Так, ландшафты этнической территории запечатлеваются в сознании населявших ее людей в виде обожествленных представлений о родной земле. Этнос, переселившийся на другую территорию, переносит туда названия обожествленных гор, озер, рек с прежних мест своего обитания. В этой связи вспоминается обобщение Гардйзй: «Река Иртыш – бог кимеков» [Гардизи, 1973:27 (текст), 44 (перевод)]. Лишь кимеки могли назвать Эмбу и Урал, по месту своего прежнего расселения, Белым и Черным Иртышом. Очевидно, источником данной информации для ал-Мас‘удй послужили выходцы из кимекской среды. Истоки Атиля (Итиля) в арабской и персидской географической литературе связываются наряду с кыргызами, то с тюрками, то с токузогузами, то с кипчаками, относящимися к различной хронологии – тюрки (VII-VIII вв.), токузогузы (VIII-IX вв.), кыргызы (X в.), кипчаки (XI-XII вв.). Эта разнообразная информация безусловно связана с конкретной исторической ситуацией, с политическим возвышением того или иного этноса, что указывает

на необходимость применения метода историзма при рассмотрении источниковедческих проблем.

Ибн Наджйб Бакрән, описывая север обитаемой земли Тюрков и Саклаб, отмечает сильные холода, особенно на острове Туле, где люди устраивают «под землей вроде бань, шесть месяцев в году поддерживают там огонь, чтобы им было возможно там жить» [Наджйб Бакран, 2021:129]. Схожая тема находится у Шарафа ал-Замāна Тāхир Марвазй (XII в.) в сочинении «Табā'и' ал-хайавāн» (Естественные свойства животных). В разделе, относящемся к стране Саклаб, сказано: «Холода у них бывают настолько сильные, что они роют глубокие ямы, покрывают их бревнами и обогревают дымом навоза и дров. Там они проводят свои зимы» [Sharaf al-Zaman, 1942:22]. Обнаруживаются текстологические параллели двух сочинений. Основная канва темы сохранена в кратком изложении Ибн Наджйб Бакрāна. Известия о северных областях, связанных с описанием сильных холодов, судя по некоторым ссылкам источников, восходит к географическому труду везира Саманидов ал-Джайхāнй (конец IX-нач. X в.).

Локализация в «Джахāн-нāме» на крайнем западе «Счастливых островов» (Джазā'ир суадā) и «Вечных островов» (Джазā'ир хāлидāt) говорит о традиции восходящей к Птолемею, начало которому в арабской географической литературе положил Мухаммад ал-Хбрезмй.

Географический трактат Ибн Наджйб Бакрāна содержит интересные историко-географические подробности, которые касаются некоторых стран и регионов, в том числе Казахстана и Средней Азии. Рисуя общую картину содержания своего труда, Ибн Наджйб Бакрән констатирует: «Это собрание сведений, в котором описывается человечество». При этом, конечно, он имел ввиду не собственно историю, а разнообразную информацию о географических представлениях ойкумены. Краткие сведения охватывали два континента: Евразию и Африку. Фактические данные обнимали обширную территорию от Италии и Испании на западе до Китая, Кореи (Шила, неверно Басила) и Японии (Ваквак) на востоке; от северных областей Тюрков и Саклаб до острова Цейлона (Сарандиб) и Явы (Джабе) на юге.

Большой интерес представляют сведения «Джахāн-нāме» по исторической географии Казахстана и Средней Азии. Пристальное внимание Ибн Наджйб Бакрән уделяет Каспийскому бассейну и в целом, Арало-Каспийскому региону. Каспийское море предстает под тремя названиями – Абескун, море Хазар и Гурган. Дается описание фауны, в частности, говорится о крупных рыбах, которых вывозят в ряд городов, а также упоминается животное «водяная собака» [Наджйб Бакран М, 2021:140], чье внешнее описание совпадает с тюленем. На восточном побережье Каспия локализованы горы Сях-Кух, где были источники воды и пастбища. Эти сведения были заимствованы у ал-Истахри. Вместе с тем Ибн Наджйб Бакрән в этот контекст вводит информацию о Манкышлаке, о котором нет упоминаний в труде ал-Истахрй. Из исследовательской литературы известно, что Сях-Кух более раннее название Мангышлака. Впервые горы Мангышлак упоминаются в географическом сочинении ал-Мукаддаси под термином «Бинкишлах» [Ал-Мукаддаси:355]. Топоним Мангышлак затем появляется у ал-Бйрūнй (XI в.) в его «ал-Кāнūн ал- Мас'удй» (Кāнūн ал-Мас'удй), он упоминается также как гора, но в форме «Банхишлāг» [Zeki Walidi Togan, 1941:47]. Затем географическое название Мангышлак показан на круглой тюркской карте мира Махмуда ал-Кашгари. К востоку от западной оконечности Каспийского моря локализован «Мāн қишлāг» (написанное в два слова), о котором в словаре говорится как «о местности в землях огузов» [Кашгари, 1915:387; Махмуд ал-Кашгари, 1917:118]. Далее он фиксируется в документах XII в., как топоним Манқышлāг [Бартольд, 1898:34, 44, 79]. Идентичное написание дает Ибн Наджйб Бакрән в «Джахāн-нāме», где определяет Манқышлāг, как племенное название [Наджйб Бакран М, 2021:60-161], более не встречаемое в источниках. Наряду с этим он

упоминается в значении топонима – «жители Манқышпәла». Как известно через Мангышлак шел важный торговый путь из Восточной Европы и Поволжья в Среднюю Азию.

Аральское море по данным Ибн Наджіб Бакрәна известно как Хорезмское озеро. Вместе с тем он называет это море как Джендское озеро [Наджиб Бакран М, 2021:141, 148-149, 160], что весьма любопытно, ибо до автора «Джахән-нәме» озеро нигде не называлось «Джендским». Этим самым Ибн Наджіб Бакрән подчеркнул большую значимость города Дженда, которую он обрел, очевидно, в эпоху кипчакского политического возвышения, когда нижнее течение Сырдарьи с ее городами и крепостями принадлежало кипчакским ханам. Именно в правлении хорезмшаха Атсыза (1128-1156 гг.) усилилась борьба между этими государствами за важный стратегический регион. Атсыз всячески пытался завладеть в середине XII в. городом Джендом - наиболее крупным, укрепленным и торговым центром. Скорее всего, именно в этот период появилось название «Джендское озеро». В Аральское море впадали Сырдарья (река Чача и Ферганы) и Амударья (река Хорезма). Привлекает внимание мнение Ибн Наджіб Бакрәна о том, что в Джендском озере «где-то есть сток воды, где вода из него вытекает» [Наджиб Бакран М, 2021:141]. Средневековые авторы полагали, что между Аральским и Каспийским морем есть подземная связь. В современных условиях экологического кризиса на Аральском море данные Ибн Наджіб Бакрәна вселяют надежду на возрождение в перспективе Аральского моря.

В ряду разнообразной информации имеются любопытные сведения по этноисторической истории. Упоминание каракитаев (хита, кита) можно отнести к аутентичным сведениям Ибн Наджіб Бакрәна ввиду того, что в его время хорезмшахи находились с каракитаями в сложных взаимоотношениях. Вместе с тем у него содержатся данные о каракитаях, относящиеся к более раннему времени. В «Джахән-нәме» приводится информация о каракитаях, якобы «дошедших с битвами по пути до пределов Баласагуна. Там никто им не препятствовал, и они там поселились» [Наджиб Бакран М, 2021:160]. Так обрисована картина прихода каракитаев в Жетысу. Видимо, стремление к краткости изложения сказалось на объективности этих фактов. Вот как описывает эти события арабский историк Ибн ал-Асйр (XIII в.), которому принадлежат наиболее подробное и достоверное их изложение. Около 1130 г. караханидский владетель города Баласагуна призвал каракитаев, расселявшихся на р. Эмиле, на помощь против тюркских племен канглы и карлуков. Каракитай, оказав помощь караханиду и лишив его ханского титула, заняли Баласагун и основали собственное государство в Жетысу [Ibn-el-Athiri, 1875:55-57; Бартольд В. В, 1963:50]. Несомненно, все факты из источника должны быть подвергнуты сравнительно-историческому анализу в корпусе письменных памятников.

По материалам «Джахән-нәме» «истоки р. Чача (Шаша) со стороны Туркестана поблизости от Чигиля... затем река впадает в озеро Дженда» [Наджиб Бакран М, 2021:149]. Сведения об истоках Сырдарьи, связанные с названием племени чигиль в Туркестане, носят оригинальный характер. В других источниках об истоках р. Чача, чигили, относящиеся к карлуцким племенам, нигде не встречаются. Упоминание чигилей в данном контексте, как показывает опыт источниковедческих изысканий, должно быть связано со временем укрепления политических устоев чигилей. Так период политического возвышения чигилей отражен на круглой карте мира Абӯ Зайд ал-Балхй. На карте мира рукописи ал-Балхй «Зикр ал-масәфәт ва сувар акәлйм» (Упоминание о расстояниях и изображения климатов) к востоку от карлуков были указаны чигили, что указывает на период усиления объединения чигилей в Жетысу, когда они оказались на гребне политической волны [Кумекова, 2009:64]. Ни у ал-Истахрй, ни у Ибн Хаукаля, почти полностью использовавших труд ал-Балхи, нет никакой информации о чигилях, которые не упоминаются ни в их сочинениях, ни на географических картах. На карте ал-Балхи отражены реалии, относящиеся к концу IX-нач. X в. Скорее всего этим же временем можно датировать сообщения Ибн Наджіб Бакрәна о чигилях. Сведения о

тюркских племенах и их расселении в целом носят краткий и отрывочный характер. Однако они важны при сопоставлении их с информацией других источников.

К Арало-Каспийскому региону относятся важные сведения Ибн Наджиб Бакрāна о нефти и природном газе. В «Джахāн-нāме» заключена любопытная информация: «А нефть (нафт) представляет собой масло, и ее также добывают из колодцев в земле. И бывает она зеленая, белая и черная. Что касается зеленой, то она находится в Хазарском Дарбанде, белая – в Баку и Мукане, а черная – в пределах Балхана; и есть места, где добывают её с помощью подземных каналов и везут в разные места. А черную нефть превращают в белую капельным путем. Этот процесс называют дистилляцией (тактйр)» [Наджиб Бакран М, 2021:175].

Город Дербент на западном побережье Капийского моря находился под властью хазар вплоть до X в., этим можно объяснить, как появление топонима Хазарский Дербент, так и датировать этим временем сведения о нефти, приводимые в «Джахāн-нāме». В тексте достаточно информативно сказано о путях добычи, ее видах, регионах распространения и торговле нефтью. Как известно, цвет нефти это показатель степени очистки от смолистых примесей. Черная нефть является наиболее распространенной в природе. Из черной нефти путем перегонки получали белую нефть, которая впоследствии была известна как керосин. Но бывает и природная белая нефть. Эта нефть согласно Ибн Наджиб Бакрāну была в Баку и Мукане. О белой нефти в Баку знаменитый путешественник ал-Масуди отмечал, что такую нефть нигде в мире он не видел [Masoudi, 1862:174]. В новейшее время в Баку на Апшероне добывается белая нефть, которая почти не содержит парафина. Черная нефть находилась в пределах Балхана. Большие и Малые Балханские горы находятся на востоке Каспийского моря в одном регионе с Мангышлаком. Зеленая нефть была связана с Хазарским Дербентом.

Результаты исследования

Наиболее ранние сведения о нефтяных источниках приводит ал-Мас'удй в своем труде «Мур'удж аз-захаб ва ма'āдин ал-джавахир» (Промывальни золота и рудники самоцветов). Согласно данным ал-Мас'удй и в особенности более полным сведениям Йāкўта (XIII в.) в Баку добывали белую, желтую, черную и синюю нефть из двух источников [Ал-Мас'уди, 2005:174; Masoudi, 1862:25; Бартольд, 1965:350]. Здесь не упоминается зеленая нефть. Вероятно, зеленая это смесь желтого и синего нефтяного источника. Нефть была прибыльной статьей торговли. Каждый источник нефти, по словам Йāкўта, давал в день одну тысячу дирхемов. Добытую нефть в кожаных мешках на верблюдах вывозили в Персию, Индию, Сирию и другие страны. Современник Ибн Наджиб Бакрāна анонимный автор сочинения «'Аджа'иб ад-дунйā» (Чудеса мира), конец XII-нач. XIII в., также отмечает, что товарами Баку были черная, белая и зеленая нефть. Наряду с этим Ибн Наджиб Бакрāн приводит данные, указывающие на наличие природного газа в Баку: «В пределах Ширвана и Баку на земле есть местность, где в двух местах горит огонь, в одном месте побольше, примерно тысяча гязов на тысячу, в другом – поменьше, примерно сто гязов на сто. Днем идет дым, а ночью – огонь... высота огня летом – в рост человека, а зимой – на высоту копья». Аноним «'Аджа'иб ад-дунйā» в рамках этой тематики констатирует, что «земля Баку всю ночь горит как огонь» [Аджа'иб ад-дунйā, 1993:189]. Природные богатства Капийского региона были известны издавна и их использовали в практических целях и торговых сделках.

Во многих главах трактата большое внимание уделяется удивительным вещам и чудесам, популярным на всем Востоке еще со времен Сасанидов. Такова была потребность занимательного читателя того времени. Между тем включение неаутентичных сведений «'аджа'иб» в общую систему письменной историографии позволяет радикально пересмотреть ценность содержащейся информации – географической, этнографической и фольклорной.

Сочинение Ибн Наджиб Бакрāна интересно также с точки зрения понимания менталитета населения эпохи предмонгольского нашествия. Было бы полезно провести сравнительный исторический анализ с более поздними источниками для выяснения изменения представлений людей об окружающем мире.

Заключение

Как показывает исследовательский опыт ученых, возможности источниковедческого анализа исторического факта, в известном смысле, неисчерпаемы, как благодаря множественности подходов, так и непрерывно меняющейся перспективы научных достижений.

В целом, «Джахāн-наме» Ибн Наджиб Бакрāна, как важный своеобразный географический памятник содержит интересные историко-географические сведения, не столько об общих географических представлениях всей ойкумены, сколько об областях и регионах, в том числе о территории современных Казахстана и Центральной Азии.

Литература:

1. Бартольд В.В. История изучения Востока в Европе и России. Соч. Т.IX. Москва, 1977.
2. Крачковский Ю.И. Избранные сочинения. Т. 4, Москва-Ленинград, 1957, с. 294.
3. Мухаммад ибн Наджиб Бакран. Джахан-наме (Книга о мире). Издание текста, введение и указатели Ю.Е. Борщевского. Москва, 1960, с. 10.
4. Мухаммад ибн Наджиб Бакран. Джахан-наме (XIII в.). Вступительная статья, переводы с персидского на казахский, русский и английский языки Б.Е. Кумекоев и Н. Тобыш. Астана, 2021, с. 148.
5. Крачковский Ю.И. Избранные сочинения. Т. 4, Москва-Ленинград, 1957, с. 87.
6. Халидов А.Б. Арабские рукописи и арабские рукописные традиции. Москва, 1985, с. 75.
7. Ибн ал-Факих. Китаб ахбар ал-булдан. Фотокопия Мешхедской рукописи Института восточных рукописей, ФВ-202. Санкт-Петербург, л. 171б.
8. Ал-Истахри. Ал-Масалик ва-л-мамалик. Каир, 1961, с. 130.
9. Абу Зайд ал-Балхи. Китаб сувар ал-акалим ас-саб'а. Институт рукописей Лиги арабских стран. Каир, Л. 74а.
10. Ал-Мукаддаси. Ахсан ат-такасим фи маарифат ал-акалим. ВГА, III, с. 274-275.
11. Махмуд ал-Кашгари. Диван лугат ат-турк. Т. I. Стамбул, 1915, с. 56, 393.
12. Демидчик В. П. Описание Волги в «Книге изображения земли» арабского географа X в. Абу-л-Касима ибн Хаукаля // Изв. ООН АН ТаджССР. № 2. Душанбе, 1962, с. 56.
13. Minorsky V. Hudud al-Alam. «The Region of the World». A Persian Geography 372 A. H. – 982 A. D. London, 1937, с. 216.
14. Ал-Мас'уди. Ат-танбих ва-л-ишраф. Бейрут, 1993, с. 71.
15. Гардизи. Зайн ал-ахбар (Бартольд В.В. Соч. Т. 8. Москва, 1973), с. 27 (текст), 44 (перевод).
16. Sharaf al-Zaman Tahir Marwazi of China, the Turks and India. Arabic text with an English translation and commentary by V. Minorsky, London, 1942, Arabic text, p. 22.
17. Ал-Мукаддаси. Ахсан ат-такасим фи маарифат ал-акалим. ВГА, III, с. 355.
18. Al-Biruni's Picture of the World. (Sifat al-mamura ala l-Biruni). Ed. by A. Zeki Walidi Togan. MASI, № 53. New Delhi, 1941, p. 47.
19. Махмуд ал-Кашгари. Диван лугат ат-турк. Т. 3, Стамбул, 1917, с. 118.
20. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Ч. 1. Тексты. Санкт-Петербург, 1898, с. 34, 44, 79.

21. Ibn-el-Athiri. Chronicon quod perfectissimum inscribitur, ed. C.J. Tornberg, vol. XI, 1875, p. 55-57;
22. Бартольд В.В. Сочинения, Т. I. Ч. I. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Москва, 1963, с. 50.
23. Кумекова Р.Б. Карта мира Абу Зайда ал-Балхи (X в.) как источник по истории Казахстана // Вестник КазНУ. Сер. истор. №3 (54). Алматы, 2009, с. 64.
24. Ал-Мас'уди. Мурудж аз-захаб ва ма'адин ал-джаухар. Бейрут, 2005, с. 174.
25. Macoudi. Les Prairies d'or. Texte et traduction par C. Barbier de Meynard, T. II. Paris, 1862, p. 25;
26. Бартольд В.В. Сочинения [Writings], Т. III. Москва, 1965, с. 350.
27. Аджа'иб ад-дунйа (Чудеса мира). Критический текст, перевод с персидского, введение, комментарий и указатели Л.П. Смирнова. Москва, 1993, с. 189.

References:

1. Bartol'd V.V. Istoriya izucheniya Vostoka v Evrope i Rossii. Sochi [The history of Oriental Studies in Europe and Russia]. T.IX. Moskva, 1977. [In Russ].
2. Krachkovskij YU.I. Izbrannye sochineniya [Selected writings]. T. 4, Moskva-Leningrad, 1957, s. 294. [In Russ].
3. Muhammad ibn Nadzhib Bakran. Dzhahan-name (Kniga o mire) [Jahan-nameh (The Book of Peace)]. Izdanie teksta, vvedenie i ukazateli YU.E. Borshchevskogo. Moskva, 1960, s. 10. [In Russ].
4. Muhammad ibn Nadzhib Bakran. Dzhahan-name (XIII v.) [Jahan-nameh (XIII century)]. Vstupitel'naya stat'ya, perevody s persidskogo na kazahskij, russkij i anglijskij yazyki B.E. Kumekov i N. Tobysh. Astana, 2021, s. 148. [In Russ].
5. Krachkovskij YU.I. Izbrannye sochineniya [Selected writings]. T. 4, Moskva-Leningrad, 1957, s. 87. [In Russ].
6. Halidov A.B. Arabskie rukopisi i arabskie rukopisnye tradicii [Arabic manuscripts and Arabic manuscript traditions]. Moskva, 1985, s. 75. [In Russ].
7. Ibn al-Fakih. Kitab ahbar al-buldan. Fotokopiya Meshkhedskoj rukopisi Instituta vostochnyh rukopisej, FV-202. Sankt-Peterburg, l. 171b. [In Russ].
8. Al-Istahri. Al-Masalik va-l-mamalik. Kair, 1961, s. 130. [In Arabic].
9. Abu Zajd al-Balhi. Kitab suvar al-akalim as-sab'a. Institut rukopisej Ligi arabskih stran. Kair, L. 74a. [In Arabic].
10. Al-Mukaddasi. Ahsan at-takasim fi maarifat al-akalim. BGA, III, s. 274-275. [In Arabic].
11. Mahmud al-Kashgari. Divan lugat at-turk. T. I. Stambul, 1915, s. 56, 393. [In Arabic].
12. Demidchik V.P. Opisanie Volgi v «Knige izobrazheniya zemli» arabskogo geografa X v. Abu-l-Kasima ibn Haukalya [Description of the Volga in the "Book of the Image of the Earth" by the 10th century Arab geographer Abu'l-Qasim ibn Hawkal] // Izv. OON AN TadzhSSR. № 2. Dushanbe, 1962, s. 56. [In Russ].
13. Minorsky V. Hudud al-Alam. «The Region of the World». A Persian Geography 372 A. H. – 982 A. D. London, 1937, s. 216. [In English].
14. Al-Mas'udi. At-tanbih va-l-ishraf. Bejrut, 1993, s. 71. [In Arabic].
15. Gardizi. Zajn al-ahbar [Zayn al-akhbar] (Bartol'd V.V. Soch. T. 8. Moskva, 1973), s. 27 (tekst), 44 (perevod). [In Russ].
16. Sharaf al-Zaman Tahir Marwazi of China, the Turks and India. Arabic text with an English translation and commentary by V. Minorsky, London, 1942, Arabic text, p. 22.
17. Al-Mukaddasi. Ahsan at-takasim fi maarifat al-akalim. BGA, III, s. 355. [In Arabic].
18. Al-Biruni's Picture of the World. (Sifat al-mamura ala l-Biruni). Ed. by A. Zeki Walidi Togan. MASI, № 53. New Delhi, 1941, p. 47. [In Arabic].

19. Mahmud al-Kashgari. Divan lugat at-turk. T. 3, Stambul, 1917, s. 118. [In Arabic].
20. Bartol'd V.V. Turkestan v epohu mongol'skogo nashestviya [Turkestan in the era of the Mongol invasion]. CH. 1. Teksty. Sankt-Peterburg, 1898, s. 34, 44, 79. [In Russ].
21. Ibn-el-Athiri. Chronicon quod perfectissimum inscribitur, ed. C.J. Tornberg, vol. XI, 1875, p. 55-57.
22. Bartol'd V.V. Sochineniya, T. I. CH. I. Turkestan v epohu mongol'skogo nashestviya. Moskva, 1963, s. 50.
23. Kumekova R.B. Karta mira Abu Zajda al-Balhi (X v.) kak istochnik po istorii Kazahstana [Abu Zayed al-Balkhi's World Map (X century) as a source on the history of Kazakhstan] // Vestnik KazNU. Ser. istor. №3 (54). Almaty, 2009, s. 64. [In Russ].
24. Al-Mas'udi. Murudzh az-zahab va ma'adin al-dzhauhar. Bejrut, 2005, s. 174. [In Arabic].
25. Macoudi. Les Prairies d'or. Texte et traduction par C. Barbier de Meynard, T. II. Paris, 1862, p. 25. [In France].
26. Bartol'd V.V. Sochineniya [Writing], T. III. Moskva, 1965, s. 350. [In Russ].
27. Adzhā'ib ad-dunjā (CHudesa mira). Kriticheskij tekst, perevod s persidskogo, vvedenie, kommentarij i ukazateli L.P. Smirnova [Critical text, translation from Persian, introduction, commentary and indexes by L.P. Smirnova]. Moskva, 1993, s. 189. [In Russ].

¹Кумеков В. ²Кумекова Р.

^{1,2} *International Institute of Kipchak Studies of Kazakh National University al-Farabi,
Almaty, Kazakhstan*

^{1,2}*E-mail: bkumek@mail.ru*

TO THE SOURCEBOOK AND HISTORIOGRAPHICAL ASSESSMENT OF MUHAMMAD IBN NADJIB BAKRĀN'S «JAHAN-NĀME»

Abstract. With the formation and strengthening of the Arab Caliphate, a syncretic Muslim culture was formed, covering all spheres of spirituality, science and education. The scope of geographical knowledge about the populated part of the world has expanded significantly compared to previous times. Arab, Persian and Turkic historical and geographical works and cartographic monuments of the 9th-17th centuries, as the most informative layer of information, represent one large set of sources on the basis of which modern science builds a historical and spiritual picture for countries that were part of the orbit of influence of Islamic syncretic culture [History of Kazakhstan in Arabic sources, 2010]. Muslim written monuments were created on the common basis of cultural heritage traditions. At the same time, each work of the Muslim circle, in a certain sense, has specificity both in content and in the author's techniques and approaches.

Key words: Jahan-name, Muhammad ibn Najib Bakran, Atil River, Persian cartography, Persian manuscripts, Persian fund.

¹Көмеков Б. ²Көмекова Р.

^{1,2} *Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Халықаралық қыпшақтану институты,
Алматы, Қазақстан*

^{1,2}*E-mail: bkumek@mail.ru*

МҰХАММАД ИБН НАДЖИБ БАКРĀННЫҢ «ЖАҢАН-НАМЕСІНЕ» ДЕРЕКТАНУШЫЛЫҚ ЖӘНЕ ТАРИХНАМАЛЫҚ БАҒА БЕРІЛУ ТУРАЛЫ

Аңдатпа. Араб халифатының құрылуы мен нығаюымен руханияттың, ғылымның, білімнің барлық салаларын қамтитын синкреттік мұсылман мәдениеті қалыптасты. Жер шарының халық қоныстанған бөлігі туралы географиялық білімнің ауқымы бұрынғы уақыттармен салыстырғанда айтарлықтай кеңейді. 9-17 ғасырлардағы араб, парсы және түркі тарихи-географиялық еңбектері мен картографиялық ескерткіштер ақпараттың ең ақпараттық қабаты ретінде қазіргі ғылым сол елдердің тарихи-рухани бейнесін құрайтын бір үлкен дереккөз жиынтығын білдіреді. исламдық синкреттік мәдениеттің ықпал орбитасының бір бөлігі [Қазақстан тарихы араб деректерінде, 2010]. Мұсылман жазба ескерткіштері мәдени мұра дәстүрлерінің ортақ негізінде жасалған. Сонымен қатар, мұсылман ортасының әрбір шығармасы белгілі бір мағынада мазмұны жағынан да, авторлық әдіс-тәсілдері жағынан да ерекшелікке ие.

Түйін сөздер: Жаһан-наме, Мұхаммед ибн Наджиб Бакран, Атил өзені, парсы картографиясы, парсы қолжазбалары, парсы қоры.

Автор туралы мәлімет:

Көмеков Болат, ҚР ҰҒА академигі, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Халықаралық қыпшақтану институтының директоры, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторе:

Кумеков Болат, академик НАН РК, директор Международного института кипчаковедения КазНУ имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Information about author:

Kumekov Bolat, Academician of the National Academy of Sciences of the RK, Director of the International Institute of Kipchak Studies of Al-Farabi KazNU, Almaty, Kazakhstan.

Автор туралы мәлімет:

Көмекова Райхан, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Халықаралық қыпшақтану институтының ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторе:

Көмекова Райхан, научный сотрудник Международного института кипчаковедения КазНУ имени ал-Фараби, Алматы, Казахстан.

Information about author:

Kumekova Raikhan, Researcher of the International Institute of Kipchak Studies KazNU al-Farabi, Almaty, Kazakhstan.

ҒРНТИ 03.01.09

Салтакова Ж.

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан

E-mail: aibolanel_27@mail.ru

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНДАҒЫ ШЕЖІРЕ ТАРҚАТУ ДӘСТҮРІ НЕМЕСЕ ҰЛТТЫҚ ЖАД

Аңдатпа. Қазақ халқының салт-дәстүрі, ұлттық (тарихи) жады түркі мәдениетінен, көшпенділер өркениетінен бастау алған. Шежірелер, ертегілер, жыр-дастандар, тарихи әңгімелер, аңыздар мен эпсаналар, шешендік сөз, билер сөзі – осылардың барлығы халықтың жалпы шежіре мұрасы. Мақалада түркі халықтарының шежіре дәстүрі мен оны сақтаушылары мәселесін ашу көзделеді. Сонымен қатар, шежіре жырлардың мәні, шежіре дәстүрінің қызметі, құрылымы мен сипаты қарастырылады. Авторлар алғаш рет зерттеу нысанына айналып отырған шежіре жырлардың түркі халықтары мұрасында кездесетінін айта отырып, сабақтастығы мен ұқсастығын салыстырмалы-тарихи әдіс арқылы нақтылайды.

Шежіре тарқату дәстүрі – түркітәлді халықтардың мәдениетінің ауызша тараған мәдени құбылысы. Шежіреші қарттар шежірені ауыздан-ауызға тарқату арқылы ұлттық жадымызды осы күнге дейін жеткізді. Олардың аузынан әулетіне қатысты шежіре деректерді, құнды мәліметтерді естуге болады. Шежірені бүгінгі ұрпақтарға дейін тарқа ту, өз руынан шыққан тарихи тұлғалар (батыр, ақын, би, шешен, т.б.) туралы шежірешіден артық ешкім білмеуі де мүмкін. Шежіре, тарихи тұлғаға қатысты деректер аңыз, жыр, әңгіме арқылы атадан балаға, баладан немере, шөбереге жалғасын тауып отырады. Бұл шежірелердің халық жадында ұмытылмай үздіксіз дамып, келе-келе эпикалық сипат ала бастағандығын көрсетеді. Бүгінгі жаһандану заманында тәрбиеленіп жатқан ұрпақ қаншалықты ата тегін ажыратып, шежірені біліп өссе, соғұрлым өз ұлтының түп тамыры мен тарихын тереңірек зерделейтін болмақ. Әсіресе, жеті атаға дейін қыз алыспау сияқты ұлттық салт-дәстүріміздің арқасында қандас-туыстастығы мейлінше бекемделген, «қарға тамырлы қазақ» екенін сезіндіре түседі.

Зерттеуде қазақ шежірешілері жеткізген мәліметтердің ғылыми құндылығы жоғары деп саналып, ғылыми тұрғыдан тұңғыш рет сараланады.

Түйін сөздер: шежіре, дәстүр, аңыз, жыр, ұлттық жад, қолжазба, нұсқа, тарихилық.

Кіріспе

Ауыз әдебиеті мен тарихымыздың, рухани құндылығымыздың мәнді қайнар көздерінің бірі, ұлтымыздың өсу, өркендеу жолдарының бір тармағы – шежірелер. «Шежіре» сөзінің түп-төркіні арабтың «шажара» – «бұтақ», «тармақ» деген мағынаны білдіреді. Жарты ғасырдан да көп уақыт бойы билік құрған кеңестік жүйе кез-келген адам баласының өзінің шығу нәсілін мен тегін танып біліп, өз руының шежіресін білуін ескіліктің қалдығы деп санап келгені баршамызға аян. Өз түбін білу, «жеті атасын» жатқа айту – тұрпайы таным емес, керісінше ғасырдан ғасырға жалғасып келе жатқан тарихи санамыз бен ұлттық жадымыздың жоғалып кетпеуінің белгісі. Бұған дәлел бүгінде кез-келген қазақ баласынан жеті атасын сұрау арқылы оның қай ел, қай жерден шыққанын шежіре жаттап өскен қазақ тауып бере алады.

Шежіре тарқату дәстүрдің негізгі сипаты – оның ұрпақтан-ұрпаққа ауызша тарайтындығы. Жаңаша жыл санауға дейінгі I-II мыңжылдықтардың өзінде-ақ көшпелі өмір салтын ұстанған көшпелілердің жүздеген, тіптен мыңдаған ру-тайпалық атауларының тарихи дерек көздеріне ілігуі, шежірелік дәстүрдің байырғы замандарда-ақ орныға

бастағандығын көрсетеді. Ру-тайпалар атаулары арқылы ел-жұрттың ішкі құрылымы мен өзіндік сипатын анықтау қоғамдық өмір қажеттілігі үшін туындаған. Түркі халықтарында көне түркі, араб, жәдид, төте, латын, шағатай, кирилл әліпбилерінде жазылған ру-тайпа атаулары мен олардың өмір деректері, тіршілігі туралы шежірелік сипаты басым ақпараттар молынан ұшырасып отырады.

Шежіре тарқату дәстүрінің алғашқы көріністері көне түркі жазба мәдениетінен бастау алады. Атап айтсақ, Орхон-Енесей ескерткіштеріндегі жазу: «Түрік халқы жойылмасын деп, әкем Елтеріс қағанды, анам, Елбілге қатынды Тәңірі төбесіне тұтып, жоғары көтеріпті». Сонымен қатар, Онгин ескерткісіндегі жазбада: «Елетміш ябғу ұрпағы Ышбара Тамған-шор Ябғу, інісі білікті Ышбара Тамған-тархан аймағымен (барлығы алпыс бес) ата» [Жолдасбеков, Сартқожаұлы, 2005:187] деген жазбалардан ауызекі шежірелік сарынды аңғару қиын емес.

Көшпелі түркі-монғол халықтарының тарихына қатысты еңбектерде де ауызекі шежіре тарқату дәстүрі жалғасын тапқан. «Монғолдың құпия шежіресі», «Шара Туджи», Лубсан Данзан «Алтын топшы», Рашид ад-Дин «Жылнамалар жинағы», Жамал Қарши «Оғыз-Қыпшақ шежіресі», Заһир ад-дин Бабырдың «Бабырнама», Дулат Мұхаммед Хайдари «Тарихи-и Рашиди», Әбілғазы Баһадүр-ханның «Түрік шежіресі», Ұлықбектің «Сұлтаннар шежіресі», «Насабнаме Шыңғыс», «Насабнаме қазақ», Жалайыр Қадырғали «Жәми-ат-тауарих», Өтеміс қажы «Шыңғыснама» еңбектерде мән-мазмұны тұрғысынан шежірелік дәстүрде жазылған, халық жадында сақталған мәліметтерді арқау еткен.

Түркі халықтарында қалыптасқан шежіре тарқату дәстүрі және жазба шежіре нұсқаларының да болғанын А.И. Левшин, Н.В. Ханыков, И.И. Березин, Ш. Уәлиханов, А.Н. Харузин, Н.И. Гродеков, Н.А. Аристов, М.И. Бродовский сияқты ғалым-зерттеушілердің еңбектері айғақ бола алады. Аталған авторлар түркі халықтарының тарихына қатысты еңбектерінде халық жадында сақталған шежірелік мағлұматтарды кеңінен пайдаланып отырған. Қазақ қолжазбаларының мейлінше құнды шежірелік нұсқалары Санкт-Петербург, Москва, Қазан, Тәшкент, Алматы қалалардың кітапханаларында, мұрағаттарында сақталған, және олардың көпшілігі әзірге ғылыми айналымға түспеген.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Шежіре тарқату дәстүрі – түркітілдес халықтардың мәдениетінің ауызша тараған мәдени құбылысы. Жырауларының жыр дәстүрі мен шежіре дәстүрі арасындағы айырмашылық туралы түркі халықтарының жыр дәстүрін зерттеуші батыс ғалымы К. Райхл: «көшпелілер қоғамындағы тарихи білім рулық генеалогияны өрбіту, баяндауға негізделеді. Генеалогия түрік халықтарының ауыз әдебиетінің (сонымен бірге жазба әдебиетінің де) маңызды жанрын құрайды, жалпы ауызша дәстүр жанры қырғыздардың ортасында санжыра деп ерекше аталады» – деп жазады [Reichl, 2003: 261].

Ғалым К. Райхлдің ғылыми еңбектерінде ауызша дәстүр, оның орындалуы, ұрпақтан ұрпаққа жалғасуы, ерекшеліктері туралы ғылыми тұжырымдар жасалған. Түркі тілдес халықтардың ауызша тарату дәстүрін зерттеген басқа да шетелдік ғалымдардың еңбектерінде тарихи ақпаратты дәстүрлі мәдениеттанудағы бірден-бір құрал ретінде қабылдау, шежірелік деректерді тарихи тұрғыдан талдау сияқты маңызды мәселелер қамтылған.

Карл Райхл «Өткенді жырлау: түрік және ортағасырлардағы батырлық жырлар» атты зерттеуінде Европа ортағасырлық әдебиеті мен Орта Азиядағы қарақалпақ, өзбек, қазақ, қырғыз халықтарының ауызша жыр айту дәстүрін салыстырады, түрік жырларын талдап, эпостық жырлардың тарихи негізі туралы айтып өтеді. Ғалымның еңбектерінде әсіресе шежірелей жырлау дәстүрін, шежірешінің (жыршының) жырды орындау тәсілдері туралы тұщымды тұжырымдар жасағанын айтып өткен абзал [Reichl, 2000: 221 б.].

Шетелдік ғылыми басылымдар қатарында қазақтың жүздік, рулық құрылымдары туралы баяндап, аз ғана талдау жасағандар кездеседі. Мәселен, 1938 жылы басылып шыққан Альфред Ходсонның еңбегінде қазақтың дәстүрлі әлеуметтік құрылымы зерттеуге алынған, ал 1963 жылы жарық көрген Лорен Крэйдердің ғылыми еңбегінде түрік-моңғол халықтарының әлеуметтік ұйымдарына зерттеу жүргізген [Hudson, Alfred, 1938:109; Krader, Lawrence, 1963: 411].

Әйгілі ғалым Жан Вансина еңбегіндегі ауызекі айтылатын шежірелік дәстүрді зерттеуді жүйеге салу, ғылыми әдістер мен тәсілдерді қолдану тәжірибесімен бөліседі [Vansina, 1985]. Ғалым өз еңбегінде ауызша дәстүрді әлеуметтік-мәдени үрдіс ретінде жан-жақты қарастырып, оның тарихи-деректік қызметі ретінде дәстүр ерекшелігі мен мәтініне, ауызша тарихи деректерді түсіну, талдау жолдары сияқты көптеген мәселелерге тоқталады. Шетелдік әйгілі басқа да ғалымдардың қатарында қытайлық зерттеуші Су Бйхай қазақтың тұтас тарихы мен мәдениетін жазуға ұмтылған. Оның Шыңжаңда шыққан «Қазақ мәдениетінің тарихы» атты еңбегінде қазақтың шежіре дәстүрі туралы айтылады [Су Бейхай, 1985: 857 б.].

Түркі халықтары шежірелерін зерттеген ғалымдар: қырғыз шежіресі С. Аттокуров, С.Зәкиров, татар, башқұрт шежірелерін М. Әхмәтжанов, М. Усманов, Г. Газиз, М.З. Закиев, Д.М. Исхаков, Р.Г. Кузеев, Марджани Шихабутдин, қарақалпақ, өзбек шежірелерін зерттеген ғалымдар – К.М. Мәмбетов, С.К. Камалов, Х. Дониеров, К.Ш. Шаниязов. Әзербайжан халқының этногенезі туралы еңбектер жазылған. «Алтын шежіре», «Моңғолдың құпия шежіресінің» қазақша басылымдары жарық көрген.

Талқылау

Шежірені жырмен жазу – қазақ, қырғыз, қарақалпақ, башқұрт халықтарында ертеден бар дәстүр. Қарақалпақтың атақты ақыны Бердақ деген атпен танылған Бердімұрат Қарғабайұлының «Шежіре» атты дастаны XVIII ғасырдағы қарақалпақ ұлтының қоғамдық-саяси, әлеуметтік, мәдениет-тарихи өмірінен хабар береді және түркі халықтарының ортақ тарихы, шығу тегі жырлана отырып, көптеген құнды тарихи деректерді жеткізеді. Дастан желісі бойынша қарақалпақтар Үргенішті мекендеген. XVIII ғасырдың бас кезіндегі Хиуа хандығының басқыншыларымен ұлтты сақтау жолында қиян-кескі соғыстар жүріп жатты. Хорезм қарақалпақтар мен Түркістан қарақалпақтары бірігіп Қуандария мен Жаңадарияға қоныс аударады. Ғасырға жуық Жаңадарияны мекендеген қарақалпақтар өмірі Бердақ шежіресіне арқау болған. Бұл туралы ғалымдар М.К. Нурмухамедов, Х. Хамидовтің еңбектерін атап өтуге болады.

Қырғыздың Тоголок молда аталған (шын есімі Байымбет Абдырахманов) қырғыздың атақты ақыны 1860-1942 жылдары өмір сүрген. «Манас» жырын жырлаумен қатар шежірені жырмен жырлаған белгілі халық ақыны. Тоголок молданың өлеңмен жазылған қырғыз шежіресі – танымдық салмағы мол халықтық шежіре. Шежіре негізінен қырғыз елінің ауызша айтылып келген аңыз-әңгімелеріне сүйенген. Бір қызығы Тоголок молда шежірені қарасөзбен де, өлеңмен де жазған.

Башқұрт ғалымдары шежіре, ауызша тарихты зерделеу, зерттеуде Орта Азия бойынша көш бастап тұр. Кеңестік дәуір кезеңінде-ақ шежіре зерттеу қолға алынып, біршама жетістіктерге жетті деуге де болады. Соңғы деректер бойынша, қазіргі уақытта кітапхана қорлары мен мұрағаттарда жүз елуге тарта башқұрт шежірелері сақтаулы. Башқұрт шежірелерінің өзіндік ерекшелігі қарасөзбен жазылған шежірелердің арасында өлең жолдарының кездесуі. Фольклорлық үлгіде жазылған бұл өлең жолдарын мамбет, тамьян-катай, өсерген тайпаларының шежірелерінен кездестіруге болады.

Башқұрт ауыз әдебиетінде жыр түріндегі шежіре де кездеседі. XVIII ғасырдағы 1773-1775 жылдардағы халық көтерілісі туралы жазылған «Киньякая бәйігі» жырында Төре хан

және оның ұрпақтарының шежіресі жырланады. Ал, өсерген тайпасының шежіресі толықтай жырмен, башқұрт ауыз әдебиетінің құбайыр формасымен жазылған. «Құбайыр» башқұрт тілінде «батырлар туралы жыр» деген мағынаны білдіреді. Яғни, өз ата-бабаларын мақтанышпен жырлайды. Жырда Шыңғыс хан заманында башқұрттардың бабасы Токсобаның баласы Мүйтеннен тараған Өсерген және оның ұрпақтары туралы айтылады. Сонымен қатар, башқұрттың танымал ақыны, XIX ғасырдың ортасында өмір сүрген иракты тайпасынан шыққан Ғали Сокрыйдың да жырмен жазған шежіресі белгілі.

Зерттеу нәтижелері

Қазақ шежіре жырлары XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында өркендеп, дамыды. Оған үлес қосқан ұлт келешегін ойлаған шежіреші, жыршы, ақындар десе де болады. Олар көбіне Ораз молда, Марал ишан қолжазбаларында, сондай-ақ Әбілғазының, М.Х.Дулатидің, Н.Рағбузидің еңбектеріне, «Хамсул ағла», «Оғызнама» кітаптарына сүйенгендіктерін аңғартып отырады. Құрбанғали Халидтің «Бабалардың сөздерін зейінімен тыңдап, ұғып, олардан естіген шежірелерін еске алып, әр мәжілісте, әр жиын отырыстарда үнемі қайталап, шын ниетімен ойларында ұстап, ұрпақтан-ұрпаққа жалғастырып, насабшыларына шежіреші деп ат қойған. Ұлы дүбір мерекелерінде шежірешілердің маңайын толтырып, өткендерін сұрастырып, үйлерінде болса ол кісінің алдында дәріс оқығандай үйреніп, жақсысын жаттап, қиынын қаттап жататын болған... Қазақ насабшылары жүз, екі жүз жылғы істерге таласып отырмайды, уақиға мың жылдан бері болса, ішінде жүргендей біле береді» [Халид, 1992: 304 б.], – деп атап көрсетуі қазақтың төл шежіресінің халықтың атадан балаға рухани азық болып келе жатқанын, ұлттық жадты сақтаудағы орны ерекше екендігін көрсетеді. Шежіре жырлардың басым көпшілігі ауызша жеткен аңыз-әңгімелердің, ру аңыздарының желісімен жырланғаны аңғарылады. Елдік пен ерліктің халық қажетіне керек екендігін жырлағандардың есімдері дер кезінде хатқа түсіп, жазылып қалмағандықтан ауыздан-ауызға көшіп, ұрпақтан-ұрпаққа жету барысында көп өзгерістерге түскен. Түрлі нұсқалары пайда болып, фольклордың заңдылығына сай рухани қазынамыздың игілігіне айналды.

Қазақ шежіресі ішкі жанрлық белгілері бойынша: шежіре жыр, қарасөз және кесте шежіре, ал, мазмұнына қарай: тарихи, әдеби, ата-тек шежіресі деп бөлінеді. Мысалы, тек қана тарихи мәліметтерге сүйеніп айтылған шежіре болады, немесе сол тарихи деректермен қоса әдеби-аңыздарды да келтіре отырып айтылатын түрлері кездеседі. Ал сипатына қарай: ру-тайпа, ұлыс, ұлт шежіресі, төрелер мен қожалар, төлеңгіттер шежіресі болып жіктелетіні белгілі. Сипатына қарай бөлінген түрлерінің табиғаты бөлек. Жекелеген рулардың шежіресінің ішінен хандар шежіресін кезіктіру мүмкін емес. Бұл шежірелер бір-бірімен тығыз байланыста екендігін көрсетеді. Мәселен, ру-тайпаның немесе хандардың болмаса қожалардың шежіресі болуы мүмкін. Керісінше, ру-тайпа шежіресінің тарихи немесе әдеби болмаса ата-тек түрінде келуі мүмкін. Бірақ әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері бар. Мазмұнына қарай бөлінген шежірелер бір туындының ішінде жеке де, араласып та қала береді.

Халық өзі бастан кешкен тарихи жағдайларды қашан да жадында сақтап, оларды аңыз, жыр, дастан т.б. ауыз әдебиеті үлгілері арқылы ғасырдан ғасырға жеткізіп отырған. Шоқан Уәлиханов қазақтың шежірелік мұрасын тұтас мәдениет деп атауы да сондықтан болса керек. «Бұл дастан-шежіренің барлығы – ішіндегі айтылып отырған оқиға, мақал-мәтелі, халық әдеті қазақ халқының өткен тарихи және рухани өмірін суреттейді, қазақ тарихын жазу, оның шығу тарихын анықтау үшін таптырмайтын тарихи дерек» – деп көрсетті [Валиханов, 1984:502 б.].

Өз кезеңінде Қазақ Ордасының әкімшілік басқару жүйесіне шежіре аса қажет болды. Билеуші топ яғни хандар мен билер шежірелердің жүйелі түрде жиналып, хатқа түсуін

қадағалап отырған. Өйткені, қол бастайтын батырлар арқылы әскер жасақтауда, ру-тайпа басшылары мен билер институтының негізінде мемлекеттік билікті жүргізуге, салық жинау, жер дауы, жесір дауы, құн дауы мәселелерін шешуде шежіре білудің маңызы зор еді. «Осындай шежірелердің бір бөлімі Жәңгір ханда сақталған. XVIII-XIX ғасырларда қазақ хандары қытай еліне барғанда мәдени қатынаста болған. «Қазақ шежіресі» атты кітап мәнжу тілінде Бейжіндегі хан сарайы архивінде тұр» [Мыңжани, 1990:6 б.].

Шежіре нұсқалары және шежірелік деректер туралы еңбектер XIX ғасырдан бастап мерзімді басылымдарда жарияланып, жеке кітап болып басылып шыға бастады. XX ғасырдың басындағы қуғын-сүргін, ашаршылық, соғыс, зұлматпен қатар, сол уақытта шежірелерді жинап, зерттеген қазақ зиялылар Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Тынышбаев, М. Дулатов, С. Асфендияров, Қ. Кемеңгеровке ату жазасы кесілген болатын.

Абай мұрагерлерінің бірі Ш. Құдайбердіұлы ұстазының аманатымен қазақ шежіресін жазып, 1911 жылы «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар» деген атпен Орынборда жариялады [Құдайбердіұлы, 1991:114 б.]. Шежірені нақты, ғылыми негізде жүйелеп жаза отырып, өлеңмен өрнектеген Шәкәрім шежірені жазудан бұрын осы салада жан-жақты, көп ізденгенін көруге болады. Осы мақсатпен қажылыққа екі рет барып, араб, парсы, түрік тілдеріндегі еңбектермен танысады. Ондағы қазаққа қатысы бар шежіре деректермен айналысып, осыған қоса ар ғылымы туралы да дерек-мағлұматтар жинастырған. Қолы жеткен деректер көзін орыс, Еуропа тілдеріндегі кітаптардан да ұзақ жылдар бойы іздестіреді, шежіре жайлы айтылған қазақтың арғы-бергі аңыз-әңгімелерімен салыстырады. Осы аталған рухани қазына көздерінен жиған-тергендерін ой көзімен талдап, жүйелей келіп қазақ шежіресін жыр түрімен («Қазақтың түп атасы – батыр Түрік»), қарасөз түрімен бірдей жазады. Шәкәрім шежіресі нақтылығымен, ғылыми негізде жүйеленуімен жалпы түркі елдерінің ата тегін, түп төркінін қамти отырып, негізінен қазақ халқының шежіресіне назар аударуымен ерекшеленеді. Шежіре айтушылардың дәстүріне орай өз ата тегінің тарихына көбірек тоқталып, баяндау жағы да бар.

Ал М.Ж. Көпеевтің жырмен жазылған «Қазақ шежіресінде» орта жүздің белді руларының бірі арғындарды таратады. Мәшһүр Жүсіп жырда аталған рулардың ақын, батыр, белді адамдарына да байланысты үлгі-өнеге боларлық мысалдарды келтіре отырып жырлайды [Көпейұлы, 2007: 233 б.].

Мәшһүр Жүсіптің аталған шежіресінде жалпы адамзат тарихын жер тарихымен, ел тарихымен байланыстыра баяндағанын зерделеуге болады. Мәшһүр ақын бір қазаққа қана емес, жалпы түркі халықтарына да ортақ тарихи тұлғалар: Шора Нәрікұлы, Әмір Темір, Едіге туралы шежіре нұсқаларын да жазып алып, оларға деген өзіндік пікірлерін келтіріп отырады. Ақынның қолжазбасындағы X-XVIII ғғ. аралығы қазақ хандары туралы да сөз болады. Шежіреде атакты билеушілердің іс-әрекеті қысқаша баяндалып, сонымен қатар шежірешінің өз пікірін де беріп отырған. Тарихи дерегі аз хандардың есімдерін де атап өтуді ұмыт қалдырмайды. Ал «Қазақ түбі» атты еңбегінде Мәшһүр Жүсіп өз Жәнібек ханнан бастап өз Тәуке ханға дейінгі хандарды тізіп көрсетеді. Аталған шежіренің бірнеше нұсқасы бар.

Мәшһүр Жүсіп шежіресінде Алаша ханға қатысты көптеген мәліметтерді жазады. Жоғарыда аталған хандар тізіміне Алаша ханды, Ормамбет ханды т.б. қосады. «Қазақтың өз сыбағасына арналып хан болғандар: «Қасқа жолды Қасым хан», «Ескі жолды» Есім хан, «Күлтөбеде күнде кенес» атанған өз Тәуке хан, олардан соң 48 жыл хан болып билеген Абылай хан. Қазақта хан болып, заң шығарып, халық қатарына қосқандар – осы айтылған хандар. Алды-арты жоқ Алаша хан деген бір хан билеген. Қазақ үш жүзге бөлініп; Ұлы жүз Үйсін, Орта жүз Арғын, Кіші жүз Алшын атанғаны; «Алаш» деп ұран шақырысып: «Алаш алаш болғанда, Алаша хан болғанда, үйіміз ағаш болғанда, ұранымыз Алаш болғанда» деп

айтатын заман болған». М.Ж.Көпеевтің шежіресі мәдениетіміз бен ұлттық тарихымыз үшін құнды деректер көзі болып табылады.

Шежіреші адам білімді болумен қатар, қажырлы, төзімді болу керек. Атап айтсақ, «Бабалар сөзі» Жүзтомдығының 82-томына енген «Адам атадан бергі шежіре» атты жырды жазуға шежіреші Бұзаубай ақсақалдың жиырма жыл уақытын сарп етіп, жоғарыда көрсетілген кітаптардың көпшілігімен танысып шыққан. Шежіреші Бұзаубай Жайлаубайұлы қолжазба деректер бойынша, 1894 жылы бұрынғы Қостанай облысы, Семиозерск ауданы, Целинный совхозында дүниеге келген. Ескіше 7-8 сыныптық білім алып, халық жырларын жаттап өскен Бұзаубай жастайынан сөз өнеріне әуес болып, тойда ән салып, ақындар айтысына қатысып, «ақын Бұзаубай» атаған [Бабалар сөзі, 2012: 340 б.]. «Шежірешілер өзінің жеке тәжірибесіне тарихи ұзақ дәуірлердің маңызды әрі өзекті деген ұрпақтар тәжірибесін ұштастырған, барлығын қосып сақтаған субъектілер. Сөйтіп, шежірелерде көрініс табатын қариялардың тарихи санасы есте сақтаушы субъектілерінің тарихи жады арқылы дәстүрлі мәдениет қағидаларын да, адамның өмірлік тарихи тәжірибесі мен білімін де ұрпақтан-ұрпаққа жалғастырады» [Алпысбес, 2007: 47 б.].

Бұзаубай шежіреші отыз бес бөлімнен тұратын шежіресінде XV ғасырдан бастап, XIX ғасырға дейінгі қазақтың тарихи шежіресін жырлаған. Төрт қалың дәптерден тұратын қолжазбада адам жаратылысынан бастап, халқымыздың ұлт, ұлыс болып таралуына дейінгі аралық жырға арқау болады. Сөз болып отырған шежіренің құндылығы – жырда тарихи мәліметтердің молдығы.

Жыршы Адам атаның жаратылысы туралы діни аңыздарды шебер қолдана білген. Сонымен қатар жыршының діни сауатты адам екенін орын-орынмен пайдаланған сүрелер арқылы көруге болады. Жырлаушы Б.Жайлаубаев шежірені 20 жыл шамасында (1953-1973 жылдар аралығында) жырлаған. Осы жылдар ішінде шежірешінің көп ізденгені, тарихи, діни кітаптармен кеңінен танысқаны айқын аңғарылады («Қиссаул әнбия», «Тәурат», «Інжіл», «Құран», «Оғызнама» т.б.). «Қазақтың түбі қайдан шықты» деген сұраққа жыршы Аннас сахабадан тарадық деген нұсқаны құптайды. Құнанбай қажының Меккеге барғанда әкелген шежіресін негізге алады.

Сонымен қатар жыршы Аяз би, Қарашаш туралы аңыздарды да молынан пайдаланған. Жыршы Бәйдібектің ұрпақтары, әсіресе Домалақ ана туралы аңыздарды Жамбыл Жабаевтан алғанын, ал көпшілік деректерді, қажетті мәліметтерді көне кітаптар мен қолжазба мұралардан алып отырғанын жиі еске алып отырады. Бұл шежірешінің өзіндік шынайылығын, ұрпақтар алдындағы тазалығын аңғартады.

Сондай-ақ жыршы шежірені жырлау үстінде өзіндік ұстанымдарын да пайдаланып, көлемді мұраның құрылымын, композициялық жүйесін, оқиғалар желісін өзінше құрып, көп шежірешілерге ұқсамайтын жеке жол іздестіруге тырысады. Кейде бұл ізденістеріне қол да жеткізген сияқты. Бұзаубай ақсақалдың шежірелік мәліметтері мен құжаттық материалдары өте мол болғандықтан, жалпы шежіренің жалпы жүйесі бұзылғандай болып көрінгенмен, оның негізгі тұтастығы сақталған.

Шежіреші Б. Жайлаубаев шежірені алдымен жыр үлгісінде жырлап, кейін біраз жерлерін қарасөзбен толықтырған. Оған осы шежірені жинап, тапсырушы Жексенбіұлы Қайырбектің мына мәліметі айқын дәлел болады: «Қазақ шежіресін жазғанда Бұзаубай ақсақал 89 жаста болғандықтан алғашқы бөлімін өлең сөзбен, соңғы бөлімін қарасөзбен жазған».

Арасында шешендік сөздер де кездесіп қалады. Қолжазбада шежірелер ретсіз орналасқан. Және бірін-бірі қайталайтын бөлімдері де кездеседі. Кейбір бөлімдері аяқталмай қалған. Жырлаушы кейбір ру, тайпа атаулары мен тарихи деректерді келтіруде қателесуі де мүмкін. Алайда бұл Бұзаубай шежіресі – көлемді тарихи мәліметтерге бай, құндылығы зор шығарма.

Қорытынды

Кеңестік идеологияға қаншама қайшы келгенмен, шежірешілік дәстүр рухани мұраларымыздың өзге де түрлері сияқты өз жалғасын тауып, мүмкіндігінше жиналып отырды. Себебі бұл жәдігер ата-бабалар аманаттап кеткен тұтас бір ұлттың өмір жолы, сан ғасырлық тарихнамасы еді. Бірақ қырағы саясат бұл мұралардың жариялануына, зерттелуіне жол бермей, жиырмадан астам бумада жинақталған шежірелер ұзақ жылдар бойы аталған қорларда жатып қалды. Қазақ шежірелерінің көптеген нұсқалары Қазақстан Республикасының Орталық Ғылыми кітапханасына, Ұлттық кітапханаға, Мемлекеттік Орталық мұрағатына жинақталған. Бір ғана Орталық Ғылыми кітапхана қорында 20 мыңдай қолжазба болса, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазба қорында 6 мың беттей шежіре бар. Ал өлеңмен жазылған шежіре жырлардың басым көпшілігі жарияланбаған. Ел тәуелсіздігін жариялағаннан кейін ғана көне тарихымызбен қайта қауышуға мүмкіндік туып, шежірелер кең көлемде басылым көре бастады. Шежіре жырлар алғаш рет жинақталып, «Мәдени мұра» Мемлекеттік бағдарламасы бойынша жарық көрген «Бабалар сөзі» Жүзтомдық сериясында (32,81,82 томдар) басылып шықты.

Қазақ арасындағы шежіре тарқату дәстүрі шамамен ХХ ғасырдың соңына дейін сақталып келді деуге болады. Халық өзінің шежірелік тарихына яғни тарихи жадына ХХ ғасырдың ортасына дейін көлеңке түсіре қойған жоқ. Ауыл ақсақалдары мен қариялардың аузынан айтылған ауызша әңгімелер мен аңыздар арқылы қазақтар елі мен жерінің тарихы туралы жан-жақты түсінік қалыптастырды. «Қазақстанның барлық өңірінде 30-дағы және одан жасы асқан қазақтар өздерінің ата-тегін яғни, руының, тайпасының және тайпалық одағының (жүзінің) шежіресін тамаша біледі. Қарттар арасында дүйім қазақтың ру-шежіресін білетіндері әлі де болса кездеседі. Өкінішке орай, біздің тарихшыларымыз бен этнографтарымыз бұл мағлұматтарды жинаған да, зерттеген де емес. Ал, мұндай мағлұматтар болса қазақтың көптеген тайпаларына қатысты құрылым мәселелерін саралауда мейлінше құнды» [Алпысбес, 2007: 47 б.].

Кеңестік жүйеге қаншалықты қайшы келгенмен, шежірешілік дәстүр, шежіре тарату, «жеті атасын жаттату» мәдени, рухани мұра ретінде өз жалғасын тауып, шама-шарқынша жиналып отырды. Өйткені бұл – ата-бабалардан қалған тұтас бір ұлттың өмір жолы, сан ғасырлық тарихнамасы еді. Кеңестік саясат рухани мұралардың жариялануына, зерттелуіне жол бермеуге тырысты, сондықтан да отызға жуық бумада жинақталған шежірелер ұзақ жылдар қолжазба қорларында шаң басып тұрды. Ел егемендік алғаннан кейін ғана рухани, мәдени мұраларымызбен қайта қауыштық. Тәуелсіздік жылдарында шежірелер өте кең көлемде басылым көре бастады.

Қазақ шежірелерін жинау, жариялау жұмыстарын жедел түрде қолға алып, құлшына кіріскен ғалым, этнограф Ақселеу Сейдімбек еді. Ол 1997-2002 жылдар аралығында «Қазақтың төр шежіресі» деп аталатын бір беттік плакат шығаруды қолға алған. Алып бәйтерек үлгісінде салынған, түп-тамыры сақ, скиф, түркі, қазақ боп басталатын қазақ ру-тайпаларының бес-алты мыңдай атауы берілген, ұлттың біртұтас, бір тамырдан, бір діңнен өрбитіндігін көрсететін көрнекті плакат сол кезеңде өмір сүрген көп қазақтың төрінде ілініп тұрғаны хақ. Шежіре-плакаттың бір бұрышында автордың мекен-жайы мен қысқаша түсініктемесі көрсетілген. Осы плакат арқылы ғалым А.Сейдімбек өзінің мәліметі бойынша мыңға тарта шежіре жинаған. «Шежіре-плакатқа деген халықтың сұраныс айрықша болды. Кешікпей-ақ менің атыма жолданған шежірелік еңбектер Қазақстанның түкпір-түкпірінен жаңбырдай жауды. Аз уақыт ішінде мыңға тарта шежіре нұсқалары жиналды. Олардың ішінде нақтылы әулет-ата шежіресінен бастап, ру-тайпаның, жүздің, тіптен тұтас ұлттың тарихы мен этноқұрылымын зерделеген еңбектер де бар еді» деп жазады [Сейдімбек, 2008 :728 б.].

Шежірелердің құрамында ескі тарихи дәуірлердің мәліметтері тарихи-тұрмыстық жыр, аңыз күйінде көп сақталған. Осылайша кейбір шежіре мәліметтері мерзім жағынан ерте дәуірден қазіргі күнге дейінгі уақытты қамтығанымен, генеалогиялардың дені қазақ хандығы дәуіріне қатысты. Мұнда моңғол мемлекеті күйрегеннен кейінгі уақыт пен қазақ жүздерін қалыптасуы дәуіріндегі қазақ ру-тайпаларының құралу принциптерін айғақтайтын тарихи-генеалогиялық жүйе деп сипатталады.

Қорыта айтқанда, қазақ шежіреге өте бай халық. Халқымыз шежіре айту арқылы ұлттық (тарихи) жадымызды осы күнге дейін жеткізді. Шежіреші қарттардың аузынан құнды мәліметтерді естуге болады. Белгілі бір рудың тармағына, немесе әулетіне қатысты шежіре деректерді олардың қазіргі күнгі ұрпақтарға дейін тарқату, сол рудан шыққан тарихи тұлғалар (батыр, ақын, би, шешен, т.б.) туралы сол рудың шежірешісінен артық ешкім білмеуі де мүмкін. Сол шежіре, тарихи тұлғаға қатысты деректер аңыз, жыр, әңгіме арқылы атадан балаға, баладан немере, шөбереге жалғасын тауып отырады. Сондықтан да шежірешілердің еңбектеріндегі мәліметтердің ғылыми құндылығы жоғары деп санаймыз. Халық арасынан шежірелерді жинау, баспада жариялау – халқымыздың ұлттық тарихына тың деректер қосары сөзсіз. «Жеті атасын білмеген жетесіз» деген сөз де осы шежірешілдік дәстүрге байланысты айтылса керек. Бүгінгі жаһандану заманында тәрбиеленіп жатқан ұрпақ қаншалықты ата тегін ажыратып, шежірені біліп өссе, соғұрлым өз ұлтының түп тамыры мен тарихын тереңірек зерделейтін болмақ. Әсіресе, жеті атаға дейін қыз алыспау сияқты ұлттық салт-дәстүріміздің арқасында қандас- туыстастығы мейлінше бекемделген, «қарға тамырлы қазақ» екенін сезіндіре түседі.

Әдебиет:

1. Алпысбес М.А. Қазақ шежірелері – тарихи дерек ретінде // Тарих ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисс.авторефераты. – Алматы, 2007. – 47 б.
2. Бабалар сөзі. Жүзтомдық. Шежірелік жырлар. 82-том. – Астана:Фолиант, 2012. – 340 б.
3. Валиханов Ч.Ч. Киргизское родословие // Собр.соч. Т.1.– Алматы,1984. – 502 б.
4. Vansina J. Oral Tradition as History. – London: James Currey, 1985.
5. Жолдасбеков М., Сартқожаұлы Қ. Орхан ескерткіштерінің толық атласы. – Астана, 2005. – 187 б.
6. Hudson, Alfred E. Kazak social structure. – London: Humpfrey Milford, Oxford Univercity Press, 1938. – p.109.
7. Krader, Lawrence. Social of the Mongol-Turkic pastoral nomads. Indiana Univercity Publication, 1963. Uralik and Altaic series. – Vol.20. Printed in the Netherlands. – p. 411.
8. Reichl K. Ritual aspects of the performance of epic. Journal Historical Pragmatics. Special Issue. Ritual Language Behaviour. Amstredam: John Benjamins Publishing Company, 2003. Vol.4. №2. – p. 261.
9. Reichl K. Singing the Past: Turkis and Medieval Heroic Poetry. – Ithaca and London: Cornell University Press, 2000. – p. 221.
10. Көпейұлы М.Ж. Қазақ шежіресі.– Астана: «Алтын кітап», 2007. – 233 б.
11. Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі. – Алматы: Сана, 1991. – 114 б.
12. Мыңжани Н. Қазақ шежірелері. – Күйтін: Іле халық баспасы, 1990. – 380 б.
13. Сейдімбек А. Қазақтың ауызша тарихы: Шежірелік деректерді пайымдау: Зерттеу. – Астана:Фолиант, 2008. – 728 б.
14. Су Бйхай. Қазақ мәдениетінің тарихы. – Үрімжі, 1985. – 857 б.
15. Халид Қ. Тауарих хамса.– Алматы: Қазақстан, 1992. – 304 б.

References:

1. Alpısbes M.A. Qazaq şejiireleri – tarixi derek retinde // Tarix ǵılımdarınıń doktorları ǵılımi dárejesin alw úshin dayındalǵan dissertaciya avtoreferattarı [Kazakh chronicles-as a historical source // diss prepared for the degree of Doctor of Historical Sciences.abstract]. – Almatı, 2007. – 47 b. [in kazakh]
2. Babalar sózi. Jüztomdıq. Şejirelik jırlar . 82-tom. – Astana: Foliant, 2012. – 340 b. [in kazakh]
3. Wälixanov Ç.Ç. Qırǵız şejiireleri // Jınaq şıǵarmalar [Kyrgyz genealogy // Sobr.soc]. T.1.– Almatı, 1984 j. – 502 b. . [in Russ.]
4. Vansına Dj. Awızşa дәstür tarix retinde. – London: Djeyms Kerri, 1985 j.
5. Joldasbekov M., Sartqojaulı Q. Orxan eskertkişteriniń tolık atlastarı [Full Atlas of Orhan monuments]. – Astana, 2005. – 187 b. [in kazakh]
6. Xadson, Alfred É. Qazaqtıń qoǵamdıq qurılımı. – London: Xampfri Milford, Oksford wñiversitetiniń baspasózi, 1938. – 109 b.
7. Krader, Lowrens. Moñǵol-türki mal şarwaşılıǵı köşpelileriniń älewmettik jaǵdayı. İndiana wñiversitetiniń basılımı, 1963. Oral jáne altay seriyası. – 20-tom. Niderlandıda basılǵan. – b. 411.
8. Reyxl K. Épopeyanı orındawdıń ǵurıptıq aspektileri. Tarixi pragmatika jwrnalı. Arnayı şıǵarılm. Saltıq tildik minez-qulıq. Amstrem: John Benjamins Publishing Company, 2003. 4-tom. № 2. – b. 261.
9. Reyxl K. Ötkendi jırlaw: türkiler jáne ortaǵasırlıq qaharmandıq poéziya. – İtaka jáne London: Kornell wñiversitetiniń baspası, 2000. – b. 221.
10. Köpeyulı M.J. Qazaq şejiireleri [Kazakh Chronicle] .– Astana: «Altın kitap», 2007. – 233 b. [in kazakh]
11. Qudayberdiulı Ş.Törık, qırǵız, qazaq xandarı şejiireleri [Chronicles of Turkish, Kyrgyz, Kazakh and Islamic Khans]. – Almatı: Sana, 1991. – 114 b. [in kazakh]
12. Mıñjanı N. Qazaq şejiireleri [Kazakh Chronicles]. – Küytin: Ile xalıq baspası, 1990. – 380 b. [in kazakh]
13. Seydimbek Ä.Qazaqtıń awızşa tarixı: Şejirelik derekti payımdaw: Zertew [Oral history of Kazakhs: reasoning of genealogical data: research]. – Astana: Foliant, 2008. – 728 b. [in kazakh]
14. Sw Beyxay. Qazaq mädenietiniń tarixı [History of Kazakh culture]. – Ürimji, 1985. – 857 b. [in kazakh]
15. Xalid Q. Tawarix ançows [Tawarih Hamsa].– Almatı: Qazaqstan, 1992. – 304 b. [in kazakh]

Салтакова Ж.

Институт литературы и искусства имени М.О. Ауезова,

Алматы, Казахстан

E-mail: aibolanel_27@mail.ru

**ТРАДИЦИЯ РОДОСЛОВИЯ У ТЮРКСКИХ НАРОДОВ ИЛИ
НАЦИОНАЛЬНАЯ ПАМЯТЬ**

Аннотация. Казахские традиции и обычаи, национальная (историческая) память развивались в рамках общей тюркской культуры и кочевой цивилизации. Родословные рассказы, сказки, легенды и дастаны, исторические романы, легенды, мифы, публичные выступления, примирительные речи – все это национальное генеалогическое наследие. Цель статьи - представить тюркские родословные традиции и осветить вопрос ее

сохранения. Другим аспектом статьи является прояснение значения генеалогической легенды, функции генеалогической традиции, ее структуры и специфики. Родословные сказания как наследие тюркского народа является новой целью научных исследований и будет исследоваться с использованием сравнительно-исторического метода путем сравнения взаимосвязей и сходств.

Обычай родословных сказаний является феноменом культуры тюркских народов – устной традицией. Благодаря тому, что рассказчики генеалогии, старики передавали легенды, эти истории сохранились в народной памяти до наших дней. Легенды о генеалогии содержат факты, касающиеся семейной генеалогии, и некоторые важные свидетельства. Очень часто никто, кроме рассказчиков генеалогии, не может передать генеалогию новому поколению, раскрыть факты об исторических личностях племени (воинах (батырах), поэтах, консультантах (би), ораторах и т.д.). Используя генеалогический метод повествования, информация об исторических личностях передается от старшего поколения к следующему через мифы, легенды и истории. Родословные сказания постоянно развивались и со временем приобрели эпическую форму. Во времена глобализации вопрос о том, осведомлено ли новое поколение о своей собственной генеалогии, становится важным, чем больше они знают о своей генеалогии, тем больше и глубже они будут понимать и изучать национальное происхождение и историю. Особенно центральное место в настоящее время занимает национальное табу не вступать в брак между родственниками в течение семи поколений.

Материалы, взятые для исследования из казахского фольклора, считаются имеющими высокую научную ценность и исследуются впервые.

Ключевые слова: родословия, традиция, легенда, эпос, национальная память, рукопись, версия, историзм.

Saltakova Zh.

M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan

E-mail: aibolanel_27@mail.ru

TURKIC PEOPLE'S CUSTOM OF GENEALOGICAL METHOD OF STORYTELLING OR NATIONAL MEMORY

Abstract. Kazakh traditions and customs, national (history) memory have been developed within common Turkic culture and nomadic civilization. Genealogy stories, fairy tales, legends and dastans, historical novels, legends, myths, public speaking, conciliatory speeches – all of these are national genealogical heritage. The aim of the article is to present Turkic genealogy tradition and to cover the issue of its conservation. Another aspect of the article is to clear up meaning of the genealogical legend, function of genealogy tradition, its structure and specifics. Genealogical storytelling as the Turkic people heritage is a new target of scientific studies and will be researched using comparative-historical method by comparing interrelations and similarities.

Custom of genealogical storytelling is a phenomenon of Turkic nationalities culture – oral tradition. Due to the fact that genealogy tellers, old men handed down legends, the stories survived in the national memory to this day. Genealogy legends provide facts regarding family genealogy and some important evidences. Very often nobody except genealogy tellers can hand down the genealogy to a new generation, to disclose facts about historical figures of the tribe (warriors (batur), poets, conciliators (bi), public speakers, etc.). By using genealogical method of storytelling information about historical figures is passing over from the older generation to the next one through myths, legends and stories. Genealogical storytelling has been continuously developed and has taken an epic shape with the time. In time of globalization the issue whether

new generation is aware of his/her own genealogy is becoming important, the more they know about their genealogy, the more and deeper they will understand and learn the national origin and history. Especially the national taboo not to marry among the relatives within seven generations is currently central.

Materials taken for research from the Kazakh genealogical folklore are considered of high scientific value and being researched for the first time.

Key words: genealogical method, tradition, legend, epos, national memory, manuscript, version, historicity.

Автор туралы мәлімет:

Салтакова Жанат – М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Сведение об авторе:

Салтакова Жанат – Научный сотрудник Института литературы и искусства имени М.О. Ауезова, Алматы, Казахстан.

Information about author:

Saltakova Zhanat – Researcher, M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan.

Редакцияның мекен-жайы: 050100,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көшесі, 28
Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты «Қазақстан
шығыстануы» журналының редакциясы
Сайтқа сілтеме: <https://journal.shygystanu.kz/index.php/main>
Тел: 8 (727) 261 16 01. E-mail: kazvostok.jurnal@gmail.com

Журнал Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму
министрлігінде 2021 жылдың 16 тамызында тіркелген,
куәлік № KZ54VPY00039118
Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда,
міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.